

[3·03] Nordisk Øst·forum

Rusland og WTO

Da smør var guld. Andelsmejeri-
bevægelsen i Vestsibirien, 1902–08

Kirke og stat i Romania før og etter
1989

Föräldralösa barns uppväxtmiljö i
Lettland

Pjotr Tkatsjov – den første bolsjevik?

Nr. 3 - 2003
17. Årgang

[3] Innhold

- 309 **Forord**
- 311 **Rusland og WTO**
Jens-Jørgen Jensen
- 329 **Da smør var guld. Andelsmejeribevægelsen i Vestsibirien, 1902–08**
Inge Marie Larsen
- 349 **Marknadsanpassning hos företag i Viborg. Reglerings- og styrningsteorier inom forskningen i postsocialism**
Riitta Kosonen
- 371 **Kirke og stat i Romania før og etter 1989**
Sabrina P. Ramet
- 393 **Föräldralösa barns uppväxtmiljö i Lettland**
Thomas Strandberg
- 407 **Pjotr Tkatsjov – den første bolsjevik?**
Bjørn Nistad
- 427 *Velkommen til Internett*
- Bokomtaler*
- 431 **Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads**
Anmeldt af Mette Skak

- 438 **The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe**
Omtalt av Pål Kolstø
- 441 **Den ryska idén. Min syn på Rysslands historia**
Omtalt af John Lind
- 443 **Nordkaukasus – folk og politik i en europæisk grænseregion**
Omtalt av Julie Wilhelmsen
- 447 **Hot, identitet och historiebruk**
Omtalt av Andreas Selliaas
- 451 **Kyssen i Ryssland**
Recenserad av Elina Kahla
- 454 **Arbejderhistorie 2002: Norge og Russland/Sovjetunionen**
Omtalt av Dina Roll-Hansen
- 457 **Udviklingen i Rusland, Polen og Baltikum. Lys forude efter ændringen af det økonomiske system**
Omtalt av Hermann Smith-Sivertsen
- 459 *Nye bøger i Norden*

Forord

Russland entrer verdensmarkedet

Etter drøye ti år med økonomiske reformer blir Russland stadig tettere integrert i verdensmarkedet. Eksport av olje og gass har lenge vært en hovedinntektskilde for Moskva. I dag drøftes planer om økt eksport til de strategisk viktige amerikanske og kinesiske markedene. Men Russland har ambisjoner om å bli noe mer enn en råvareleverandør. Målsettingen er å delta på like fot med andre aktører både innen internasjonal handel og som investor.

Den russiske tilpassingen til åpen konkurranse på verdensmarkedet har imidlertid vært langt fra uproblematisk. Jens-Jørgen Jensen redegjør i åpningsartikkelen i dette nummeret for Russlands tidkrevende forhandlinger om opptak i Verdens handelsorganisasjon (WTO). Her har Moskva måttet se seg forbigått ikke bare av fortsatt kommunistiske Kina, men også flere tidligere sovjetrepublikker med mer eller mindre frynsete markedsrykte (Armenia, Georgia, Moldova og Kirgisistan). Og til tross for Moskvas ambisjon om å bli med i organisasjonen snarest mulig, er det i dag ifølge Jensen fortsatt høyst usikkert om man vil kunne oppnå medlemskap i løpet av 2004.

Russisk tilgang til verdensmarkedet er ikke et nytt tema. I tsarveldets siste årtier gjennomgikk Russland en omfattende industrialisering. Samtidig medførte bedret kommunikasjon adgang til nye markeder. Et lite kjent kapittel fra den økonomiske boomen dette medførte, er historien om hvordan Russland i løpet av få år etablerte seg som en av verdens ledende smørekseportører. Inge Marie Larsen har sett nærmere på tiden da «smør var gull» og bøndene i Vest-Sibir med ett ble aktører på verdensmarkedet.

Etter markedstilpassing på sent 1800-tall fulgte mer enn 70 år hvor markedskreftene aktivt ble forsøkt satt ut av spill. Da de øko-

nomiske reformene ble innført på begynnelsen av 1990-tallet, oppsto det derfor en rekke «foretakshybrider» i skjæringspunktet mellom plan og marked. Riitta Kosonen tar oss med til Viborg og viser oss hvordan lokale firmaer forsøkte å tilpasse seg endringene. På bakgrunn av en rekke dybdeintervjuer med foretaksledere utvikler Kosonen en typologi som omfatter alt fra «lamslåtte» (de som klamrer seg fast til gammel tenking i håp om at det hele vil gli over) til «opportuniste» (som satser på maksimal profitt i dag uten tanke på fremtiden) og «oppbyggere» (som tenker både langsiktig og på omgivelsene).

Med Sabrina P. Ramet slipper vi for et øyeblikk mammon og vier oss til presumptivt mer åndelige spørsmål, nemlig kirkens stilling i Romania før og etter 1989. Det viser seg imidlertid snart at de ulike kirkesamfunnenes forsøk på å fylle vakuemet som oppsto i kjølvannet av Ceausescu-regimets fall, ikke bare dreier seg om åndelige/ideologiske spørsmål. Ramet kritiserer den rumensk-ortodokse kirken for et manglende oppgjør med sitt medløperi under kommunistregimet og de ledende kirkesamfunnene for å spre intoleranse og sneversyn i dagens Romania.

Sammenbruddet i de gamle kommunistiske institusjonene innebar ikke bare at kommunistpartiet mistet sitt maktmonopol og at sentrale institusjoner ble reformert. Oppløsning og endring spredte seg nedover og utover til alle nivåer og samfunnslag. Også på mikronivå var endringene merkbare. Endringer skapte vinnere og tapere. Thomas Strandberg har tatt for seg noen av de mest utsatte i den sistnevnte gruppen, foreldreløse barn, og sett på deres oppvekstvilkår på en barnevernsinstitusjon i Latvia.

Deretter runder vi av dette nummeret med et langt sprang i tid og tema: Bjørn Nistad har sett nærmere på den russiske tenkeren og revolusjonære Pjotr Tkatsjovs (1844–86) liv og virke. Nistad tar for seg Tkatsjovs syn på det gode samfunn, kampen for revolusjonen og spørsmålet om en russisk særvei til sosialismen. Var det slik at Tkatsjov var den første bolsjevik? spør Nistad.

God lesning!

Redaktøren

Rusland og WTO

Jens-Jørgen Jensen
lektor ved Institut for
Statskundskab,
Syddansk Universitet

Rusland måtte i slutningen af 2001 indkassere et diplomatisk nederlag, da den internationale handelsorganisation, World Trade Organisation (WTO) besluttede at optage Kina. Ruslands ansøgning blev stadig forhandlet, uden at en afslutning var – eller er – umiddelbart forestående. Prestigetabet bestod i, at Kina stadig var en erklæret socialistisk stat, mens Rusland betragter sig som en markedsøkonomi og et vestligt demokrati. I de allerseneste år har Rusland tillige oplevet, at lande med den samme sovjetiske fortid er blevet optaget i WTO.¹ Men det manglende WTO-medlemskab har også reel økonomisk og politisk betydning for Rusland. At stå udenfor kan indebære, at udenlandske partnere ser økonomisk samkvem med Rusland som mere risiko- og omkostningsfyldt, at russisk eksport får flere vanskeligheder på andre landes markeder, og at tilhængerne af videregående reformer bliver svækket i den interne kamp i russisk politik.

Vanskelighederne for det russiske WTO-medlemskab kan forklares på flere måder. I det følgende skal vi se på tendenser i international handelspolitik, økonomiske og politisk-institutionelle forhold i Rusland selv samt vurdere den nuværende situation i forhandlingerne mellem Rusland og WTO.

1 Det gælder Kirgisistan (1998), Georgien (2000), Moldova (2001) og Armenien (2003), mens Kasakhstan, Ukraine, Usbekistan og andre ligesom Rusland fortsat befinder sig i forhandlingsfasen.

Fra GATT til WTO

WTO (World Trade Organisation) blev oprettet i 1995 og afløste det tidligere GATT-system (General Agreement on Tariffs and Trade) fra 1947. Inden for GATT-samarbejdet blev der under en række forhandlingsrunder siden 1950'erne gennemført betydelige reduktioner af de omfattende handelshindringer, der var blevet etableret som følge af verdenskrisen i 1930'erne og anden verdenskrig. GATT-samarbejdet blev en hjørnesten i opbygningen af den vestlige, liberale verdensøkonomi – og medlemmerne var markedsøkonomiske samfund, primært højtindustrialiserede lande.²

Under den såkaldte Uruguay-runde i 1986–94 blev det besluttet at oprette en egentlig verdenshandelsorganisation, WTO. Samtidig med dannelsen af den ny organisation blev det bestående aftalesystem kraftigt udvidet. Det nye WTO-system består fortsat af en hovedaftale om varehandel (stadig benævnt GATT), der dog er blevet udvidet med landbrugsvarer. Hertil kom nye hovedaftaler, dels om handel med serviceydelser (General Agreement on Trade in Services, forkortet GATS), dels om sikring af intellektuel ejendomsret (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, forkortet TRIPS). Inden for WTO-systemet er der også andre aftaler, der dog hidtil har været mindre betydningsfulde, bl.a. om vilkårene for udenlandske investorer (Trade-Related Investment Measures, forkortet TRIMs).

Et fællestræk ved disse multilaterale aftaler er principperne om ikke-diskrimination og transparens – formålet er at fremme forudsigelighed og retssikkerhed i internationalt økonomisk samkvem. Specielt i de to mest betydningsfulde aftaler, GATT og GATS, indgår der detaljerede beskrivelser af forhandlingsprocedurer og omfattende tillæg med specifikationer for enkelte sektorer samt konkrete gennemgange af de enkelte medlemslandes forpligtigelser til at give adgang til deres markeder.

WTO er en mellemfolkelig organisation, hvor de overordnede handelspolitiske aftaler træffes ved konsensus. Organisationen har i dag 146 medlemmer og dækker mere end 90 procent af verdenshandelen (WTO 2001).

2 Enkelte lande, bl.a. Tjekkioslovakiet, Polen og Ungarn blev dog medlemmer inden systemsammenbruddet (Naray 2001).

WTO og international handelspolitik

GATT-systemet har som nævnt været et af de mest succesfulde internationale økonomiske regimer efter anden verdenskrig. Siden 1980'erne er der dog opstået en række nye former for handelsdiskrimination, ofte med begrundelse i teknisk standardisering, miljø- og sundhedshensyn m.m., samt forskellige nye erhvervsstøtteordninger. Denne såkaldte nyprotektionisme er for så vidt en reaktion på GATTs succes med at fjerne traditionelle handelshindringer som kvoter og told – regeringerne har set sig nødsaget til at finde nye former for beskyttelse. Men mere grundlæggende er protektionismen imidlertid en reaktion på globaliseringen, som indebærer, at økonomierne griber mere dybtgående ind i hinandens strukturer og institutioner end tidligere, og dermed gør det enkelte land mere sårbart. For at imødegå denne nyprotektionisme har der dog også været en bevægelse for udbygning af GATT-samarbejdet – med krav om at inddrage nye områder og nye problemstillinger, hvad netop Uruguay-forhandlingerne var et udtryk for.

I dag drejer handelsforhandlinger sig således ikke blot om fri passage på tværs af grænserne, men er blevet mere komplekse og inddrager en vid kreds af meget forskellige spørgsmål af både økonomisk og politisk karakter. Det kan være tekniske standarder og miljøkrav, men også problemer om lovformelig forvaltning eller hæderlige domstole, ja endda spørgsmål om eksistens af uafhængige fagforeninger og overholdelse af menneskerettigheder kan dukke op på dagsordenen under handelsforhandlingerne.

Endnu en afgørende faktor bag 1990'ernes forandringer i handelspolitikken, herunder WTOs oprettelse, har tillige været Østblokkens sammenbrud. Det stod nemlig hurtigt klart, at de nye transitionslande, inklusiv de gamle socialistiske stormagter Sovjetunionen/Rusland og Kina, ønskede at blive integreret i verdensøkonomien og inddraget i det internationale handelspolitiske samarbejde. Det samme gjaldt i øvrigt for en række udviklingslande, som indtil da havde stået udenfor. Det forhold, at de internationale handelsforhandlinger samtidig er blevet mere omfattende og komplicerede, gør imidlertid optagelsesforhandlingerne vanskeligere end tidligere. Dette forstærker problemerne for ansøgerlandene, som jo befinder sig midt i en besværlig modernisering af de erhvervs-mæssige strukturer og en opbygning af helt nye økonomiske og politisk-administrative institutioner. Medlemstallet i WTO er dog steget kraftigt i løbet af 1990'erne, men det er konfliktstoffet omkring international handelspolitik også.

Rusland og verdensøkonomien

Opbruddet i Central- og Østeuropa efter 1989 betød starten på en gennemgribende transition af politisk system, økonomi og international placering (Jensen 1995: 15–48). Hvad specielt udenrigsøkonomien angik, havde de ny regeringer i transitionslandene det overordnede mål at blive integreret i verdensøkonomien, og her drejede det sig især om tre forandringer. For det første ønskede man en ny geografisk orientering af udenrigshandelen, dvs. at udvikle samkvemmet med de vestlige industrilande i almindelighed og Europa og EU i særdeleshed. For det andet stræbte man efter at «modernisere» varesammensætningen, således at den hidtidige dominans af råvarer og semifabrikata i eksporten kunne afløses af mere teknologitunge produkter, der afspejlede det udviklingsniveau, som man mente at befinde sig på. En sådan ændring ville igen virke tilbage på den hjemlige økonomi og gøre denne mere moderne og konkurrencedygtig. For det tredje skulle den eksisterende organisering af udenrigshandelen naturligvis reformeres lige så grundlæggende som det øvrige økonomiske system, dvs. at det gamle statshandelsmonopol skulle erstattes af en åben markedsøkonomi.

Den første punkt, ændringen af udenrigsøkonomiens geografiske orientering, skete for Rusland på baggrund af et dobbelt opbrud. Dels oplevede man i lighed med de øvrige østeuropæiske lande, at det østlige handelssystem, det såkaldte COMECON-samarbejde, som havde tegnet sig for over 60 procent af udenrigshandelen, blev formelt opløst i 1991. Dels skete der det, at den indre nationale økonomi brød sammen. Sovjetøkonomien blev erstattet af 15 nye, selvstændige økonomier, og den nyoprettede samarbejdsorganisation, SNG fungerede ikke effektivt.³ Dette dobbelte sammenbrud i handelsmønsteret kan givetvis forklare noget af dybden i den russiske økonomiske krise i de første år (og tilsvarende udviklinger i de øvrige nye lande på det gamle sovjetterritorium).

Tabel 1 viser, at den geografiske struktur er væsentligt ændret. I dag spiller de vesteuropæiske lande en hovedrolle i Ruslands udenrigshandel, og Tyskland har igen indtaget sin historiske rolle som vigtigste handelspartner. Handelssamkvemmet er tillige klart asymmetrisk, idet EU-landene som helhed repræsenterer omkring 1/3 af Ruslands eksport, mens modsat kun 2–4 procent af EU-landenes samlede eksport går til Rusland. Uden for Europa er USA og Kina

³ Den officielle russiske betegnelse er *Sodruzjestvo Nezavisimykh Gosudarstv* (SNG), som betyder Fælleskabet af Uafhængige Stater. Den officielle engelske betegnelse er Commonwealth of Independent States (CIS), se CIS (2003).

de to vigtigste samhandelslande. Handelen med andre SNG-lande spillede en hovedrolle i de første år i 1990erne, men er siden stagneret. Blandt SNG-landene har Hviderusland, Ukraine og Kasakhstan dog stadig en betydning som nærmer sig de store vesteuropæiske lande.

Hvad angår det andet hovedpunkt, varesammensætningen, viser tabel 2, at energi og halvfabrikata er dominerende på eksportsiden, mens maskiner og udstyr spiller hovedrollen for importen. Af tabellen fremgår endvidere, at Rusland har et komfortabelt overskud på handelsbalancen. Rusland har den fordel sammenlignet med de central- og østeuropæiske lande og de fleste af de andre SNG-lande, at man som råvare- og energiekseportør har kunnet levere produkter som er umiddelbart omsættelige og kan indbringe vestlig valuta. Specielt i forhold til Vesteuropa har Rusland øget sin energiekseport og har nu indgået et tættere energisamarbejde med EU

(Jensen 2001). Der er positive træk i udviklingen af Ruslands udenrigshandel, men varestrukturen har altså ikke ændret sig radikalt i forhold til sovjetperioden,⁴ og udenrigshandelen kan fortsat minde om et udviklingslands.

En fundamental ændring af udenrigshandelssystemet, det tredje hovedpunkt på reformdagsordenen, tog sin begyndelse allerede i 1992. Det hidtidige statshandelssystem, hvor centrale myndigheder fastlagde eksport og import, besluttede priser og bestemte valutakurserne blev opløst og erstattet af en mere åben økonomi. Den almindelige prisliberalisering, der blev gennemført på samme tidspunkt, samt ikke mindst den privatisering, som kom i gang, blev også afgørende for etableringen af et kapitalistisk udenrigshandelssystem. Sammenlignet med det sovjetiske system er den slående forskel, at den centrale statslige styring er blevet erstattet af en pluralitet af ak-

Tabel 1: Nogle vigtige partnere i Ruslands udenrigshandel i år 2000 (mia USD)

	Eksport fra Rusland	Import fra Rusland
Total	105,6	44,9
<i>Lande uden for SNG, total</i>	90,7	31,5
EU-15*	36,8	11,1
heraf		
Tyskland	9,2	3,9
Italien	7,3	1,2
Frankrig	1,9	1,2
England	4,7	0,9
Polen	4,5	0,7
USA	4,6	2,7
Kina	5,2	0,9
Japan	2,8	0,6
<i>SNG-lande, total</i>	14,8	15,4
Belarus	5,5	3,8
Ukraine	5,0	3,6
Kasakhstan	2,2	2,2

Kilde: *Russia in Figures* (2001)

* Goskomstat har ikke medtaget Luxembourg og Portugal. Euro-tallene for hele EU er hhv. 37,6 og 19,3 mia, se *EU Trade* (2002)

4 Der tænkes på den sovjetiske vesthandel – varesammensætningen var anderledes inden for COMECON.

tører på udenrigsøkonomiens område. Ikke blot regeringen, men også virksomheder, organisationer og regioner optræder nu selvstændigt. På grund af den politisk-administrative ustabilitet har nogle russiske regioner tillige tilrevet sig en indflydelse på udenrigsøkonomiens område – f. eks. med hensyn til beskatning af udenlandske investeringer – som ville være utænkelig i en vestlig forbundsstat.

Reformerne af de russiske økonomiske institutioner bliver jævnlige evalueret af flere vestlige organisationer, bl.a. den såkaldte «Østbank» i London (European Bank for Reconstruction and Development, forkortet som EBRD), oprettet af en række vestlige lande og organisationer med henblik på at støtte transitionen i Østeuropa. Herfra publiceres årlige analyser af reformudviklingen i de enkelte lande, og der gives karakterer fra 1 til 4+. Karakteren 4+ indikerer, at det pågældende land er tæt ved at være en «normal» markedsøkonomi (Transition Report 2002). For Ruslands vedkommende ligger gennemsnittet af indikatorerne på knap 3 for året 2002, hvilket er over de fleste SNG-lande, men under de fleste central- og østeuropæiske lande. Hvad specielt udenrigshandelen angår, var bedømmelsen på 3, hvilket dækker over, at kvantitative restriktioner og administrativ styring af udenrigshandelen stort set er ophævet.

Endnu en indikator for, hvor langt de institutionelle reformer er kommet, er omfanget af udenlandske investeringer. I perioden 1989–2002 er de samlede udenlandske investeringer i Rusland på 50 USD per indbygger (7,2 milliarder USD i alt). Tilsvarende tallene for f.eks. Kasakhstan og Ukraine er 947 USD og 99 USD per indbygger (Transition Update 2003: 37). Selv om tallene skal sammenlignes med forsigtighed, betragtes de fra russisk side som helt utilfredsstillende.

Ligesom størrelsen af udenlandske investeringer i Rusland kan omfanget af den russiske (illegale) kapitalflugt ud af landet også sige noget om politisk stabilitet og karakteren af det økonomiske system. Det er naturligvis meget vanskeligt at vurdere de illegale udførsler.

Tabel 2: Varesammensætningen i Ruslands udenrigshandel i år 2000 (lande uden for SNG, i procent)

	Eksport	Import
<i>Fødevarer, råvarer fra landbruget</i>	1,0	23,9
<i>Mineraler, råvarer</i>	54,5	1,7
<i>Kemiske produkter</i>	6,7	20,7
<i>Læder, pelsvarer, etc.</i>	0,3	0,3
<i>Træ, træprodukter, papirprodukter</i>	4,5	4,5
<i>Tekstiler, fodtøj</i>	0,6	3,9
<i>Metaller, ædelstene</i>	23,5	4,9
<i>Maskiner, udstyr</i>	7,5	36,3
<i>Andet</i>	1,4	3,8
Total	100	100

Kilde: *Russia in Figures* (2001)

Et moderat skøn for perioden 1992–97 siger knap 100 milliarder USD for hele perioden. Det er i årsgennemsnit mere end importen, og hvis tallene holder, har Rusland udført dobbelt så meget kapital til Vesten i denne periode, som der har været vestlig kapitaleksport til Rusland, både kommerciel kapital, lån og gaver (Tikhomirov 2002: 141ff.). De negative konsekvenser for russisk økonomisk udvikling er ligeså åbenbare som tallenes tale om karakteren af det økonomiske system.

Præsident Vladimir Putin har fra sin tiltræden understreget, at hans styre repræsenterer noget nyt også i forbindelse med Ruslands økonomiske forbindelser til omverdenen, og der er ikke tvivl om, at de økonomiske relationer med Vesten nu betragtes som en førsteprioritet i russisk udenrigspolitik (Putin 2003, Ivanov 2003). Åbnin-gen mod verdensøkonomien skal fortsættes, handelen udvides, og det russiske samfund gøres mere attraktivt for udenlandske investorer, som kan bidrage til modernisering af produktionen. Putin erkender, at dette vil kræve vidtgående reformer af institutionerne – lovens diktatur skal indføres, som det hedder med en karakteristisk Putin-formulering! Endelig skal Rusland udbygge sit medlemskab af internationale økonomiske organisationer (Shearman 2001, Meier 2000). Landet blev i 2000 optaget i G-7, derefter G-8, et forum for de økonomiske stormagter (G-8 2003). I år 2002 blev Rusland officielt anerkendt af EU og USA som værende en markedsøkonomi, og det er nu en erklæret førsteprioritet for den russiske regering at fremskynde landets optagelse i WTO.

Optagelse i WTO

Når et land har fremsendt en ansøgning om optagelse, nedsætter WTO en arbejdsgruppe (på engelsk Working Party) for det pågældende land. Rusland søgte om medlemskab i 1993. Det første møde i arbejdsgruppen blev dog ikke afholdt før to år senere, idet starten formentlig blev forsinket af den første Tjetjenienkrig 1994–96 og den vestlige kritik heraf.

Medlemmer af arbejdsgruppen er foruden ansøgeren selv nogle medlemslande, som er særligt interesserede i handelen med den pågældende ansøger (sværvægterne USA, EU og Japan deltager normalt i alle arbejdsgrupper). Arbejdsgruppen vil ofte i praksis etablere en intern arbejdsdeling og overlade det til en eller to hovedinteresserter at tage et særligt ansvar for forhandlingerne. I Kinas tilfælde var f.eks. alle de tre «store» hovedaktører, mens det for Ruslands vedkommende er EU der har fået en særlig opgave. EU

tegner sig for over halvdelen af Ruslands udenrigshandel og har dermed både erfaringer med problemerne og interesse i liberalisering. Arbejdsgruppen gennemgår kritisk ansøgerens lovgivning og administrative system, hvad angår udenrigshandel og relaterede spørgsmål, og ansøgeren udarbejder forslag til reformer, som igen evalueres. Forhandlingerne kan være yderst tekniske, men som bekendt er «hunden begravet i detaljen», og oplæg og modforslag kan bevæge sig frem og tilbage i flere omgange (Smith 1999, Working Party... 2002). Siden starten har der været afholdt gennemsnitligt to årlige møder i arbejdsgruppen. Dennes samlinger igen har været forberedt af ekspertdrøftelser, hvor EU ved EU-Kommissionen har været en hovedaktør på WTO-siden.

Som nævnt er WTO's optagelsesforhandlinger blevet lange og vanskelige i løbet af 1990'erne, og det gælder også forhandlingerne med Rusland. Når eller hvis arbejdsgruppen når til enighed, afgives en indstilling med anbefaling af medlemskab. Det var ventet, at arbejdsgruppen havde afsluttet sit arbejde i 2002. Senere blev dette ændret til 2003, men formentlig bliver dens indstillinger om russisk optagelse tidligst klar i 2004. Derefter skal arbejdsgruppens indstilling godkendes af WTOs Ministerkonference.

Status over WTO-forhandlingerne

Medlemskabsforhandlingerne drejer sig om, hvorledes ansøgerlandene skal tilpasse sig til de eksisterende WTO-regler, og om hvorledes de lande, som allerede er medlem af WTO kan forbedre deres adgang til ansøgerens marked. Der er altså en asymmetri allerede i dagsordenens opstilling. Forhandlinger vil i sagens natur blive meget komplicerede og kontroversielle og ikke blot præget af medlemslandenes ønske om at få ansøgeren med i selskabet, men også af deres snævre egeninteresser. I det følgende skal vi se på nogle hovedproblemer i forhandlingerne mellem WTO og Rusland.

Landbruget har nok været det vanskeligste i Ruslands forhandlinger inden for GATT-området, fordi begge parter har nøgleinteresser på spil. På WTO-siden var medlemslandenes ønske om at beskytte egen produktion så stærkt, at handelen med landbrugsvarer først kom på dagsordenen med Uruguay-runden som følge af, at USA nu ønskede en afvikling af de omfattende støtteordninger. Landbruget har siden været et centralt konflikt punkt mellem de to hovedaktører inden for WTO, EU og USA. Alligevel presser WTO på, for at Rusland og andre ansøgere skal liberalisere radikalt, både hvad handel og udenlandske investeringsmuligheder på land-

brugsområdet angår (Moore 2001, Lamy 2002).

Rusland, der er nettoimportør af landbrugsvarer, ønsker på sin side at sikre en høj grad af selvforsyning til priser, der er acceptable både for producenter og forbrugere. Over en tiendedel af befolkningen er fortsat beskæftiget i landbruget, og fødevarerforsyningen og -priserne er naturligvis afgørende for regeringens position i byerne. Rusland ønsker derfor fortsat støtte til produktionen og afviser at stille de russiske producenter ringere i konkurrencen med de udenlandske. Fra russisk side har man derfor krævet høje toldsatser i en overgangsperiode på op til 10 år (Orlov 2002).

På det seneste har der været visse fremskridt i landbrugsforhandlingerne. WTO har specielt fremhævet den ny lov om frit køb og salg af landbrugsjord, vedtaget af Dumaen i 2002. Loven giver ikke udlændinge ret til at købe. Det forventes dog, at den vil fremme markedsbetingelser og mere «ordnede forhold» på landet. Dens betydning afhænger dog i vidt omfang af den lokale implementering.

Industrivarer har også givet problemer. Der er uenighed om det nøjagtige beskyttelsesniveau i Rusland, men det er formentlig lavere end gennemsnittet blandt WTO-landene selv. Dette fremføres kraftigt fra russisk side, hvor man ikke uden ret kan beskyldte WTO-siden for dobbeltmoral (Langhammer & Lücke 1999, Livshits 2002, Belianin 2002). WTO fremhæver til gengæld – også med rette – at hovedproblemerne i virkeligheden ikke ligger så meget i spørgsmål om den præcise højde af toldsatser eller statslig støtte, men derimod i den manglende konsistens og transparens i russisk lovgivning og ikke mindst i gennemførelsen af denne. Det gælder ifølge WTO både ved grænsen, hvor inkonsekvens og korruption indvirker på håndhævelsen af toldreguleringerne, men også «i baglandet». Det er f.eks. de regionale myndigheder, som implementerer den føderale lovgivning. Som ofte påpeget af Ruslands handelspartnere, sker dette på meget forskellig og ofte uberegnelig vis (Tarr 1999, Lamy 2001).

Ruslands energiproduktion har også givet en række problemer (Medvedkov 2003). De hjemlige russiske priser ligger væsentligt under verdensmarkedsniveauet, og dette betyder, at russisk industri, bl.a. på energitunge områder som metallurgisk produktion (f.eks. aluminiumsindustrien) og kunstgødningsindustrien, kan producere til lave priser. Fra vestlig og WTO-side betragtes de lave energipriser dog som kunstige, dvs. holdt nede ved hjælp af statslige subsidier. EU og USA rejser jævnligt dumping-anklager og har i overensstemmelse med WTOs regler etableret forskellige sanktioner mod Rus-

land. Modsat betegner den russiske chefforhandler Maksim Medvedkov energirigeligheden og energipriserne som «Guds gave til Rusland», en naturgiven handelsfordel, som de vestlige konkurrenter nu prøver at berøve russisk industri (*Wall Street Journal* 18.–20. oktober 2002, Korop 2002). EUs og USAs nylige anerkendelse af Rusland som en markedsøkonomi kommer dog de russiske interesser i møde et stykke af vejen, idet den ny officielle status har den praktiske konsekvens, at det ifølge WTO-reglerne nu bliver mere krævende at igangsætte anti-dumping aktioner.⁵

En vigtig branche, som tiltrækker international opmærksomhed, er den russiske våbenindustri. Denne har som den øvrige industri lidt kraftigt under den økonomiske nedgang i 1990'erne – bl.a. af mangel på investeringer – men alligevel har Rusland kunnet opretholde en betydelig eksport. På det våbenindustrielle område er det imidlertid kun i begrænset omfang, at rent kommercielle overvejelser er afgørende. I stedet er det oftest politiske betragtninger, der er udslagsgivende for køb og salg, og den russiske våbeneksport spiller ikke nogen eksplicit rolle i WTO-processen. Dog er den jævnligt udsat for hård kritik fra vestlige landes side, primært USA, som mere indirekte har brugt denne eksport som et kort mod Rusland under forhandlingerne.

Handel med serviceydelser udgør i dag omkring 20 procent af varehandelen. GATS-aftalen omfatter forskellige typer af overførsler af service og dækker ekspanderende brancher som telekommunikation, forsikringsvæsen, finanssektoren m.m. Servicesektoren var underprioriteret i planøkonomierne, og der er en betydelig vækst netop her. Samtidig er disse brancher politisk følsomme, da de nationale regeringer gerne ser egne selskaber beholde deres position.

De hjemlige russiske aktører inden for bankvæsen, forsikring og telekommunikation er store og har politisk indflydelse, og de arbejder særdeles aktivt for at etablere lempelige overgangsordninger (Alekseyev 2002, Orlov 2002). Det kræver således særlig tilladelse at åbne udenlandske banker eller forsikringselskaber i Rusland, og der er begrænsninger for fremmed kapitalers deltagelse i russiske banker og telekommunikation (Naray 2001: 139 ff.). Fra den russiske regering har man bl.a. fremhævet Ungarn som et skræmmeeksempel – her har en hurtig liberalisering af handelen med tjenesteydelser angiveligt betydet, at telebranchen er kommet på udenlandske hænder (*Wall Street Journal* 18.–20. oktober 2002,

5 Indtil dette blev Rusland betragtet som et statshandelsland, dvs. som værende uden for GATT/WTO-normerne.

Korop 2002). Bankerne kræver endvidere, at eksisterende statslige garantiordninger bliver opretholdt, mens WTO i stedet fordrer, at banktilsynet bliver forbedret. Krisen i 1998 illustrerede imidlertid, at de finansielle institutioner i Rusland er svage og kan behøve hjælp udefra. Moderniseringen af den russiske telekommunikation vil også forudsætte udenlandske investeringer.

Med den voksende betydning af forskning og innovation inden for bl.a. IT- og medicinalindustri, kulturudbuddets internationalisering m.v., har beskyttelsen af intellektuel ejendomsret fået større betydning, og under Uruguay-runden blev den nævnte TRIPS-aftale vedtaget. Beskyttelse af intellektuelle ejendomsrettigheder spiller især en stor rolle for de højtudviklede industrilande, der også er de dominerende i WTO. Samtidig er spørgsmålet om indholdet i en sådan beskyttelse særdeles kontroversielt, da en række udviklingslande opfatter disse regler som udbytende og diskriminerende. I transitionslandene har problemet tillige været, at videnskabelige og tekniske fremskridt under det gamle system blev betragtet som et kollektivt gode.

Behandlingen af intellektuelle ejendomsrettigheder var en hovedvanskelighed i forhandlingerne med Kina, hvor USA var yderst kritisk over for den kinesiske praksis. I forhandlingerne med Rusland spiller TRIPS-aftalen også en rolle i den mere fremskredne fase, som forhandlingerne nu ser ud til at befinde sig i. Således var disse spørgsmål et centralt tema under EU-Kommissionens forhandlinger med Rusland i efteråret 2002. Fra EUs side har man kritiseret den eksisterende russiske lovgivning for ikke at leve op til TRIPS-standarderne og igen peget på mangelfuld implementering af den reformlovgivning, der allerede er vedtaget.

Fra russisk side fremhæves det, at udenlandske investeringer bør have en langt større rolle i landets økonomiske modernisering end hidtil. Som nævnt tidligere har omfanget af udenlandske investeringer imidlertid ikke levet op til forventningerne. Årsagerne er, at manglerne i russisk lovgivning og ineffektiviteten i de russiske institutioner bliver åbenlyse, når fremmede virksomheder nedsætter sig på russisk grund. Udenlandske investorer møder helt direkte den korruption og organiserede kriminalitet, som findes. Der kan også opstå problemer på grund af regionale myndigheders selvstændige beskatning af udenlandske investorer eller deres manglende evne til fair administration (Bergsman *et al.* 1999, Patten 2001). Det er et tilbagevendende punkt i erklæringer fra WTO og andre internationale partnere, at de centrale myndigheder er for svage, og disse anklager bliver nu også anvendt af regering og præsident i den in-

terne russiske politiske diskussion (Putin 2003). TRIMs-aftalen er imidlertid begrænset i sit virkefelt, og andre internationale forsøg på at nå til enighed om «investeringsregimer» er faldet til jorden. Derfor søger WTO og ikke mindst de vigtigste investerlande, EU-landene og USA, at nå til mere præcise aftaler med Rusland som betingelse for et WTO-medlemskab.

WTO og SNG

Et hovedformål med GATT og senere WTO har været at modvirke, at der opstår handelsblokke, som bekriger hinanden. Alligevel åbner aftalerne mulighed for dannelse af regionale økonomiske sammenslutninger, og hverken det europæiske samarbejde eller det nordamerikanske frihandelsområde er blevet anset for at være i modstrid med GATTs eller WTOs regelsæt.⁶

Rusland deltager som nævnt i et regionalt samarbejde med en række lande på det tidligere sovjetterritorium. SNG-samarbejdet har langtfra indfriet de vidtrækkende tanker om politisk og økonomisk integration, som i hvert fald nogle initiativtagere havde (CIS 2003). De nye stater har været optaget af at konsolidere deres uafhængighed og frygtet russisk dominans. Rusland har på sin side ikke haft ressourcer til at gøre et samarbejde økonomisk tillokkende – f.eks. gøre det fordelagtigt at opretholde den rubelzone, som eksisterede i de allerførste år efter Sovjetunionens sammenbrud. SNG-institutionen er dog blevet opretholdt, og SNG-landene har desuden i forskellige landekombinationer indgået en række aftaler omkring handel og betalingsformer.

Således enedes Rusland og en række af de øvrige lande i 1993 om dannelsen af et indre marked. Dette skulle starte med et frihandelsområde, der blev besluttet i 1994 og i 1995 blev udbygget med en principvedtagelse om en toldunion. Oprindeligt omfattede toldunionen kun en mindre kreds af stater, men blev de følgende år suppleret med flere deltagere. Desuden har Rusland og Hviderusland i 1997 undertegnet en aftale om en union, som senere er fulgt op med aftaler om bl.a. en politisk sammenslutning, der dog aldrig er kommet videre. De to lande indgår sammen med Kasakhstan og

6 Et af de bærende principper i GATT/WTO-samarbejdet er princippet om mest-begunstigelse, ifølge hvilket et medlemsland ikke kan give et eller flere andre lande begunstigelser uden at give de samme til alle andre medlemslande. Det sigter netop mod at undgå dannelsen af handelsblokke. Der kan dog gøres undtagelser, når det vurderes, at et regionalt samarbejde alt i alt vil betyde en forøgelse af verdenshandelen.

Kirgisistan i et Eurasisk Økonomisk Fællesskab (Eurasia 2003). Hertil kommer et væld af andre bilaterale og multilaterale aftaler. Som det fremgik af tabel 1, tegner SNG-området sig også fortsat for en vigtig del af Ruslands udenrigshandel.

I forhold til WTO giver Ruslands relationer til landene i SNG-området primært problemer på grund af uigennemskueligheden, i hvad aftalerne egentlig betyder, herunder den store usikkerhed, omkring hvorledes aftalerne implementeres. Nogle af problemerne hænger sammen med, at dele af handelen foregår som traditionel barterhandel (fysisk byttehandel), ligesom overlevende, statslige udenrigshandelsorganisationer stadig er aktive. Priser og andre handelsbetingelser er altså uklare og kun delvist markedsbestemte (Drebentsov 1999, Naray 2001). Det økonomiske samkvem inden for SNG og andre postsovjetiske rammer afspejler på en gang, at transitionen mod markedsøkonomi og markedsøkonomiske institutioner endnu mangler meget, men tillige at der under de nuværende omstændigheder fortsat er et behov for særlige typer af institutionelle rammer.

Den interne postsovjetiske handel og hele det økonomiske samkvem var også på dagsordenen under WTOs forhandlinger med SNG-lande som Moldova og Kirgisistan, der allerede er blevet medlemmer. Her har WTO gennemtvunget større gennemsigthed og «tilpasninger» af disse aftaler. Når Rusland bliver WTO-medlem vil denne udvikling fortsætte, således at de forskellige postsovjetiske samarbejds mønstre gradvist bliver underlagt WTO-principper. Det vil bevirke, at SNG-samarbejdet og de øvrige postsovjetiske strukturer får mindre betydning.

Perspektiver for Ruslands medlemskab

Som det vil være fremgået, er der betydelige vanskeligheder i optagelsesprocessen, og problemer og modstand findes på begge sider. Hvis vi først vender os til Rusland og den russiske politiske diskussion, synes antallet af politiske aktører, som er kritiske over for en snarlig optagelse i WTO næsten overvældende, jævnfør figur 1. Ledende kræfter i landbrugssektoren og industrien er skeptiske over for følgerne af russisk WTO-tilslutning, og man ønsker begrænsninger i medlemskabet og længere overgangsordninger. Det er vigtigt, at skeptikerne ikke blot findes blandt de gamle sovjetiske industrier med velkendte konkurrenceproblemer, men også blandt aktørerne i den ny servicesektor. Det er ligeledes bemærkelsesværdigt, at de involverede sektorministerier synes at være mere solida-

riske med «deres» ressortområde end med regeringens overordnede politik.

Figur 1: Holdninger til Ruslands WTO-medlemskab blandt politiske aktører i Rusland⁷

Aktører, som ønsker lang overgangsperiode og særbehandling i forbindelse med WTO-medlemskab	Aktører, som er relativt indifferente m.h.t. optagelsesprocessens forløb	Aktører som er klart positive overfor WTO-medlemskab og ønsker mere fart i optagelsesforhandlingerne
<p><i>Det politiske og administrative system:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▼ Landbrugsministeriet ▼ Industriministeriet (dele heraf) ▼ Ministeriet for Telekommunikation ▼ Dumaens udvalg for økonomisk politik (dele heraf). ▼ Andre reformmodstandere og -skeptikere i Dumaen ▼ Regioner der er hjemsted for protektionistiske industrier ▼ Finansministeriet (departementet for tilsyn af banker, forsikringselskaber og telekommunikation) <p><i>Landbrugssektoren:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▼ Forskellige landbo-sammenslutninger <p><i>Industrien:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▼ Koordinationskomiteen for metalindustrierne ▼ Førende virksomheder inden aluminiums-, maskin- og flyindustrierne <p><i>Servicesektorerne:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ▼ Førende banker (f.eks. Sberbank og Roseksimbank) og banksammenslutninger ▼ Unionen af forsikringselskaber. ▼ Førende selskaber indenfor telekommunikation (f.eks. Svjazinvest) 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ Gasindustrien (Gasprom) ▼ Olieindustrien (Yukos, Lukoil og andre) ▼ Militærindustrien 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ Præsidenten ▼ Ledende aktører i regeringen og centraladministrationen (især i Udenrigsministeriet og Ministeriet for Økonomisk Udvikling og Handel) ▼ Reformtilhængere i Dumaens partier ▼ Økonomer og politologer i universitetsverden og medier

⁷ Figuren er sammenstillet ud fra bl.a. Alexandrov (2002) og Orlov (2002).

Energiproducenterne og våbenindustrien vil som nævnt ikke være så påvirkede af et evt. WTO-medlemskab. Dog er olieindustrien noget mere vestorienteret i almindelig forstand end gasindustrien, idet en stor del af eksporten går til Vesten, primært EU. I tilhængergruppen findes ikke mindst præsidenten, som har taget stilling for en fremskyndet forhandlingsproces, samt hos de overordnede «generelle» ministerier, Udenrigsministeriet og Ministeriet for Økonomisk Udvikling og Handel. Endelig støttes en hurtig optagelse af de reformorienterede debattører i forsknings- og medieverdenen. Disse ser dels på de økonomiske gevinster ved liberalisering, dels anlægger de en politisk vurdering – de mener, at et WTO-medlemskab vil få positive virkninger for reformprocessen i bredere forstand.

Det er en almen historisk erfaring, at initiativer til mere frihandel kan det være meget vanskeligt at blive enige om. En årsag er, at der tit foreligger en asymmetri mellem de interesser i samfundet, der taber ved mere frihandel, og dem, der har gavn heraf. Taberne ved de enkelte liberaliseringstiltag, som tit udgør et mindretal, har et særligt stærkt engagement i sagen og vil typisk være mere velorganiserede og målrettede i deres interessevaretagelse end de typisk mere svagt engagerede tilhængere af friere handel, selvom disse måtte udgøre et flertal. I det russiske tilfælde er modstanden endog meget stærk.

Når det alligevel er den WTO-venlige fløj, der har overtaget i russisk politik, skyldes det, at den centrale statsmagt, præsidenten og regeringens øverste ledelse er stærk sammenlignet med organiseringen af de samfundsmæssige interesser. For Putin-fløjen er samarbejdet med Vesten en økonomisk nødvendighed og WTO-medlemskab et vigtigt skridt på vejen. At WTO-reguleringerne i dag er blevet så omfattende og indgribende i de nationale økonomier og nationale institutioner, som de er, giver mere modstand mod et snarligt medlemskab. Men netop derfor bliver optagelse i WTO også et væsentligt middel for den reform- og moderniseringsstrategi, som Putin står for. Hertil kommer simpelthen, at ingen betydelige politiske kræfter har formået at formulere alternativer til den liberale verdensøkonomi og globaliseringen.

Set fra WTO-siden har der også været en række indvendinger mod et russisk medlemskab på nuværende vilkår. Man finder reformerne på udenrigshandelsområdet utilstrækkelige. Men endnu vigtigere er det, at WTO-landene også har interesseret sig for reformerne af den økonomiske lovgivning og de økonomiske institutioner i bred forstand, og at der også her fortsat er vanskeligheder

(Moore 2002). Det gennemgående problem er i virkeligheden, at det politiske og administrative system i Rusland ikke fungerer. Den manglende lovformelighed i forvaltningen og hæderlighed hos domstolene betyder i dag lige så meget eller mere end det præcise indhold i toldbestemmelserne. De administrative og politiske institutioner er også afgørende, når det gælder implementeringen: Det er ikke nok at vedtage ny lovgivning, som er foreslået af WTO – denne skal også føres ud i livet på trods af eventuel modstand fra magtfulde økonomiske eliter eller regionale interesser.

Samtidig skal det også huskes, at der faktisk er sket meget i Ruslands forhold til verdensøkonomien. De geografiske og varemæssige strukturer er ændret drastisk, og der er foregået en pluralisering af det russiske samfund, også når det drejer sig om økonomiske forbindelser til omverdenen. Det bør tillige erindres, at nogle af vanskelighederne i forhold til WTO også hænger sammen med, at medlemslandene i nogle tilfælde stiller højere og mere ideale liberale fordringer til ansøgerlandene, end de gør til sig selv. Der findes adskillige eksempler på dobbeltmoral (Langhammer 1999, Livshits 2002). Rusland og andre ansøgere bliver i praksis underkastet krav om optagelse i et WTO-Plus, som nogle har udtrykt det. Der indgår også rent politiske betragtninger: Umiddelbart kan det være vanskeligt at se, at de økonomiske reformer og implementeringen skulle være kommet længere i f.eks. Moldova og Kina end i Rusland! Men det er WTO-landene der sætter dagsordenen, og der er ikke alternativer for ansøgerlandene.

Rusland er i dag den største økonomi, som står uden for WTO. En mulighed for Rusland er måske, at der findes en vis splittelse imellem de førende WTO-lande. Det gælder bl.a. med hensyn til den internationale handel med landbrugsvarer. Afgørende for Rusland bliver det dog, om der ud fra storpolitiske overvejelser vil blive enighed om at stille sig tilfreds med de opnåede resultater og simpelthen afslutte forhandlingerne. Det vil allertidligst ske i løbet af 2004.

Litteratur

- Alexandrov, Yury (2002) Will Russia Join the WTO? Calculating Gains and Losses. *New Times* maj: 24–26.
- Alekseyev, Vladimir (2002) Geneva Round Is a Scoreless Draw. *Current Digest of the Post-Soviet Press* 54 (26): 18.
- Belianin, Alexis V. (2002) Protectionism, Restructuring, and Russia's Access to the WTO. *Russian Economic Trends Quarterly* 11 (4): 14–19.
- Bergsman, Joel, Harry Broadman & Vladimir Drebenstov (1999) *Improving Russia's Foreign Direct Investment Regime*. Working Paper No 2329. Washington, D. C. : The World Bank.
- CIS (2003) *Commonwealth of Independent States* (<http://www.cisstat.com/eng/cis.htm>).
- Drebenstov, Vladimir & Costas Michalopolous (1999) «State Trading in Russia» i Harry Broadman (red.) *Russian Trade Policy Reform for WTO Accession*. Washington, D.C.: The World Bank (31–50).
- Eurasia (2003) *Eurasian Economic Community* (http://www.mpa.eurasec.ru/en_index.htm).
- EU Trade with China and Russia* (2002) Bruxelles: Eurostat.
- G-8 (2003) *G-8 Information Centre* (<http://www.g7.utoronto.ca>).
- Ivanov, Igor (2003) Transscript of Russian Minister of Foreign Affairs Igor Ivanov's Remarks at Press Conference for Russian and Foreign Media Following the International Events Dedicated to the 300th Anniversary of St. Petersburg. *Daily News Bulletin* 1. juni (<http://www.gov.ru/main.ministry>).
- Jensen, Jens-Jørgen & Märta-Lisa Magnusson (1995) *Rusland – samling eller sammenbrud*. Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Jensen, Jens-Jørgen (2001) Hvalen og elefanten – EU's politik i forhold til Rusland. *Vindue mod øst* (2): 12–17.
- Korop, Yelena (2002) Same Old Story. *Current Digest of the Post-Soviet Press* 54 (44): 22.
- Lamy, Pascal (2002) «WTO Accession: What's in It for Russia?» *European Commission* (http://europa.eu.int/comm/commissioners/lamy/speeches_articles/spla54_en.htm).
- Langhammer, Rolf J. & Mathias Lücke (1999) *WTO Accession Issues*. Kiel Working Paper No 905. Kiel: Kiel Institut für Weltwirtschaft.
- Livshits, Alexander (2002) Outside the WTO's Door. *Current Digest of the Post-Soviet Press* 54 (4): 19–20.
- Medvedkov, Maxim (2003) No Chance of WTO Membership in 2003. *Moscow Times* 21. maj.
- Meier, Christian (2000) Russia under Putin: Foreign Economic Relations Policy Under Re-shaping. *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien* nr. 28: Köln: Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien
- Moore, Mike (2001) Russia, the International Economy and the World Trade Organization. *WTO News* 30. marts (http://www.wto.org/english/new_e).
- Moore, Mike (2002) Russia, the WTO: Reintegration into the World Economy. *WTO News* 19. april.
- Naray, Peter (2001) *Russia and the World Trade Organization*. London: Palgrave.

- Orlov, Dmitry (2002) Who is Afraid of the WTO? *New Times* maj: 31–33.
- Patten, Chris (2001) «The EU and Russia – The Way Ahead. Speeches.» *European Commission* http://europa.eu.int/comm/external_relations/news/patten/speech_01_11.htm.
- Putin, Vladimir (2003) Opening Speech by President Putin at the Russian Federation's State Council Meeting. *Daily News Bulletin* 22. januar (<http://www.gov.ru/main/ministry/isp-vlast47.html>).
- Russia in Figures* 2001 (2001) Moskva: Goskomstat.
- Shearman, Peter (2001) «Personality, Politics and Power: Foreign Policy under Putin» i Vladimir Tikhomirov (red.) *Russia After Putin*. Ashgate: Aldershot (222–47).
- Smith, Murray G. (1999) «Russia and the General Agreement on Trade and Services» i Harry Broadman (red.) *Russian Trade Policy Reform for WTO Accession*. Washington, D.C.: The World Bank (31–50).
- Tarr, David (1999) «Design of Tariff Policy for Russia» i Harry Broadman (red.) *Russian Trade Policy Reform for WTO Accession*. Washington, D.C.: The World Bank (7–30).
- Tikhomirov, Vladimir (2000) *The Political Economy of Post-Soviet Russia*. London: Palgrave.
- Transition Report* 2001 (2001) London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Transition Update* 2002 (2002) London: European Bank for Reconstruction and Development.
- Working Party on the Accession of the Russian Federation (2002) *WTO News* 18. december.
- WTO (2001) *The World Trade Organization* (<http://www.wto.org>).

Da smør var guld

Andelsmejeribevægelsen i Vestsibirien, 1902–08

Inge Marie Larsen
ph.d. i russisk fra Kø-
benhavns Universitet.
Forskningsbibliotekar
med ansvar for Rusland
og SNG-landene,
Statsbiblioteket i Århus

I de sidste tiår inden Første Verdenskrig fandt et stort økonomisk opsving sted i Rusland (Gatrell 1986, Gregory 1994). I Vestsibirien kom dette opsving bl.a. til udtryk i et moderne mejerivæsens gennembrud og i en omfattende eksport af smør til Vesteuropa (Hjerl Hansen 1949, Mote 1976, Goryushkin 1991, Alekseeva 1993). Vi ved, at andelsmejerivæsenet spillede en betydelig rolle for den sibiriske smørproduktion og -eksport (*ibid.*), men har hidtil ikke vidst noget videre om, hvordan den vestsibiriske andelsmejerisektor konkret blev til. Hvilke var de nærmere omstændigheder ved andelsmejeriernes oprettelse og udbredelse? Var det de sibiriske bønder, der, ligesom de danske, blev grebet af andelsmejeritanken? Hvor fik de idéen, pengene og de nødvendige færdigheder fra? Hvordan kunne det overhovedet lade sig gøre, når man tager russisk landbrugs tilbagestående – eller ekstensivitet (Gatrell 1999) – og bøndernes lave uddannelsesniveau i betragtning? Hvilke kræfter var på spil?

For at kaste lys over disse spørgsmål skal vi her se nærmere på udviklingen i det vestsibiriske guvernement Tobolsk i og omkring stationsbyen Kurgan i guvernementets sydlige, frugtbare landbrugsområder. Her blev Sibiriens første moderne mejerier anlagt, herfra bredte mejerivæsenet sig videre til det øvrige Sydsibirien, og her stod

* Artiklen er skrevet på baggrund af min ph.d.-afhandling *Kampen om det sibiriske smør, Kurgan, St. Petersborg, København, London, 1895–1905*, som jeg forsvarede juni 2002 ved Syddansk Universitet, Odense. I den forbindelse vil jeg gerne rette en tak til min vejleder, professor Bent Jensen, Odense, min arbejdsplads Statsbiblioteket i Århus, Poul Buskov, Hjerl Hede, Hjerl Fonden, direktør Nadezjda Novikova og arkivar Nina Krymova, Kurgans Statsarkiv og journalist B.N. Karsonov, Kurgan.

andelsmejerivæsenet i begyndelsen af 1900-tallet stærkere end noget andet sted i Rusland.

Økonomisk opsving

Fra 1890'erne og frem til Første Verdenskrig førte skiftende russiske regeringer en industrialiseringsvenlig politik. Formålet var at sætte gang i erhvervslivet, det være sig industri, landbrug eller handel, for så hurtigt som muligt at skabe nationaløkonomisk fremgang og hale ind på vestlige lande som England, Tyskland og USA. Landbrug og industri skulle dække befolkningens behov og russiske varer blive konkurrencedygtige på verdensmarkedet. Sergej Vitte, Ruslands finansminister fra 1892 til 1903, er gået over i historien som hovedarkitekten bag denne kurs.

Rusland havde indtil da været et ret lukket land og den russiske stat så agtpågivende og mistroisk over for erhvervslivet, som staten så som en potentiel trussel mod sin enevældige magt, at den i århundreder havde sat snævre rammer for dets udfoldelsesmuligheder og kontrolleret, domineret og hæmmet det. Der var nu, sidst i 1800-tallet, tegn på en kursændring. Finansministeriet lagde ved Vittes tiltræden op til at give erhvervslivet bedre vilkår og friere udfoldelsesmuligheder og til at støtte og fremme det. De ydre rammer var en protektionistisk toldpolitik, gunstige handelsaftaler med andre lande, en udvidelse af jernbanenettet, velovervejede varetransporttariffer, indførelse af guldstandarden for rublen og en styrkelse af bank- og kreditvæsenet samt af det udenlandske engagement i russisk finansvæsen og erhvervsliv. Hertil kom forholdsregler, der strakte sig fra bedre lovgivning til konkret statslig støtte og opbakning til enkelterhverv og enkeltstående virksomheder og erhvervsfolk.

Finansministeriet ønskede ikke kun at satse på store virksomheder, men også på etableringen af masser af små og mellemstore foretagender – for uden dem ingen national velstand, som det hed. Fordi det russiske erhvervsliv havde haft så ringe råderum, var det ikke selvkørende, sådan som erhvervslivet i de industrielt og agrar mest udviklede vestlige lande, vurderede man i finansministeriet. Derfor måtte det, i hvert fald indtil videre, sættes i gang, skubbes fremad og dirigeres i den rigtige retning af den russiske stat (Sjepeljov 1981: 198–219, se også Bill 1959, Gerschenkron 1962, Laue 1963, Gatrell 1986).

Vitte havde i begyndelsen ikke nogen særlig strategi for landbruget. Han forestillede sig, at det ville blive mere produktivt og

moderne som en automatisk og logisk følge af industrialiseringen. Først sidst i 1890'erne, da det viste sig, at denne automatik og logik ikke var helt så indlysende, tog Vitte, finansministeriet og andre ministerier landbrugets problemer op til nærmere overvejelse – både de løbende og praktisk betonedede (produktions- og eksportforhold) og de mere fundamentale (de ejendomsretslige forhold og bøndernes borgerretslige stilling). Det skete bl.a. i det såkaldte Særlige Udvalg for Landbrugsindustriens Behov (1902–05), som Vitte var formand for (Macey 1987: 44–118).

Ruslands førende eksportvarer var landbrugsprodukter, og landet var ved indgangen til det 20. århundrede verdens største korn-eksportør. Sidst i 1800-tallet blev smør som noget nyt verdensomspændende «big business», og også russisk smør blev en del af denne. Fra 1902–03 var Rusland verdens næststørste smør-eksportør, efter Danmark, og et vigtigt led i den internationale smørhandel (Makarov 1926: 14). De centrale afsætningsmarkeder for russisk smør var Danmark og England og fra 1905 også Tyskland. Størstedelen af den russiske smøreksport stammede fra Vestsibirien, fra guvernementerne Tobolsk og Tomsks frugtbare sydlige egne (Kulibina 1915, Makarov 1910, Makarov 1926).

I Vestsibirien var det økonomiske opsving intetsteds så markant som i smørsektoren. Mellem 1895 og 1905 voksede antallet af mejerier fra en halv snes til 2000 og eksporten af moderne mejerismør fra nul til omkring 35.000 ton (Makarov 1910: 59, Lando 1923: 54). Den samlede russiske smøreksport var på dette tidspunkt på omkring 40.000 ton, den tilsvarende danske på næsten 80.000 (Kulibina 1915: 1, Lando 1923: 41). I 1913 var der 4000 mejerier i Sibirien, som fremstillede 87.600 ton smør, hvoraf 70.000 blev eksporteret (Hjerl Hansen 1949: 186, Lando 1923: 54). Den samlede russiske smøreksport lå på omkring 80.000 ton, den danske på omkring 90.000 (Kulibina 1915: 1, Lando 1923: 41). Målt i eksporterede mængder smør havde Rusland i 1913 således halet godt ind på Danmark. Første Verdenskrig, Oktoberrevolutionen og bolsjevikernes efterfølgende håndtering af russisk økonomi og erhvervs- liv satte imidlertid en stopper for russisk smøreksport.

Det sibiriske mejerivæsens begyndelse

Et moderne mejerivæsen voksede frem i europæisk Rusland i løbet af 1870'erne og 1880'erne (Egunov 1897, Stepanovskij 1912, Makarov 1926). Da den sibiriske jernbanes første strækning åbnede i 1894, bredte det sig videre til Vestsibirien, hvor det tog udgangs-

punkt i og omkring Kurgan. Byen havde dengang 10.000 indbyggere og guvernementet 1,4 millioner. Den sibiriske jernbane forbandt det fjerne kontinent med europæisk Rusland og Vesteuropa på en måde, der var revolutionerende billig og hurtig, både for mennesker og varer.

De første smørproducenter og smørekseportører kom rejsende til fra europæisk Rusland, sammen med guvernementets første statskonsulent i mejeribrug, V.F. Sokulskij. Herefter gik udviklingen slag i slag. Inden længe var der snesevis af private mejerier i Kurgans omegn, anlagt af forretningsfolk fra europæisk Rusland. Hurtigt fulgte lokale storkøbmænd trop, og det samme gjorde i enkelte tilfælde også sibiriske bønder, der på statskonsulentens og hans teknikers initiativ og medvirken blev mejeriejere på andelsbasis.

Det krævede store overtalelsesevner af Sokulskij at finde bønder til det første andelsmejeri, og der var finansieringsproblemer, fordi bønderne ikke havde pengene selv og heller ikke umiddelbart kunne låne dem i banken. De kunne ikke stille med tilstrækkelige garantier i form af f.eks. fast ejendom som jord, idet det var landkommunen og ikke dem selv, der ejede den jord, de hver især dyrkede. Men ved hjælp af lån fra lokale købmænd, den lokale administration og til sidst også den russiske statsbank lykkedes det at få anlagt de første andelsmejerier. I 1899 var der således i alt 12 andelsmejerier. De blev holdt i kort snor af statskonsulenten og hans teknikere, for de sibiriske bønder havde intet forhåndskendskab til moderne mejeriproduktion, regnskabsføring og virksomhedsdrift. Andelsmejerierne fik hurtigt et godt ry, deres smør var eftertragtet, og afsætningen gik strygende. Andelssmørret udgjorde dog foreløbig kun en meget lille del af den samlede sibiriske smørproduktion (Murasjkintsev 1902, Makarov 1910, Kalantar 1959).

Fra 1897 strømmede også udenlandske eksportører til, især danske (Hjerl Hansen 1949). De opkøbte det sibiriske smør til pæne priser og eksporterede det til Vesteuropa, hvor efterspørgselskurven voksede stejlt. I Rusland var efterspørgselen på moderne smør endnu ikke særlig stor. Det skyldtes, at den ortodokse kirke bød de troende ikke at spise smør i fasteperioderne, som udgjorde ca. 200 af årets dage. Denne skik var kun langsomt ved at miste terræn og da først og fremmest i storbyerne. Mellem 1897 og 1902 gik dermed størstedelen af det sibiriske smør til København. De bedste sorter blev solgt som bordsmør, mens størstedelen af importen, sekundsorterne, gik til bageriindustrien. Herved frigjordes større mængder af det danske primasmør til den indbringende eksport til England, hvor dansk smør var prisførende. Snart begyndte danske

firmaer også at reeksportere store mængder sibirisk smør til England via København, eller også at sende sibirisk smør direkte fra Sibirien til England via de russiske østersøhavne. Fra 1902–03 overtog England Danmarks rolle som Vesteuropas førende importør af russisk og sibirisk smør (Lando 1923).

Det første udenlandske eksportfirma i Kurgan var det danske E.F. Esmann, der åbnede kontor i byen i 1897. Firmaets to direktører var Chr. F. Esmann og Hans Peter Hjerl Hansen. Hjerl Hansen skrev mange år senere en bog om sit firmas sibiriske virke, *Danske Pionerer i Sibirien* (1949). Den mejeristuddannede Carsten Korch var firmaets første filialbestyrer i Kurgan. E.F. Esmann og byens øvrige smørkontorer finansierede også oprettelsen af nye mejerier. De solgte udstyr på kredit til både private mejerier og andelsmejerier og lånte dem penge til at klare den vanskelige start. Mejeriudstyret blev importeret fra Vesteuropa, da det endnu ikke blev fremstillet i Rusland. De to største eksportfirmaer i Kurgan, E.F. Esmann og det ligeledes danske Carl Holbek, havde ikke egne mejerier i guvernementet Tobolsk, men længere østpå i naboguvernementet Tomsk (Hjerl Hansen 1949: 117–22).¹

De første andelsmejerier

I 1901 var der 4–500 mejerier i guvernementet Tobolsk, af hvilke omkring 34 var andelsmejerier (Murasjkintsev 1902: 8). Tolv af de sidstnævnte havde Sokulskij og hans teknikere været med til at anlægge. De befandt sig alle i distrikter, der lå nogenlunde tæt på Kurgan, og statskonsulentorganisationen havde fortsat overopsynet med dem. De øvrige andelsmejerier lå i fjernere distrikter og var mindre end Sokulskijs. De var oprettet på bøndernes eget initiativ og blev drevet i eget regi, uden hjælp fra statskonsulenten. De var ikke så professionelle som statskonsulentens andelsmejerier, og de fremstillede heller ikke så fint smør (Belonogov 1903: 3–36).

Lige før århundredskiftet brød imidlertid den frygtede mejerifeber ud. Mejerifeberen, som også i en kort periode voldte dansk mejeribrug problemer, gav sig udslag i, at gud og hvermand kastede sig over smørproduktion uden at have forstand på det, men vel vidende, at det var en nem måde at tjene hurtige penge på. Mejerifebermejerierne var små og snavsede og havde tilknyttede butikker,

¹ E.F. Esmann fusionerede i 1904 sin sibiriske virksomhed med det ligeledes danske Carl Holbeks. Det ny selskab hed Det Sibiriske Kompagni. Det var frem til Første Verdenskrig den største enkelteksportør af sibirisk smør fra Sibirien til Vesteuropa (Goryushkin 1991: 149).

hvorfra der blev solgt varer til bønderne mod aktuelle og fremtidige mælkeleverancer, og hvor bønder af alle sociale kategorier også fik tilbudt større lån, som de vanskeligt kunne skaffe sig andetsteds og ofte havde stærkt brug for (Belonogov 1903: 3–36). Resultatet var voksende mængder elendigt smør fra de små, snavsede mejerier, hvis opdukken truede de allerede eksisterende, efterhånden store og velfungerende, mejerier.

Mejerifeberen havde i 1880'erne og 1890'erne voldt store problemer i mejerisektoren i europæisk Rusland, i de nordlige guvernementer Vologda, Tver og Kostroma. Den havde lukket mange velfungerende mejerier. Især var den gået hårdt ud over andelsmejerierne, som havde måttet dreje nøglen om på stribe. Smørkvaliteten blev ringere og ringere, og eksporten var truet. Når det gik så galt, skyldtes det ikke mindst, at både almindelige bønder og andelsmejeribønder som regel ingen skrupler havde ved at forlade deres privatmejeri eller andelsmejeri, når de nye, tvivlsomme privatmejerier dukkede op i nabolaget med tilbud om højere mælkepriser og udstrakt kredit. Andelsmejerierne var ikke økonomisk velkonsoliderede nok til at kunne tage konkurrencen op med disse mejerier og så det heller ikke som en mulighed at åbne egne butikker. De professionelle mejerifolk, der stod bag andelsmejeriforetagenderne, opfattede nemlig mejeributikkerne som spekulative og foragtelige foretagender, som de selv ikke kunne drømme om at benytte sig af som våben i kampen om mælkeleverandørerne (Verestsjagin 1888, Riffestål 1899, Makarov 1926: 115–20). Produktionsvirksomhed, kombineret med butikker, tuskhandel og kreditgivning, var i øvrigt et udbredt fænomen i Rusland, der hang nøje sammen med de store afstande, den manglende infrastruktur, naturalieøkonomi, ringe pengecirkulation og et uudviklet bankvæsen (Makarov 1910).

Men hvorfor absolut anlægge andelsmejerier, når det nu var så vanskeligt at få dem til at fungere efter hensigten? Grunden var, at man mente, at andelsmejerivæsenet ville kunne give det menige landbrug et tiltrængt skub fremad og gavne udenrigshandelen og nationaløkonomien, således som man f.eks. så det i de skandinaviske lande, med Danmark som et særligt klart eksempel. Andelsmejerierne havde her givet mælkeproducenterne mulighed for ved hjælp af små og risikofri investeringer at deltage i en indbringende stor-drift på en måde, som hver enkelt deltager, uanset bedriftsstørrelse, fandt økonomisk fordelagtig og derfor gerne deltog i. Hertil kom, at netop mejerier af en vis størrelse, som andelsmejerierne havde let ved at opnå, var bedst egnede til at fremstille de store mængder smør af jævn, ensartet og høj kvalitet, som eksportmarkederne ef-

terlyste. I Rusland mente man, at andelsmejerier også ville fungere som en effektiv modvægt mod mejerifeberen, idet man regnede med, at de russiske andelsbønder, på samme måde som deres danske kolleger, hurtigt ville indse andelsprincippet fordelagtighed, føle ansvar for deres andelsvirksomhed og ikke troløst svigte den til fordel for «spekulationsmejerierne». Sådan var det imidlertid ikke gået i europæisk Rusland. Og sidst i 1890'erne kom så de første tegn på, at mejerifeberen var ved at få tag i Vestsibirien og blive lige så problematisk her som i europæisk Rusland (Sokulskij 1901: 117–19, Makarov 1910: 54).

Mange var imidlertid af den opfattelse, at andelsmejerivæsenet havde langt bedre chancer i Sibirien. Baggrunden herfor var en formodentlig ikke ubegrundet forestilling om, at de sibiriske bønder var meget mere selvstændige og foretagsomme end deres europæisk-russiske kolleger, etter som de aldrig havde været underlagt livegenskab og godsejervælde. Mange sibiriske mejerifolk mente derfor, at den bedste medicin mod mejerifeberen, den forringede smørkvalitet og andre lignende ondt var en stor, stærk, bred og folkelig andelsmejerisektor. Kun andelsmejerier, lød argumentet, kunne involvere bønderne på egne og ikke spekulanterens præmisser, bremse mejerifeberen, fremme smørkvaliteten og på længere sigt redde og styrke eksporten. Sådan mente bl.a. A.N. Balaksjin, landmand, mejeriejer, fabrikant og fra 1897 også formand for Kurgans nystiftede landboforening (Kosarev 1911: 15–18, Vinnitjenko 1990).

Statskonsulent Sokulskij og andre fremtrædende mejerifolk på Kurganegnen mente imidlertid, at mejerifeberen bedst lod sig bremse ved hjælp af statslig lovgivning om hygiejniske og andre standarder på mejerierne og offentlige instansers tilsyn og sanktioner mod eventuelle lovbrudere, samt for andelsmejeriernes vedkommende ved særlig udstrakt statskonsulentrådgivning og tilsyn. Samme gruppe mente på denne baggrund, at andelssektoren nødvendigvis måtte være smal og eksklusiv, fordi bønderne endnu ikke var opgaven voksen, og for at statskonsulenten og hans teknikere bedre kunne føre tilsyn med den (*Pervoe...* 1897: 93).

Omkring 1900 var der fortsat få andelsmejerier i Vestsibirien. Hvorfor voksede antallet af andelsmejerier ikke støt, hurtigt og af sig selv, sådan som man så det i Danmark i 1880'erne og 1890'erne, når nu Sokulskijs tolv andelsmejerier i modsætning til de europæisk-russiske klarede sig over al forventning? Det var der to grunde til. Den ene var, at de sibiriske bønders muligheder for selv at tage affære og åbne og drive et andelsmejeri fortsat var begrænsede. De manglede stadig uddannelse, viden, erfaring, kapital og

kreditlemuligheder. Datidens danske bønder var langt bedre stillet i alle disse henseender, hvilket betød, at anlæggelsen og driften af andelsmejerier i Danmark var bøndernes egen sag (Bjørn 1982: 48–120). De sibiriske bønder var fortsat afhængige af hjælp udefra fra statskonsulentorganisationen, som bistod med finansiering, anlægelse, daglig drift og samhandel med indenlandske og udenlandske eksportkontorer.

Den anden grund var, at statskonsulentorganisationen med Sokulskij i spidsen ikke længere medvirkede til at oprette flere andelsmejerier og var begyndt at afvise interesserede bønder med den forklaring, at der var hverken tid eller arbejdskraft til yderligere aktiviteter (Sokulskij 1901: 117–19). Bag denne afvisning lå naturligvis Sokulskijs overbevisning om, at det var nødvendigt at holde andelsmejerierne i kort snor og satse på en smal, velfungerende og velovervåget andelsmejerisektor frem for den brede, folkelige og selvberørende, som Balaksjin og kredsen omkring ham tydeligvis gik ind for (Sokulskij 1897: 93). Men hertil kom, at statskonsulentorganisationen var kommet i klemme mellem det andels- og det privatbaserede. En udvidelse af andelssektoren ville uvægerligt skade den private sektor. Statskonsulenten havde allerede haft masser af ubehageligheder med private mejeriejere i 1900, hvor mange nye bønder havde sluttet sig til de allerede eksisterende andelsmejerier. Han havde uden tvivl hverken lyst eller mandat til at ødelægge det for den private sektor, som omfattede mange store og professionelle mejerier, der fremstillede fint smør (Makarov 1910: 74, Sokulskij 1901: 117–19).²

Organisationen til Oprettelse af Andelsmejerier (OOA)

Denne situation stillede landboforeningsformand Balaksjin sig imidlertid ikke tilfreds med. Bevæbnet med et ønske om at forbedre de sibiriske bønders og landbrugets vilkår, en stærk tiltro til andelsprincippet og en betydelig viden om danske andelsforhold gik han omkring århundredskiftet i brechen for en udvidelse af den sibiriske andelsmejerisektor. I 1901 var han en af hoveddrivkræfterne bag

2 Aage Esmann, direktør for firmaet The Anglo-Continental Produce Company Ltd., London, som opkøbte smør hos både sibiriske privat- og andelsmejerier, skrev således i januar 1904, at Brødrene Blandovs Kurgansmør og smørret fra Kurganstorkøbmanden L.D. Smolins egne mejerier var «det bedste og for os mest passende Smør, som eksisterer i Sibirien» (H.P. Hjerl Hansens Arkiv. Udgåede breve, 12. februar 1904).

oprettelsen af en smørekseportforening i Kurgan, den første lokale af sin art, som omfattede både private mejerier og andelsmejerier. Foreningen skulle varetage medlemmernes eksportinteresser og tage kampen op mod, som det hed, de spekulanter i Sibirien, der ikke havde kontor i London og var «helt overflødige mellemmand» mellem de sibiriske producenter og de engelske forbrugere (Sokulskij 1901: 113, *O dejatelnosti...* 1902: 110). Den skulle med andre ord udkonkurrere de københavnske købmænd, der på dette tidspunkt dominerede den sibiriske eksport, og bringe eksporten, eller i hvert fald dele af den, over på sibiriske hænder.

Samme år stod Balaksjin, sammen med landboforeningen, bag afholdelsen af en stor smørkongres med tilhørende udstilling og konkurrence i Kurgan med flere hundrede deltagere fra byen og dens omegn, St. Petersborg, Moskva og fra udlandet. Her fremlagde Balaksjin sine idéer om en udvidelse af andelsmejerisektoren, idéer, der blev bakket op af de tilstedeværende ministerielle embedsmænd fra landbrugs- og finansministeriet. De pegede i deres taler bl.a. på Danmark som et overbevisende eksempel på andelsvæsenets fortreffelighed og på, at her og i andre vesteuropæiske lande tilsluttede private mejeriejere sig frivilligt andelssektoren (Kosarev 1911: 17–18).

I januar 1902 tog det russiske finansministerium initiativ til at afholde en tværministeriel konference med deltagelse af ministre, embedsmænd og landets førende mælkerivæseneksperter og smørkøbmænd. Konferencen blev en forløber for den række møder om russiske landbrugsproblemer, der mellem 1902 og 1905 fandt sted i det Særlige Udvalg for Landbrugsindustriens Behov (Macey 1987: 44–118). Formålet med mødet i januar 1902 var at drøfte det sibiriske mælkerivæsen. Det var der mange gode grunde til: Mejerifeberen, transportproblemer, en mærkbar forringelse af den sibiriske smørkvalitet med prisfald til følge i Vesteuropa, samt tre retssager i England i 1901, hvor forhandlere af sibirisk smør blev anklaget for at have forsøgt at importere en forfalsket vare. De involverede danske og engelske firmaer vandt ganske vist retssagerne takket være et nært samarbejde mellem danske, russiske og engelske kommercielle interesser og mellem den danske og russiske stat, men at det overhovedet kunne komme så vidt, chokerede den russiske smørindustriis parter, lokale såvel som udenlandske (Larsen: 2001: 141–57).

Når initiativet til konferencen kom fra finansministeriet skyldtes det, at ansvaret for udenrigshandelen lå her. Men det skyldtes også, at der udgik en vældig energi og handlekraft fra daværende fi-

nansminister Vitte og vicefinansminister V.I. Kovalevskij (Sjepeljov 1981, Sjepeljov 1991: 5–96). Også Balaksjin deltog i konferencen, hvor hans planer for en styrkelse af den vestsibiriske andelsmejerisektor blev fremlagt. Ganske vist havde han på den tidligere omtalte smørkongres sagt, at smørindustriens fremtid først og fremmest afhang af producenterne selv, af at bønderne blev mejerivæsenets bestyrere, og at det ikke nyttede noget at ty til staten og kræve flere statslige love og forordninger og konsulenter (Kosarev 1911: 15). Alligevel måtte han tage til St. Petersborg og fremlægge sin plan, for dens gennemførelse afhang helt af statens velvilje. I landbrugsministeriet var der skepsis over for den, men den vandt genklang i finansministeriet, og landbrugsministeriet måtte følge trop (Yarkoff 1917: 192).

Balaksjin blev udnævnt til leder af den såkaldte Organisation til Oprettelse af Andelsmejerier (OOA). Den var og blev den eneste af sin art i Rusland. Den fik hovedsæde i Kurgan og bestod af ham selv, hans søn og to mejeriteknikere. Staten betalte løn- og driftsudgifter og stillede 55.000 rubler til rådighed årligt til lån til bønder, der ønskede at anlægge andelsmejerier, maksimum 3000 rubler pr. mejeri. Statskonsulentorganisationen skulle arbejde videre, som den plejede, dvs. både til fordel for private og andelsbaserede mejerier, blot fik den tilført mere arbejdskraft.

Andelsmejerisektorens ekspansion

Mellem 1902 og 1908 voksede antallet af andelsmejerier i guvernementet Tobolsk fra omkring 34 til 595 og antallet af mejerier fra 682 til 1007. Hermed var 59 procent af samtlige mejerier i 1908 andelsmejerier. I Kurgandistriktet voksede procentsatsen fra omkring 15 i 1901 til 92 i 1908. Af distriktets 117 mejerier var der i 1908 kun 9 privatejede tilbage (Makarov 1910: 117). I guvernementet Tomsk voksede andelsmejeriernes antal langsommere og mindre massivt, nemlig fra 17 til 497 og det samlede antal mejerier fra 1298 til 1844 (*ibid.*: 121). Hermed var 27 procent af guvernementets mejerier andelsmejerier. Tendensen var, at jo tættere på OOAs højborg Kurgan, jo flere andelsmejerier og jo færre privatmejerier. Smørudførselen fra Vestsibirien voksede i samme periode fra 23.000 ton til 50.000 og værdien af eksporten fra 21.536.000 til 48.429.000 rubler. Samtidig voksede mængden af smørsorter af middel kvalitet (Hjerl Hansen 1949: 186).

Omkring halvdelen af andelsmejerierne var anlagt på bøndernes eget initiativ, 217 af OOA og resten af statskonsulentorganisa-

tionererne i de to guvernementer.³ OOA havde således ikke oprettet flest andelsmejerier, men den havde fungeret som en katalysator, uden hvilken andelsomdannelsen aldrig var foregået så effektivt og hurtigt, som tilfældet var. En sammenligning med tilsvarende danske forhold viser, at i Danmark blev privatmejeriernes antal reduceret i et langsommere tempo end i guvernementet Tobolsk (Makarov 1910: 117, Plasjkevich 1924: 86–87, Bjørn 1982: 81, 121, 220). Hvorfor nu det?

Hovedårsagen var den voldsomme rivalisering, der opstod mellem Balaksjin og Sokulskij. Da finansministeriet havde givet grønt lys til andelsmejerisektorens ekspansion, begyndte et voldsomt kapløb mellem de to mænd om at anlægge det størst mulige antal andelsmejerier. Rivaliseringen blev yderligere forstærket af det personlige fjendskab, der udviklede sig mellem de to (Kalantar 1959: 358).

Ekspansionen kom imidlertid ikke alene til at foregå i et højt tempo, men også i en spændt atmosfære, præget af hård kamp mellem det private og det andelsbaserede. Når denne kamp blev så hård, skyldtes det, at andelsekspansionen gik ud over de private mejerier og tvang dem til at lukke, inklusive de fleste af de store og velfungerende. På den tidligere nævnte smørkongres i Kurgan i 1901 havde de tilstedeværende embedsmænd som bekendt fremhævet Danmark som et godt eksempel på, at privatmejerier af egen fri vilje tilsluttede sig andelsmejerierne. Men hvis embedsmændene havde håbet og troet, at noget lignende ville ske i Vestsibirien, havde de gjort regning uden vært. På dette felt var der nemlig en afgørende forskel mellem danske og sibiriske forhold. I Danmark var privatmejeriernes indehavere som regel landbrugere med egne besætninger, og deres mejerier forarbejdede som regel mælk fra både egne og omkringliggende bøndergårdes besætninger. De fleste privatmejerier valgte i løbet af en proces, der historisk set strakte sig over mange årtier, at lade mejeri og besætning indgå i andelsbaseret drift, fordi det viste sig at være den driftsform, der bedst kunne betale sig, også for dem.

En tilsvarende proces kunne vanskeligt finde sted i Sibirien, hvor størstedelen af indehaverne af privatmejerierne var købmænd med base i byerne. Kun de færreste af dem var også landbrugere med egne besætninger, og de havde derfor ingen mulighed for at indgå i

3 Alle andelsmejerier blev efter deres anlæggelse overvåget af enten statskonsulentorganisationen eller OOA, også de mejerier, hvis anlæggelse bønderne selv havde taget initiativ til (Kalantar 1959: 353–68).

andelsmejeriforetagenderne (Bjørn 1982: 111–12). Andelsmejerieks-pansionen betød derfor en brat afslutning på deres mejerivirksomhed. Det var på sin vis uretfærdigt, ikke mindst mod de købmænd, der havde oparbejdet store og velfungerende mejerier. Det drejede sig ofte om mejerier, der tilhørte den vestsibiriske mejerisektors pionerer, lokale såvel som tilrejsende fra europæisk Rusland.⁴ De fleste af dem gik dog ikke neden om og hjem, men klarede sig, fordi de i overensstemmelse med russiske købmænds erfaringsbaserede overlevelsesstrategi, som værn mod tidernes konstante skiften, fremstillede mange forskellige varer og handlede med et bredt vareresortiment.

Den vrede, som de hurtige og radikale ændringer af konstellationerne i ejendomsforholdene i mejerisektoren skabte hos egnens private erhvervsdrivende, både mod centralmagten og mod andelsvæsenets fortalere, var næppe videre hensigtsmæssig for det lokale politiske og erhvervsmæssige klima. Set i et større historisk perspektiv ville det imidlertid under alle omstændigheder nok have været svært at undgå denne situation. Skaden var for længst sket, nemlig i form af statens mange unndladelssynder over for de russiske bønder, hvis stilling i det russiske samfund var svagere end andre grupper – både borgerretsligt, ejendomsretsligt, uddannelsesmæssigt og erhvervsmæssigt. Derfor var det ikke bønderne, der, som f.eks. i Danmark, på et tidligt tidspunkt i smørindustriens historie tog affære og anlagde egne mejerier. Det blev den mere selv-kørende købmænds- og handelsstands kortfristede privilegium.

Blandt de privatmejerier, der måtte lukke, var mange af de store indenlandske eksportørers. Brødrene Blandov måtte mellem 1902 og 1908 lukke mindst otte store mejerier på Kurganegnen og Handelshuset Pallizen mindst fire. Deres og andre private mejeriejeres klager til staten var forgæves.⁵ Den danske eksportør, E.F. Esmann, følte også sine mejerier i Tomsk truet og henvendte sig efteråret 1902 til den russiske regering med en anmodning om «ikke at gå vore Interesser for nær». Begrundelsen var, at det drejede sig om velfungerende mejerier, der tilhørte en storeksportør af sibirisk smør, der havde foretaget store lokale investeringer og bidraget til at sætte

4 Gosudarstvennyj arkhiv Kurganskoj oblasti, fond 154, opis 1, delo 7: 1–4.

5 Rossijskij gosudarstvennyj istoritjeskij arkhiv, St. Peterburg, fond 398, opis 68, delo 22584: 205–6. Moskvafirmaet Brødrene Blandov var den tids største og mest velrenommerede russiske fødevarefirma. Handelshuset G.I. Pallizen var grundlagt i 1855 af den danske forretningsmand og senere generalkonsul, Hans Jessen Pallisen og var i 1890'erne stadig på danske hænder (Larsen 2001: 31, 49, Sohn 2002: 11–15).

gang i mejerivæsen og eksport og derfor fortjente bedre. Firmaet gik ikke kun i forbøn for sig selv, men for alle velfungerende privatmejerier.⁶

Intet tyder på, at E.F. Esmann måtte lukke mejerier på grund af andelsmejeriekspansionen, og der er grund til at tro, at statsejede mejerierne bevidst ikke trådte firmaets interesser for nær. Den russiske regering havde ingen interesse i at genere en af områdets mest effektive smøreksportører. Når firmaet senere, og da under navnet Det Sibiriske Kompagni, efterhånden lukkede sine sibiriske mejerier, skyldtes det en kombination af, at de var for dyre i drift, og at der blev mere og mere godt smør at opkøbe fra de lokaltejede mejerier.

Guvernementet Tobolsks bønder tilsluttede sig hurtigt og gerne andelsmejerierne. De vidste, at staten sanktionerede foretagendet, de fik stillet bedre betaling for deres mælk i udsigt, og mange af dem nærrede en indgroet mistillid til de private mejeriejere og købmænd og ville gerne være dem foruden. De velstillede brug tilsluttede sig først andelsmejeridriften, de fattige kom til efterhånden og især, da andelsmejerierne åbnede andelsbutikker og også gav en vis kredit (Belonogov 1903: 19, 28, 34). Også E.F. Esmann gav i et vist omfang de sibiriske bønder kredit fra sine mejerier. Ifølge firmaets medarbejdere var sibiriske bønder yderst pålidelige i den slags pengesager og betalte stort set altid deres gæld tilbage til tiden.⁷

Som sagt stillede staten 55.000 rubler til rådighed om året til lån til anlæggelse af andelsmejerier. Det rakte på årsbasis til 20–25 mejerier. Imidlertid blev der på seks år anlagt 1000 andelsmejerier, dvs. for 3–4 mill. rubler. Det peger på, at det ikke længere var noget nævneværdigt problem at skaffe midler, sådan som det havde været tilfældet i smørsektorens barndom. Dette skyldtes først og fremmest den udenlandske tilstedeværelse. Størstedelen af lånene til andelsmejerierne stammede fra eksportkontorerne, som hurtigt indså, at det var en kreditgivning, der betalte sig (Makarov 1910: 149). Lånene blev altid betalt tilbage, der var masser af penge at tjene på salg af mejeriudstyr, og der blev mere og bedre smør at købe op. Samtidig fik bønderne også bedre mulighed for at låne penge i nyanlagte lokale sparekasser og andre kreditinstitutioner. Der var således opstået en betydelig pengerigelighed i området. Selvom eksportørerne udmærket vidste, at andelsmejerier var en

6 Hjerl Hansens Arkiv. E.F. Esmann. Kopibøger 1900–03: 10. december 1902.

7 Hjerl Hansens arkiv. E.F. Esmann. 1896–1903. Korrespondance (indkomne breve), 8. februar/5. mai 1902.

forudsætning for andelsbaseret smørekспорт, som i længden ville undergrave deres egen handel, og også var klar over, at det var noget i den stil, Balaksjin og den russiske regering havde i tankerne på længere sigt, holdt det dem ikke tilbage. Dertil var konkurrencen for stærk, behovet for bedre smør for stort og presset fra verdensmarkedet for kolossalt.

Andelstanken bag Organisationen til Oprettelse af Andelsmejerier

Men hvad var det for tanker, der lå bag OOAs og Balaksjins indsats? Balaksjin sammenfattede meningen med organisationens arbejde som teknisk og social. Teknisk set gjaldt det om at anlægge veludstyrede mejerier, der fremstillede kvalitetssmør, var konkurrencedygtige på verdensmarkedet, opnåede de højeste priser og var levedygtige og konkurrencedygtige også på længere sigt. Socialt set gjaldt det om at anlægge foretagender, der repræsenterede bøndernes interesser og fremmede deres indbyrdes solidaritet og vilje til gensidig hjælp. Andelsforetagenderne skulle desuden sikre, at hele fortjenesten ved mejerivæsenet gik til befolkningen selv, til producenterne, og ikke til de private erhvervsdrivende, der kun tænkte på at tjene så mange penge som muligt på kortest mulige tid. I sidste ende ville andelsmejerivæsenet således ifølge Balaksjin forbedre befolkningen materielle vilkår (Balaksjin 1903: 33–35). Han forestillede sig også, at kooperativerne ville have en gunstig indvirkning «på befolkningens moralske habitus ved at slå tone og retning an for hele det økonomiske liv» (*ibid.*: 35). Indbyrdes solidaritet og gensidig hjælp skulle ifølge Balaksjin være den surdej, der gennemsyrede og højnede ikke alene produktionen, smørkvaliteten og indtjeningen, men også befolkningens og erhvervslivets moral, så andet end hurtige og let tjente penge kom på dagsordenen.

I 1907 blev Balaksjins organisation lukket. Fra centralt hold fandt man, at den havde opfyldt sin mission, og også at rivaliseringen mellem Sokulskij og Balaksjin i længden var uhensigtsmæssig. Hertil kom, at Balaksjin lokalt var faldet i politisk unåde under urolighederne i Rusland 1904–06. Men hermed standsede hans karriere inden for det vestsibiriske mejerivæsen ikke. I 1908 realiserede han det, der efterhånden var blevet hans kongstanke, nemlig skabelsen af en andelsbaseret smørekспортforening. Balaksjin selv blev direktør for forehavendet. Foreningen hed Unionen af Sibiriske Andelsmejerier. Vedtægterne var inspireret af den danske andelseksportforening Danmarks Landmænds Smørekспортforenings vedtægter,

som Balaksjin fik oversat til russisk og publiceret i 1908 (*Ustav Sojuza Datskikh...* 1908: 81–86). Den kurganske andelseksportforening havde til formål at eksportere andelssmør til Vesteuropa uden om de private eksportører, især uden om de danske, så de sibiriske producenter kunne træde i direkte forbindelse først med engelske handlende og siden med de engelske forbrugere.

Balaksjin flyttede i 1912 til London, hvorfra han ledede eksportforeningens arbejde, og her udtalte han i 1916: «Andelsvæsenet kan ikke begrænses til en bestemt klasse, et bestemt sted eller bestemt land. Andelssamhørigheden må brede sig i hvert eneste land i verden og knytte alle nationer sammen i en stor venskabelig, international, kooperativ organisation. Andelsvæsenet må bemægtige sig alle former for international vareudveksling. Først når det er sket, kan andelsvæsenet realisere sine idealer og hilse andelsbevægelsens endelige succes velkommen» (Maisley 1916: 8). Og hvornår var så det? Det var ifølge Balaksjin, når det havde elimineret mellemhandlerne, altså folk, der ikke selv producerede de varer, de handlede med (*ibid.*). I sidste ende gjaldt det altså om at afskaffe det i Balaksjins øjne eksklusive, ufolkelige og spekulative privatkapitalistiske princip, som mellemmandene personificerede, og som den moderne verden bragte i højsædet. Herved lå Balaksjins andelstanke i forlængelse af den modvilje mod købmanden og den moderne kapitalisme, som var karakteristisk for tidens russiske intelligentsia, uanset om den havde bondesamfundet eller industrisamfundet som sit fremtidige ideal (Bill 1959, Pipes 1974).⁸

Men hvad lå der bag finansministeriets støtte til andelsmejeri-ekspansionen og Balaksjin? Finansminister Vitte var i hele sin embedsperiode fra 1892 til 1903 udsat for voldsom kritik fra storlandbruget, fra store dele af det øvrige establishment, fra stærkt nationalistiske kredse og fra antikapitalistiske, socialistiske og populistiske kredse, som alle på hver deres vis var utilfredse med finansministeriets politik. De store jordejere mente, at Vittes politik gik ud over storlandbruget, mens socialister og populistere mente, at den forarmede de i forvejen svage befolkningsgrupper yderligere. Stort set alle oppositionsgrupper mente, at den gav udenlandske finans- og erhvervsfolk frit spil på bekostning af det nationale erhvervsliv, og at den var skyld i de økonomiske lavkonjunkturer, der ramte Rusland omkring århundredeskiftet.

Vitte og kredsen omkring ham måtte føre en konstant kamp for

8 Ifølge Kotsonis 1994: 11–12 var denne holdning gennemgående karakteristisk for de toneangivende kredse inden for den russiske andelsbevægelse.

at forsvare og fastholde den udstukne økonomiske og finansielle kurs og tsarens tillid. Smøreksporsten så ud til at kunne blive en så betydelig faktor i den nationale husholdning, at finansministeriet anså det for særdeles vigtigt at støtte den, både for landets, landbrugets, bøndernes og det gode arguments skyld, det, der sammen med andre gode argumenter skulle afholde tsaren fra at kaste sig i armene på Vittes fjender. Hertil kom, at direktøren for ministeriets handelsafdeling, vicefinansminister Kovalevskij, var kender af russisk mælkerivæsen og sympatiserede med den kooperative tanke, selvom hans sympati ikke var slet så radikal som Balaksjins. Han troede først og fremmest på andelsprincippet som et hensigtsmæssigt middel til at fremme det menige landbrugs sag, men hans tiltro byggede ikke på nogen principiel modvilje mod det private erhvervsliv eller antikapitalistisk holdning (Sjepeljov 1991).

Andelsmobiliseringen, drivkræfterne og Vittes økonomiske kurs

Når historikere studerer russisk erhvervsliv i perioden inden Første Verdenskrig, stiller de som regel spørgsmålet: Hvilken rolle spillede den russiske stat? Når man overhovedet stiller dette spørgsmål, skyldes det, at den russiske stat i århundreder havde spillet en mere eller mindre dominerende og intervenserende rolle i landets erhvervsliv. Når moderne historikere vurderer statens betydning i tiårene op til Første Verdenskrig, er der en vis uenighed. Nogen mener, at staten fortsatte med at spille en gennemgribende rolle helt frem til 1914 (Laue 1954, 1963), andre mener, at den begyndte at løsne sit greb om erhvervslivet under Vitte, og at denne tendens blev særlig klar efter 1909, da krig, uro og lavkonjunkturer var drevet over. Fra dette tidspunkt og frem til Første Verdenskrig, mener en del historikere, var russisk erhvervsliv mere selvkørende end nogensinde tidligere (Gerschenkron 1962).

I forhold til den sibiriske mejerisektors andelsomdannelse var den russiske stats rolle frem til 1907 ikke altdominerende, men den var af mange grunde ganske betydelig. Det kom til udtryk i de statsansatte mejeriembedsmænds overbestyreragtige funktion i forhold til mejerisektoren og især andelsmejerierne og, først og fremmest, fordi staten ved hjælp af OOA intervenserede i sektoren og satte gang i ændringen af de ejendomsræssige konstellationer til fordel for andelsmejerier. Der var ikke tale om tvang over for bønderne, for de sluttede gerne op om andelsmejerierne og blev efterhånden også selv til andelsmejeribevægelsens agenter. Der var tale om, at sta-

ten gav udviklingen et skub i en anden retning. Når udviklingen ikke gik i den retning af sig selv, skyldtes det først og fremmest, at landbruget og bønderne i deres udgangspunkt ikke var tilstrækkelig selvkørende oven på mange års laden stå til fra statens side. Staten var den eneste, der på det givne tidspunkt havde magten til at råde bod på dette forhold og for bøndernes og landets skyld forsøge sig med en kurs, som kunne bringe bønderne en vis velstand og gøre landbruget mere produktivt.

En anden betydelig drivkraft i den sibiriske smørsektors udvikling var de udenlandske eksportører, som varetog en meget stor del af eksporten og finansieringen af mejerisektoren. De tilførte området betydelige mængder kapital, som var med til at skabe grundlag for øget smørproduktion, øget indtjening, nye investeringer, øget forbrug, øget pengeirigelighed, en styrkelse af pengehandelen og det lokale marked og en stadigt større verdensmarkedstilknytning og -integration. De udenlandske købmænd var repræsentanter for verdensmarkedets centre, hvor efterspørgselen på sibirisk smør var enorm. Sibirien blev på smørproduktionens område en del af dette marked, og det var i sidste ende efterspørgselen i København, Hamburg, Berlin og London, der var den store drivkraft, der strukturelt set trak i trådene på lang afstand, mens det lokale sibiriske marked reagerede lydhørt, prompte og effektivt. Det var også fra afsætningsmarkederne og deres lokale repræsentanter, at man i Sibirien fik viden om, at kooperative produktionsformer var gavnlige for smørproduktion og -eksport, både hvad angik kvalitet og kvantitet.

Endnu en betydelig drivkraft i andelsudviklingen var den lokale intelligentsia, som Balaksjin var en særlig typisk repræsentant for i kraft af sit stærke ønske om at medvirke til at forbedre bøndernes og landbrugets vilkår og sin antiprivatistiske og egalitaristiske overbevisning. Hertil kom hans foretagsomhed og handle- og gennemslagskraft. Bagsiden af Balaksjins virke var, set med mine øjne, hans ideologiske firkantethed, hans krav om alt eller intet og mangel på fleksibilitet. Det var imidlertid tidstypiske egenskaber, der ikke kun var karakteristiske for ham, men for store dele af den russiske intelligentsia. Spørgsmålet om, hvorfor disse egenskaber var så udbredte, vil jeg ikke forsøge mig med nogen fortolkning på her, men blot antyde problemet. Balaksjins organisation var og blev den eneste i landet, og måden andelsmejeriekspansionen forløb på i guvernementet Tobolsk dannede ikke skole, men var i sit forløb et enestående tilfælde. Når Balaksjins idéer blev en realitet, skyldtes det et tilfældigt sammenfald af omstændigheder: Den lovende ud-

vikling i den vestsibiriske mejerisektor, Balaksjins stærke tro og handlekraft, vicefinansminister Kovalevskijs støtte og en fælles tiltro hos de to mænd til andelsprincippet som et middel til at skabe økonomisk fremgang for det menige landbrug og Rusland.

Der var altså tre hoveddrivkræfter bag andelsudviklingen i guvernementet Tobolsk: Staten, udlændingene og den enorme efterspørgsel på smør fra verdensmarkedet og repræsentanter for den russiske intelligentsia. Jamen, hvad så med bønderne – uden dem ingen mælk, intet smør og ingen andelsmejerier? Det er helt rigtigt, men i andelsmejeriekspansionen i 1902–08 var bønderne ikke nogen egentlig drivkraft.

Udviklingen i den sibiriske smørsektor forløb således i nøje overensstemmelse med principperne i Vittes program for landets økonomiske udvikling, ja den er i overraskende grad et skoleeksempel på overensstemmelse mellem program og virkelighed, på hvordan staten støttede bestemte erhvervsgrøene og erhvervsfolk (mejerivæsenet), greb direkte ind og dirigerede udviklingen i en bestemt retning (andelsmejeriekspansionen) og lod udenlandske foretagender deltage i landets økonomiske liv. Staten havde fortsat et stort ord at skulle have sagt i den økonomiske udvikling i den sibiriske smørsektor og var en uundværlig motor i udviklingen, fordi den havde sat kursen og bestemt farten i århundreder og vænnet befolkningen til det. Ingen andre end staten kunne tage initiativet til at iværksætte større projekter og ændringer og slet ikke flertallet af menige bønder, hvis tendenser til selvstændig ageren var blevet holdt nede og ofte også slået ned.

Men samtidig var det klart, at staten ønskede at slappe tøjlerne (og at den i hvert fald blev nødt til det, for hvordan skulle den selv kunne styre al den aktivitet, den havde sat sig for at skabe?). Det svage punkt, der, hvor det af historiske grunde var sværest for staten at slappe dem, var landbruget. Bønderne var ikke vant til at udfolde sig videre selvstændigt og heller ikke til, at der var noget videre at opnå derved i økonomisk henseende. Udviklingen i den sibiriske smørsektor tydede imidlertid på, at der ikke skulle meget til, før også de greb chancen.

Litteratur

- Alekseeva, V.K. (1993) *Kooperativnoe dvizhenie v Sibiri, konets XIX–natjalo XX veka*. Novosibirisk: Izdatel'stvo Novosibirskogo universiteta.
- Balaksjin, A.N. (red.) (1903) *Ottjot Ministru zemledelija i Gosudarstvennykh Imustsjestv zavedyvajustsjago Orginizatsiej dlja ustrojstva i rukovodstva operatsijami kooperativnykh maslodelnykh tovaristsjestv A.N. Balaksjina za 1902*. St. Peterburg: Ministerstvo zemledelija (3–37).
- Belonogov, T.P. (1903) «Maslodelnaja kooperatsija Jugo-Vostotnoj tjasti Tarsko-Tjukalinskago maslodelnago rajona» i A.N. Balaksjin (red.) *Ottjot Ministru zemledelija i Gosudarstvennykh Imustsjestv zavedyvajustsjago Organizatsiej dlja ustrojstva i rukovodstva operatsijami kooperativnykh maslodelnykh tovaristsjestv A.N. Balaksjina za 1902*. St. Peterburg: Ministerstvo zemledelija (5–36).
- Bill, Valentine (1959) *The Forgotten Class*. New York: Praeger.
- Bjørn, Claus (1982) *Dansk mejeribrug, 1882–2000*. Odense: De danske mejeriers Fællesorganisation.
- Egunov, A. (1897) *Sovremennoe polozhenie artelnago maslodelija v Rossii*. St. Peterburg: Ministerstvo zemledelija.
- Gatrell, Peter (1986) *The Tsarist Economy, 1850–1917*. London: Batsford.
- Gatrell, Peter (1999) «Poor Russia. Environment and Government in the Long-run Economic History of Russia» i Geoffrey Hosking & Robert Service (red.) *Reinterpreting Russia*. London: Arnold (89–106).
- Gerschenkron, Alexander (1962) *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Goryushkin, L.M. (1991) «Migration, settlement and the rural economy of Siberia, 1861–1914» i Alan Wood (red.) *The History of Siberia from Russian Conquest to Revolution*. London: Routledge (140–57).
- Gregory, Paul (1994) *Before Command*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hjerl Hansen, H.P. (1949) *Danske Pionerer i Sibirien*. København: Gyldendal.
- Kalantar, A.A. (1959) *Izbrannye trudy*. Erevan: Izd. Ministerstva selskogo khozjajstva.
- Kosarev, S-M. (1911) *Obzor dejatelnosti Kurganskago Otdela M.O.S.Kh. po maslodeliju*. Kurgan: Kurganskij otdel Moskovskago Obstsjestva selskago khozjajstva.
- Kotsonis, Yanni (1994) *Agricultural Co-operatives and the Agrarian Question in Russia, 1861–1914*. Ph.D-thesis. New York: Columbia University.
- Kulibina, N.V. (1915) *Vnesjnaja trgovlja Rossii maslom*. Petrograd: Ministerstvo finansov.
- Lando, Zelman (1923) *Die Organisation des dänischen Buttergrosshandels*. Berlin: Kästner.
- Larsen, Inge Marie (2001) *Kampen om det sibiriske smør. Kurgan, St. Petersburg, København, London, 1895–1905*. Ph.d.-afhandling. Odense: Syddansk Universitet.
- Laue, Theodore H. von (1954) A Secret Memorandum of Sergei Witte. *The Journal of Modern History* 26 (1): 60–74.
- Laue, Theodore H. von (1963) *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. New York: Columbia University Press.
- Macey, David (1987) *Government and Peasant in Russia, 1861–1906. The Pre-*

- history of the Stolypin Reforms*. Dekalb, IL: Northern Illinois University Press.
- Maisley, W. (1916) The Co-operative Movement in Russia. *The Russian Co-operator* (1): 4–10.
- Makarov, N.P. (1910) *Krestjanskoe kooperativnoe dvizjenie v Sibiri*. Moskva: Tovaristsjestva tipografii im. A.I. Mamontova.
- Makarov, N.P. (1926) *Rynotjnoe molotjnoe khozjajstvo i kooperatsija*. Moskva: Knigosozuz.
- Mote, Victor L. (1976) The Cheliabinsk Grain Tarrif and the Rise of the Siberian Butter Industry. *Slavic Review* 35 (2): 304–17.
- Murasjkintsev, A. (1902) *O proizvodstve i sbyte eksportnago masla v Zapadnoj Sibiri*. St. Peterburg: Ministerstvo finansov.
- «O dejatelnosti Kurganskago selsko-khozjajstvennago tovaristsjestva». *Otdel selskago khozjajstva i kustarnoj promysjlenosti, Tobolskikh Gubernskikh vedomostej* nr. 14 1902: 110.
- «Pervoe Tjerezvytjajnoe sobranie, 3-go avgusta 1897 goda». *Otdel selskago khozjajstva i kustarnoj promysjlenosti, Tobolskikh gubernskikh vedomostej* nr. 15 1897: 92–96.
- Pipes, Richard (1974) *Russia under the Old Regime*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Pljasjkevitj, A. (1924) «Maslodolie v Sibiri» i *Sbornik materialov k izutjeniju selskago khozjajstva Sibiri*. N.-Nikolaevsk: Sibirskoe zemelnoe upravlenie (75–120).
- Riffestall, K. Kh. (1899) *Ottjot o polozjenii proizvodstva molotjnykh produktov v Vologodskoj gubernii*. Vologda: Vologodskoe gubernskoe zemstvo.
- Sjepel'jov, L.E. (1981) *Tsarizm i burzjuazija vo vtoroj polovine XIX veka*. Leningrad: Nauka.
- Sjepel'jov, L.E. (1991) V.I. Kovalevskij. *Russkoe prosjloe* (2): 5–96.
- Sohn, Ole (2002) *De drog mod øst*. København: Høst og Søn.
- Sokulskij, V.F. (1901) «Iz ottjota o dejatelnosti starsjago instruktora molotjnago khozjajstva v Tobolskoj gubernii za 1900 g.» *Otdel selskago khozjajstva i kustarnoj promysjlenosti, Tobolskikh gubernskikh vedomostej* nr. 14: 117–19.
- Stepanovskij, I.K. (1912) *Maslodolie, bogatstvo Severa*. Vologda: Izd. pri sodejstvii Vologodskago gubernskago zemstva.
- «Ustav Sojuza Datskikh Selskikh Khozjaev dlja eksporta masla» (1908) I A.N. Balaksjin (red.) *Ottjot Ministru zemledelija i Gosudarstvennykh Imustsjestv zavedyvajustsjago Orginizatsiej dlja ustrojstva i rukovodstva operatsijami kooperativnykh maslodelnykh tovaristsjestv A.N. Balaksjina za 190*. St. Peterburg: Ministerstvo zemledelija (81–86).
- Verestsjagin, N.V. (1888) «Otjerk razvitija artelnykh syrovaren v Rossii» i *Sbornik materialov dlja istorii Tverskago gubernskago zemstva, 1866–1882 gg*. Bind 2. Tver: Tverskoe gubernskoe zemstvo (276–96).
- Vinnitjenko, O. (1990) Kooperator iz Zauralja. *Uralskie nivy* 27 (4): 43–44.
- Yarkoff, G.M. (1917) The Origin and Growth of the Union of the Siberian Creamery Associations. *The Russian Co-operator* (Nov.): 191–92.

Marknadsanpassning hos företag i Viborg

Reglerings- och styrningsteorier inom forskningen i postsocialism

Riitta Kosonen
fil.dr., direktör för
Center for Markets in
Transition, Helsingfors
Handelshögskola

Studier av lokala ekonomier innebär en möjlighet att undersöka aktörer inom näringslivet i deras reella socioekonomiska och politiska sammanhang. Genom att fokusera på lokala ekonomier kan man undersöka typiska särdrag för postsocialistiska ekonomier som har uppstått när traditioner från socialismens era har kombinerats med det nya marknadsekonomiska tänkesättet. Dyliga företeelser kallas mutanter (Nuti 1996) och hybrider eftersom de inte helt motsvarar vare sig det kapitalistiska eller det socialistiska ekonomiska systemet. Till hybriderna räknas till exempel privatföretag som ägs av arbetstagarna och företag som utnyttjar byteshandel i sina affärstransaktioner (Sutela 1998). Vissa forskare anser att hybriderna utgör en uppbromsande faktor, medan andra poängterar hybridernas betydelse som potentiella resurser, eftersom de på grund av sin historiska och kulturella karaktär rentav kan gynna anpassningen på längre sikt (Grabher & Stark 1997). Genom att undersöka lokala ekonomier kan man komma åt hybridernas uppkomst och verksamhet samt analysera deras betydelse mot bakgrunden av enskilda ekonomier.

Denna artikel granskar hur den ryska staden Viborg, med sina 80 000 invånare har utvecklats efter socialismens fall.¹ Härvid bedöms hur företag som grundades under socialismen, deras efterträdare samt nya ryska och utländska företag har klarat av förändringarna i det ekonomiska systemet och anpassat sig till det nya. Samtidigt undersöks på vilket sätt hybrida verksamhetsformer uppkommer på företagsnivå och vilken effekt de har på Viborgs utveck-

¹ Artikeln baserar sig på material från Kosonen (2002).

ling som en lokal ekonomi. Undersökningen omfattar fyrtio företag vars ledning har intervjuats mellan åren 1995 och 2002. Företagen representerar militärindustri, lättindustri, livsmedelsindustri samt bygg- och servicesektorn.

Den teoretiska ramen utgörs av regleringsteori (Aglietta 1979, Lipietz 1988), framför allt dess förgrening «reglering som en process» (Painter & Goodwin 1995), som används för att analysera de socioekonomiska och politiska förändringarna i de viborgska företagens omvärld. Artikeln utvecklar begreppet reglering som process med hjälp av styrningsteorin (Jessop 1995, 1997) i syfte att göra det lättare att åskådliggöra vad regleringen består i och hur den fungerar inom utvecklingen av det ekonomiska systemet.² I det vidare presenteras först «reglering som en process», varvid en brist i regleringsteorins förmåga att åskådliggöra de ekonomiska systemens evolution läggs fram. Här presenteras även ett styrningsteoretiskt sätt att rätta till den teoretiska bristen. Sedan följer en styrningsteoretisk analys av företagens verksamhet i det socialistiska Viborg. Därefter undersöks hur styrningen av företagen har förändrats efter socialismens fall. Sex företagskategorier som uppstått i Viborg i och med de ekonomiska reformerna presenteras och deras inverkan på regleringen av den lokala ekonomin utvärderas. Artikeln avslutas med konklusioner om regleringsprocessens struktur och framväxt inom utvecklingen av det ekonomiska systemet.

Tesen om reglering som process och styrningsteori

Regleringsteorin (Aglietta 1979, Lipietz 1988, Dunford 1990) tar fasta på de ekonomiska systemens struktur och utveckling. Den ser de ekonomiska systemen som kontroversiella sociala processer som består av produktion och konsumtion samt av institutioner som stöder dem och tonar ner konflikter. Hit hör exempelvis lagar, förordningar, avtal, affärskutym och värderingar. Den totala effekten av dessa mångahanda institutioner kallas reglering. I sin ursprungliga form beskriver regleringsteorin i första hand ekonomiernas förmåga att utvecklas i de kapitalistiska länderna samt deras förmåga att överhuvudtaget hålla ihop trots systemets interna konflikter med avseende på särskilt vinstfördelningen (Aglietta 1979). Utvecklingen av de ekonomiska systemen ses som ett kontinuum som består av

2 Åren 1995–2002 har fyrtio representanter för rysk- och finländskt ägda företag i Viborg samt nio representanter för lokalförvaltningen och anställda på företagen intervjuats för denna undersökning.

relativt stabila perioder av produktion och konsumtion som ibland undermineras när den institutionella regleringen sviktar – för att snart på nytt fortsätta styrda av nya institutioner (*ibid.*).

Inom politisk ekonomi har regleringsteorin tillämpats också på forskning i socialistiska ekonomier (Altwater 1993, Murray 1992, Smith 1998, Pickles 1995, Pavlínek 1998, Stryjakiewicz 2000). I dessa betonas institutionernas betydelse för att upprätthålla planekonomin och efter socialismens fall, för att leda återuppbyggnaden. Forskningen i postsocialism fokuserar på betydelsen av det institutionella kontinuumet som producent av marknadsekonomiska hybrider. Men regleringsteorins politisk-ekonomiska tillämpningar erbjuder inte tillräckliga begreppsmässiga instrument för att ge en uppfattning om de postsocialistiska ekonomiernas uppkomstmekanism. Det beror på att studierna i politisk ekonomi inte har kunnat ta fasta på någon egentlig förändringsprocess präglad av instabilitet, utan närmast jämför två på varandra följande rätt stabila ekonomiska system (socialismen och den därpå följande marknadskonomin).

Framför allt geografer har kritiserat regleringsteorins förmåga att övergripande visa de ekonomiska systemens utveckling på ett sådant sätt att analysen skulle beakta både de stabila skedena och brytningsskedena i ekonomin. Kritiska geografer med samhällsvetenskaplig inriktning har anmärkt att omvälvningar mellan stabila perioder utgör en reell «missing link» i regleringsteorin (Tickell & Peck 1992: 208, Moulaert 1996: 156). Även annan kritik på geografhåll är fruktbar för studier i den postsocialistiska lokalekonomin (Moulaert 1996, Goodwin, Cloke & Milbourne 1995, Krätke 1999, DiGiovanna 1996). Eftersom det finns väldiga skillnader mellan de lokala ekonomiernas näringsstrukturer och utvecklingsnivåer framhåller geograferna att det är speciellt viktigt att beakta mångfalden av former inom produktion och konsumtion samt av de institutioner som reglerar ekonomin. Det är skäl att beakta även ekonomins inofficiella sektor. Framför allt i ett ekonomiskt brytningsskede, när en formell statsstyrd reglering (till exempel lagar och förordningar) är relativt svag, kan inofficiella former av produktion och konsumtion samt sådana rationella åtgärder som stöder dem ha stor betydelse (Moulaert 1996: 165).

En lösning på den ovan anförda kritiken av regleringsteorin framkastades i en idé från slutet av 1990-talet om regleringen som en process (Painter & Goodwin 1995, 2000, Goodwin & Painter 1996, 1997, Painter 1997). De ekonomiska systemens institutionella stöd anses här bestå av s.k. regleringsprocesser som fortlöpande, men med varierande effekt, understöder utvecklingen av de ekonomiska

systemen. De ekonomiska systemen skulle då inte bestå av stabila produktions- och konsumtionsperioder samt avbrott under perioder av total kollaps, utan ständigt söka sin form genom att än expandera, än stagnera.

Begreppet «reglering som en process» ger ett bra underlag för studier i den postsocialistiska lokala ekonomin eftersom utvecklingen ses som en fortgående process från den relativt stabila socialistiska eran via en brytningstid till det nya (marknads)ekonomiska systemet. Att tillämpa idén om en regleringsprocess blir emellertid problematiskt eftersom dess struktur, funktion och progression hittills inte har belysts. Än så länge vet man inte vilken institutionell praxis som reglerar ekonomin så att formerna för lokal produktion och konsumtion under en stabil fas utvecklas relativt jämnt, upprätthåller åtminstone en viss verksamhet vid ekonomiska omvälvningar och förmår initiera nya former av produktion och konsumtion. På motsvarande sätt vet man inte vilka institutioner som inte stöder produktion och konsumtion – eller till och med undergräver dem. Att utreda dessa faktorer kunde kasta ljus över inte endast regleringsprocessens struktur utan också över regleringsteorins förmåga att ta fasta på det ekonomiska systemets evolution som en historiskt betingad process.

Som en lösning på problemet föreslås att man till regleringsteorin kopplar särskilda begreppsliga instrument med avstamp i styrningsteorin (Jessop 1995, 1997, Amin & Hausner 1997). Styrning, eller *governance*, refererar till all samordning mellan aktörerna där man reducerar interaktionsproblem genom utbildning samt utveckling av gemensamma spelregler och värderingar. Styrningsteoretiker inom ekonomisk forskning betonar exempelvis de interaktiva nätverken mellan företag och gängse praxis där (t.ex. Grabher 1993). Nätverken kan vara såväl formella (som trustar eller karteller) som informella, varvid de framför allt baserar sig på förtroende mellan personer.

Styrningsteorin och regleringsteorin är på sätt och viss två sidor av samma mynt eftersom styrningsteorin skapar möjligheter att på ett praktiskt plan skärskåda de funktioner vars samverkan resulterar i den regleringsprocess som upprätthåller produktion och konsumtion. En del av styrningskutymen stödjer den lokala produktionen och konsumtionen effektivt, en del kan underminera den och ytterligare en del påverkar den inte nödvändigtvis direkt. De olika formerna av styrningspraxis avgör hur effektivt produktionen och konsumtionen utvecklas, dvs. hur effektiv regleringsprocessen blir.

Med hjälp av styrningsteorin kan man beskriva de lokala ekono-

miernas interaktionsnätverk och den praxis som råder där (jfr Amin & Thrift 1993, 1995). Denna artikel redogör för hur företag i Viborg styr sina relationer till samhällets centrala aktörer, dvs. till den offentliga sektorn, till andra företag och till aktörerna inom ett företag (i första hand arbetskraften och ägarna). Framför allt uppmärksammas här både officiella och inofficiella samarbets- och konkurrensnätverk jämte gängse praxis i dem. Med tanke på styrningen är det viktigt att bedöma hur företagen utnyttjar nätverken när de löser problem i sina samhälleliga relationer. För att från början bli på det klara med de kutymer som utvecklats i Viborg och som kombinerar socialism av hybridmodell och marknadsekonomiskt tänkande, undersöks här först företag i det socialistiska Viborg. Därefter analyseras upplösningen av de gamla nätverken och kutymer och uppkomsten av nya samt samordningen av gamla och nya nätverk (jfr Smith & Swain 1998).

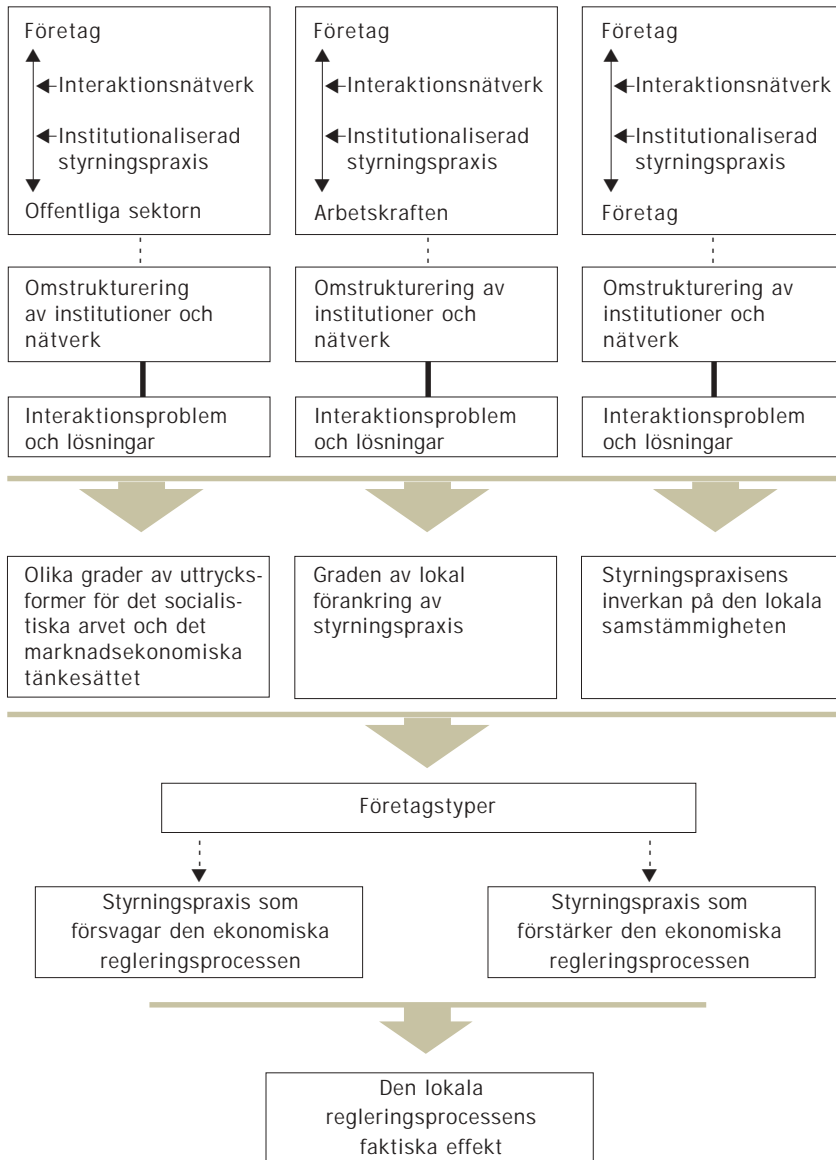
När det gäller att utvärdera effekten av företagens styrningsmekanismer är det viktigt att också uppmärksamma i vilken utsträckning styrningen förankrats lokalt (Granovetter 1993, Oinas 1998) och vilken effekt företagets styrningskutom har på stadens ekonomiska, sociala och politiska enhetlighet. Dessa faktorer är viktiga med tanke på såväl företagens som hela den lokala ekonomins anpassningsförmåga på sikt.

Genom detta slags analys av styrningskutymer kan företagen i Viborg kategoriseras utifrån hur de kombinerar nytt och gammalt tänkande i sin verksamhet, i vilken mån de är lokalt förankrade samt vilken effekt de har på den lokala samstämmigheten. Detta utgör grunden för utvärderingen av företagens betydelse för effekten av den ekonomiska regleringsprocessen. Utgående från företagets verksamhet kan man med andra ord få fram vilka kutymer som antingen vidmakthåller eller bromsar produktion och konsumtion i Viborg (Painter & Goodwin 1995, Goodwin & Painter 1996, 1997, Painter 1997). Den ekonomiska utvecklingen i Viborg avgörs av samverkan mellan dessa kontroversiella krafter (se figur 1, nästa sida).

Styrningskutymer och deras reglerande effekt i det socialistiska Viborg

Det socialistiska Viborg utgjorde en del av Sovjetunionens militärökonomi. Skeppsvarvet och instrumentfabriken var stadens största arbetsgivare. Lättindustrin representerades av fisknäts-, sko-, textil- och barnvagnsfabriker vilka var underordnade industrikombinat

Figur 1: Företagens styrningspraxis och den ekonomiska regleringsprocessen i postsocialistisk lokalekonomi

Interaktionens inre potential —
 Omvandling av styrningskutymer ----
 Styrningspraxisens reglerande effekt ---▶

i Leningrad och Moskva. Livsmedelsindustrin representerades av ett bryggeri, ett mejeri, en köttförädlingsenhet, ett konditori och en citronsyrafabrik. Den finansiella planeringen med tyngdpunkten i militärindustrin gynnade den tunga industrin och försummade utvecklingen av tjänster (DeVroey 1984, Smith 1994). För de 80 000 invånarna i Viborg fanns mindre än etthundra butiker inom detaljhandeln, vilket ledde till att det i staden också uppstod en svartarbörsmarknad för inofficiellt varuutbyte.

Företagen i Viborg hade anpassat sig till centralstyrd planering och inrättat sina relationer till den offentliga sektorn, till arbetskraften och till andra företag därefter. Från ministerier i Moskva fick företagen specificerade anvisningar om vilka produkter som skulle produceras, vilka resurserna var, vem slutanvändaren av produkterna skulle vara samt vilken social infrastruktur som skulle tjäna de anställda och staden. Sålunda stod skeppsvarvet i Viborg för ungefär en tredjedel av stadens infrastruktur, inklusive bostäder, daghem, ett kulturhus, ett stadion och en semesterort. Eftersom produktionsanläggningarna var underordnade de socialistiska ländernas hela arbetsfördelning, sändes produkterna från Viborg till i förväg bestämda kunder inom SEV-området. På motsvarande sätt fick man i Viborg produkter från olika håll inom SEV; sålunda fick konditoriet omslagspapper från Jerevan, bryggeriet humle från Tjeckoslovakien och fiskförädlingsindustrin maskindelar bland annat från Vitryssland och Ukraina.

Den grundläggande ekonomiska konflikten i det socialistiska Viborg, beskriven av regleringsteorin, var konstant bristande resurser. Bristen orsakade problem i de viborgska företagens alla samhälleliga relationer. Den officiella sektorn ålade produktionsanläggningarna nya uppgifter i ett snabbare tempo än företagen kunde klara av och belastade dem med enorma mängder av indikatorer i anslutning till produktionen. Kommunistpartiets lokalorganisationer kom för sin del med diktat om att lösgöra företagens arbetstagare för olika samhälleliga uppdrag (t.ex. tröskning) mitt under bråda produktionsperioder. Inte heller räckte de resurser som i produktionsplanerna allokerats företagen för att uppnå produktionsmålen, och leveransavbrott mellan företagen var vanliga. Exempelvis räckte det socker från Kuba som konditoriet tilldelats endast till en tredjedel av fabriken behov. Också arbetstagarnas arbetsmoral var i allmänhet rätt dålig; olovlig frånvaro och dryckenskap på arbetsplatsen var vanliga.

Vid första anblicken verkar det som om utvecklingen av den socialistiska produktionen och konsumtionen i Viborg var allvarligt

hotade på grund av problemen i det ekonomiska systemet. Företagen i Viborg lyckades emellertid på inofficiella sätt lösa sina bristproblem genom styrningsmekanismer. De riktade in sin lobbyverksamhet på den offentliga sektorn för att stävja produktionsplaner och öka resurserna. Att ha en bekant på en administrativ post i Moskva kunde på ett avgörande sätt avhjälpa problem med produktionsplanerna. För att motivera arbetstagarna gynnade man selektivt de bästa arbetstagarna med de bästa bitarna i den sociala infrastrukturen. Arbetstagarna tilläts också använda produktionsanläggningarnas produkter för sina personliga behov eller för det så kallade *blat*-nätverket.³ T.ex. utbyte arbetstagarna på köttfärdlingsfabriken och partiaffären för grönsaker sitt företags produkter allt efter familjernas behov. Företagscheferna rättade dessutom till problemen med leveransavbrott genom att knyta kontakter med motsvarande personer i andra företag med vilka de bytte till sig resurser som de behövde. Man använde även så kallade *tolkatsjer*, dvs. inofficiella varu- och yrkesförmedlare, som reste omkring i det forna Sovjetunionen.

Genom sina inofficiella styrningsmekanismer lyckades företagen i Viborg ganska väl rätta till de problem som hotade produktionen och konsumtionen. De anpassade sina samhällskontakter till ett ekonomiskt system som styrdes av Moskva och Leningrad, och de rättade till det inofficiellt. Den lokala svarta börsen utgjorde inget hot mot systemet eftersom dess existens var beroende av de ständigt bristfälliga resurserna. De officiella och inofficiella formerna för produktionen och konsumtionen i Viborg var alltså tämligen stabila under socialismen. De kriser som ledde till Sovjetunionens ekonomiska reformer var i själva verket inte Viborgs kriser. Dit kom krisen först 1991 när de gamla nätverken upplöstes till följd av omständigheterna.

Uppkomsten av nya företagstyper i Viborg

Sedan de ekonomiska reformerna kommit i gång i Sovjetunionen, började Viborgs ekonomi utvecklas genom introduktionen av bl.a. kooperativ och samriskföretag. Men när Sovjetunionen upplöstes 1991 kollapsade ekonomin i och med att företagen förlorade sina marknader och underleverantörer. Staden drabbades av en konkursvåg, och nästan alla produktionsanläggningar såg sig tvungna till

3 Blat syftar på ett sovjetiskt system med ett inofficiellt personnätverk där folk bytte varor och tjänster sinsemellan (Ledeneva 1998, Lonkila 1999).

permitteringar och omfattande uppsägningar av arbetstagare. I dag arbetar till exempel bara ett par tusen arbetare på skeppsvarvet i Viborg som tidigare hade nästan 5 000 arbetstagare. På instrumentfabriken finns endast 250 mot tidigare 3 500 arbetstagare. Inom lättindustrin har uppsägningarna varit av samma omfattning, endast en bråkdel av arbetstagarna har fått behålla sin arbetsplats.

Produktionen och konsumtionen i Viborg kollapsade alltså i början av 1990-talet. Men parallellt med konkurserna och uppsägningarna spirade ny verksamhet, framför allt inom servicesektorn och livsmedelsindustrin. Över hälften av affärerna inom detaljhandeln i dagens Viborg är helt nygrundade, och i den forna citronsyrafabrikens lokalteter verkar t.ex. nu ett köpcentrum. Även landsvägs-transporterna växer, samtidigt som både Viborgs stadshamn och uthamnen har ökat sin volym. Inom livsmedelsindustrin växer ölbryggeriets produktion i takt med framtagningen av nya varumärken. Och i den gamla instrumentfabrikens tomta hallar har ett antal företag i livsmedelsbranschen – från väffel- och makaronifabriker till vinproducenter – slagit sig ned.

De forna produktionsanläggningarna i Viborg har försökt klara sig bl.a. genom att göra sin produktion mångsidigare. Barnvagnsfabriken tillverkar nuförtiden metalldelar till skolmöbler och resväskor, fiskförädlingsfabriken producerar också klädhängare medan skofabriken utöver skor även producerar kablar, transformatorer och rentav överväger att montera helikoptrar! Även om krisen 1998 var ödesdigert för det privata sparandet, satte den fart på den produktion som riktade sig till hemmamarknaden, framför allt inom livsmedels- och byggmaterialsindustrin. Stadens officiella arbetslöshetssiffra på ett par procent får sin förklaring genom en ökning av privat försäljning. Många viborgare gör täta resor till Finland för att hämta livsmedel, blöjor och hemelektronik för försäljning på svarta börsen i Viborg. Efter svåra strukturella förändringar verkar Viborgs ekonomi nu ha stabiliserats; det har inte gjorts en enda konkurs i staden på tre år.

Osäkerhetsproblem tynger strukturomvandlingen

Företagens stapplande anpassning till förändring har dock bromsats av det socialistiska Viborgs ovilja till samhällsförändringar. Ekonomiska reformer och privat företagsamhet mottogs inte med så stor iver som man föreställt sig i väst. Detta berodde inte minst på att socialismens fall har åstadkommit en osäkerhet som på olika sätt anstränger de viborgska företagens samhälleliga relationer.

Osäkerheten i förhållandet till den offentliga sektorn beror på skatter, tullar och andra allmänna avgifter som uppfattas som höga och som ofta ändras. Den ryska byråkratin är dessutom komplicerad. Lagarna ändras i snabb takt och tjänstemännen anser sig inte vara skyldiga att bistå företagen i byråkratin labyrinter. Företagen klagar också över att tjänstemännen handlar egenmäktigt. Tjänstemännen verkar själva skapa sin befattningsbeskrivning och tillämpar reglerna inkonsekvent – i allmänhet till nackdel för företagen. Myndigheterna anklagas också för att på ett opportunistiskt sätt suga ut företagen för att antingen förbättra tjänstemännens egen levnadsstandard eller den offentliga sektorns ekonomi.

Efter Sovjetunionens upplösning och introduktionen av marknadsberoende transportkostnader, förlorade företagen i Viborg både sina produkters slutanvändare och ordinarie underleverantörer. Det har varit problematiskt att hitta nya marknader och högklassiga men samtidigt prismässigt lämpliga underleverantörer. Sålunda importerar utländska tillverkare i Viborg i allmänhet råvarorna till sina produkter från väst när slutprodukten är avsedd för västliga marknader. Penetrationen av nya marknader har å sin sida krävt produktutveckling. Här har det behövts partner för att trygga både den finansiella och den tekniska utvecklingen. Problemet har varit att finna dessa partner och locka dem till de viborgska produktionsanläggningarna. Tvister om företagsägandet har skapat osäkerhet bland investorer och ägarkonflikter har redan i årtal lett till strejker, smutskastning och direkta våldsamheter.

Framför allt i början av de ekonomiska reformerna fick företagen samma slags problem med arbetskraften som under socialismen – olovlig frånvaro, alkoholism och missbruk av företagets egendom. Det har också varit svårt att få tag på kunnig arbetskraft med intresse för produktionen. Det bottnar i drastiska förändringar i arbetstagarnas ställning vid tiden för de turbulenta ekonomiska reformerna. I samband med privatiseringen fick arbetstagarna för en tid kontroll över företagets aktier. Företagens moderniseringsproblem tvingade emellertid många arbetstagare att avyttra sina aktier. Inom kort upptäckte de att de blivit arbetslösa och ofta gått miste om företagets bostad för anställda. I initialskedet av den ryska marknadsekonomin blev det därför klart att den bästa födkroken stod att finna inom olika slags köpsläende och försäljning. Framför allt de unga har anammat detta och är inte intresserade av yrkesutbildning.

Anpassning till marknadsekonomiskt tänkande

Företagens anpassning till ovissheten har skett långsamt och processmässigt. Man har här tydligt kunnat se hur en del av de forna nätverken för samarbete och handlingsmönstren från den socialistiska eran bryts ner, hur ett nytt tänkesätt uppstår och hur företagen på olika sätt kombinerar det nya och det gamla tänkandet (se tabell 1). Samtidigt skapas hybrider som är typiska för den ryska

Tabell 1: Exempel på det socialistiska arvet, hybrider och det marknadsekonomiska tänkesättet i styrningspraxis i företagen i Viborg

	<i>Det socialistiska arvet</i>	<i>Hybriderna</i>	<i>Det marknadsekonomiska tänkesättet</i>
<i>Relation till offentliga sektorn</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▼ fastklamrande vid den offentliga sektorn (t.ex. statliga beställningar) ▼ kringgående av reglerna genom att «lura» staten 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ kombination av offentliga avgifter och bidrag till samhället ▼ personliga förhandlingar med representanter för den offentliga sektorn (lobbyverksamhet) ▼ blandning av ekonomiska och politiska mål 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ vägran att kompromissa i förhållande till den offentliga sektorn ▼ kollektiv intressebevakning ▼ underlåtenhet att erlagga offentliga avgifter
<i>Relation till andra företag</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▼ oförmåga eller ovilja till förnyelse eller associering 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ skapande av partiella kompanjonskap ▼ tillflykt till byteshandel (på retur) ▼ rysk personal i företagsförhandlingar 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ skapande av nya partnerskap (nya produkter, nya marknader, nya leverantörer, stödfunktioner, finansiering) ▼ skapande av lokala nätverk för företag ▼ skydd av företag mot missbruk (kriminalitet) ▼ bildande av konsortier
<i>Relation till arbetskraften</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▼ obenägenhet att säga upp arbetskraft (på retur) 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ bruk av rysk chef vid förhandlingar med arbetskraften ▼ kombination av flexibel lönepolitik och sociala bidrag ▼ arbetstagarägande (på retur) ▼ arbetsgivarnas kollektiva «välgörenhet» 	<ul style="list-style-type: none"> ▼ förpliktelser mot arbetskraften begränsat till officiella förpliktelser ▼ hård attityd mot missbruk ▼ deltagande i tvister om äganderätt

marknadsekonomin. Det socialistiska arvet syns exempelvis i att företagen krampaktigt håller fast vid statliga beställningar trots försenade betalningar inom den offentliga sektorn. Instrumentfabriken i Viborg gjorde till slut konkurs på grund av obetalda skatter efter att ha tvingats effektuera statliga beställningar trots ytterst fördröjda statliga likvider. Företagen har också varit obenägna att säga upp arbetstagarna. Långa anställningsförhållanden har i själva verket gjorts till en dygd som utannonseras i de lokala tidningarna. Denna förtjänst håller dock på att förblekna, och i dag har vissa stora tidigare arbetsgivare kommit på kant med facket på grund av påstådda olagliga uppsägningar. Vissa företag som fastnat i traditionerna har också varit obenägna eller oförmögna att ingå allianser med andra för att förnya produktionen och finna nya marknader.

Exempel på ett nytt marknadsekonomiskt tänkande utgörs av företagens principbeslut att betala alla obligatoriska allmänna avgifter men absolut vägra godkänna några extra kostnader för att tillfredsställa den offentliga sektorn. Ett nytt drag här är den öppna och organiserade branschvisa intressebevakningen mot statligt godtycke. Torgförsäljarna och lastbilsförarna i Viborg har förenat sina krafter och motsätter sig påbud från den offentliga sektorn som de uppfattar som oskäligen. Till det nya hör också att arbetsgivarens skyldigheter begränsas till en normal utbetalning av lön i en stad där företagen en gång i tiden stod för nästan all samhällelig infrastruktur.

De företag som kombinerar det gamla och det nya tänkesättet har i princip börjat fungera efter marknadsekonomiska principer till vilka de ändå kopplar socialistiska traditioner och på det sättet åstadkommer hybrider. I hybrida funktioner lever det socialistiska arvet vidare, framför allt som inofficiell praxis. Hit hör bland annat att aktivt knyta kontakter med tjänstemän för att få information och lättnader i betalningsvillkoren. Ofta förenas detta med bidrag till samhället i kombination med offentliga avgifter. Företagen i Viborg understöder barnhem, milis och idrottsföreningar samt förser staden med kol under kalla vintrar. En del företag tar till direkta mutor för att undgå byråkrati.

Fram till den ekonomiska krisen 1998 led de viborgska företagen brist på likvida medel. För att råda bot på detta gick de in för ett system av byteshandel av socialistiskt snitt. Till exempel uppstod det ett bytesförhållande mellan konditoriet och den kolchos och den kvarn som levererade varor till det. I Viborg skapades också en företagsgrupp som var helt baserad på byteshandel. Denna grupp som ägdes av en enda person skickade vidare sina produkter mellan

företagen tills de kunde säljas till konsumenterna genom mejeriet och partihandeln för grönsaker. Om betydelsen av sådan direkt byteshandel sedermera klart har minskat i transaktionerna mellan företagen, kan spår av den fortfarande skönjas. Sinsemellan bekanta företagare lånar till exempel varandra kapital för investeringar mot varuleveranser.

Också i försöken att lösa problemen med arbetskraft syns inslaget av det socialistiska arvet i det nya marknadsekonomiska tänkandet. Ett sätt för de anställda att slå vakt om sin arbetsplats och för majoritetsägarna ett sätt att koppla arbetstagarna till företaget är att arbetstagarna också hör till ägarna. Ägandet bland arbetstagarna håller dock på att minska, och aktiestocken har i allt högre grad övergått på utomstående ägare och företagsledningen.

En stor del av företagen i Viborg höll länge fast vid sin samhällseliga infrastruktur. Företagen hade butiker för arbetstagarna och erbjöd dem semesterförmåner samt inte minst bostäder. Även om de flesta bostäderna och daghemmen har överförts till den offentliga sektorn, har ledningen i de viborgska företagen behållit sin faderliga omsorg om arbetstagarna. I företag där det gamla och det nya tänkesättet kombineras, kan visserligen antalet anställda variera efter företagets produktivitet, men de som är sysselsatta får mera uppmärksamhet. Ledningen kan till exempel delta i familjehögtider och bevilja arbetstagarna personliga lån. Förbundet för ledare för industrianläggningar som grundades i Viborg vid millennieskiftet har rentav övervägt att ge arbetstagarna i Viborgs distrikt en kollektiv löneförhöjning.

Sex nya företagstyper i Viborg som upprätthållare av produktion och konsumtion

Företagen i Viborg kan klassificeras efter sin kombination av det nya och det gamla tänkesättet i sina styrningsmekanismer, hur förankrade deras styrningsmekanismer är lokalt samt vilken slags verkan deras styrningskutym har på utvecklingen av den lokala socioekonomiska och politiska samstämmigheten. Ur det perspektivet har det i och med socialismens fall i Viborg uppstått sex olika företagstyper (se figur 2, nästa sida): «Lamslagna», «överlevare», «uppbyggare», «bråkmakare», «neutrala» och «opportunisterna».

De «lamslagna» klamrade sig i det längsta fast vid de gamla kutym som karakteriserade förhållandet till staten, vilket bromsade upp deras reaktionsberedskap. Stelbentheten i fråga om förändringar har exempelvis visat sig i att de envist hållit fast vid statliga

beställningar, varit obenägna att lösa arbetskraftsproblem samt varit oförmögna eller obenägna att avtala om samverkan med andra företag. De flesta lamslagna har gått under till följd av sin brist på flexibilitet. På grund av sina problem har de lamslagna inte kunnat utveckla lokala kontakter, och deras lokala förankring har därför förblivit svag. Till följd av detta har de lamslagna också haft en försvagande effekt på den lokala socioekonomiska och politiska samstämmigheten. På det hela taget har de lamslagnas verksamhet inte kunnat bidra till – och än mindre upprätthålla – produktionen och konsumtionen i Viborg. De lamslagnas verksamhet har alltså haft en försvagande inverkan på den lokala regleringsprocessen.

«Överlevarna» fortsätter den personliga överlevnadsstrategin som är ett arv från socialismens era. Till denna grupp hör de talrika stadsbor i Viborg som livnär sig på inofficiell försäljning och på så sätt lindrar problemen till följd av arbetslöshet, låga löner eller svagt socialskydd. Den offentliga sektorn ser vanligen genom fingrarna med överlevarnas verksamhet – även om antalet s.k. pendlare som hämtar varor i Finland har minskat på grund av statens skärpta åtgärder. Eftersom överlevarna vanligen fungerar ensamma eller i liten skala, förblir deras koppling till det lokala samhället rätt obetydlig. De har ändå ett positivt inflytande på den lokala samstämmigheten; genom att ta ansvar för sig själva och sin familj avhjälpas de de sociala problem som den offentliga sektorns penningbrist har lett till. Även om överlevarna verkar inom den grå ekonomin, har deras verksamhet en dämpande effekt på den lokala krisen. I stort sett stöder överlevarnas verksamhet utvecklingen – om än inofficiellt – av lokal produktion och konsumtion.

«Uppbyggarna» förenar på ett innovativt sätt det socialistiska arvet och det nya tänkesättet. De socialistiska traditionerna kommer exempelvis till synes i uppbyggarnas talrika samhällseliga aktiviteter som utöver de egna arbetstagarna ofta också gynnar hela staden. Men samtidigt är uppbyggarna måttfulla i sin sysselsättningspolitik och säger lätt upp sina arbetstagare om företagets finansiella situation så kräver. Uppbyggarna är konservativa i sitt förhållande till den offentliga sektorn. De försöker upprätthålla goda relationer

Figur 2: Viborgs sex företagstyper

till tjänstemän genom att bedriva lobbyverksamhet (eller ta till mutor och syssla med välgörenhet). Många av uppbyggarna deltar också själva i politiken. De skapar aktivt relationer till andra företag. En kombination av det gamla och det nya tänkandet syns till exempel i uppbyggarnas beredskap att bedriva byteshandel mellan företagen. Tack vare sina talrika och mångskiftande relationer är uppbyggarna rätt starkt förankrade i det lokala socioekonomiska och politiska samhället. Dessutom har deras samhälleliga verksamhet i regel ett positivt inflytande på utvecklingen av den lokala samstämmigheten. Till den stora gruppen uppbyggare hör företag i både rysk och utländsk ägo. Uppbyggarna fungerar långsiktigt och strävar efter en återhållsam utveckling av sina företag med beaktande av både företagets lönsamhet och den lokala omvärldens krav. De utvecklar produktionen och konsumtionen i Viborg på ett mångsidigt sätt, och deras verksamhet har en uppenbart stödjande effekt på den lokala regleringsprocessen.

Vissa uppbyggare halkar in på olagligheter och problem i försöken att utifrån det marknadsekonomiska synsättet förnya sina samhälleliga relationer. Dessa företag hör till kategorin «bråkmakare». Problemen kulminerar ofta i relationerna mellan företagen och den offentliga sektorn och syns exempelvis i företagets strävan att utöva påtryckningar på den lokala förvaltningen. Men å andra sidan kan samma bråkmakare idka välgörenhet för att retuschera sitt offentliga anseende. Bråkmakarna blandar sig gärna i företagets tvister om äganderätt och skyr inte nödvändigtvis att bruka våld för att lösa dem.

Bråkmakarna har förhållit sig traditionellt till arbetstagarare, dvs. de försökte i början upprätthålla bland annat en social infrastruktur men har sedermera avstått från extra kostnader. De har på allt sätt en stark anknytning till den lokala ekonomin, men deras inflytande på den lokala samstämmigheten är oklart. Deras medverkan i politiken och välgörenheten samt arbetstagarförmånerna stöder den lokala gemenskapen, men samtidigt förstör ständiga tvister verksamhetsbetingelserna. Bråkmakarna har också en diskutabel inverkan på utformningen av den lokala produktionen och konsumtionen. Å ena sidan verkar bråkmakarföretag på lång sikt och understöder också den lokala socialsektorn. Å andra sidan är de våldspröblem och den politiska påtryckning som bråkmakarna orsakar samhället ägnade att skada de lokala institutionella verksamhetsbetingelserna och sålunda försvaga regleringsprocessen i Viborg.

«Neutrala» företag påminner om företag som följer marknadsekonomiska principer i deras mest renodlade viborgska form. Hit

hör företag i både rysk och utländsk ägo. De neutrala handlar rationellt i sina arbetstagarrelationer och betalar ut lön regelbundet men prutar på extra förmåner. Detsamma gäller i fråga om den offentliga sektorn, vars «påfund» de följer samvetsgrant men utan att gå med på att bli mjölkkor. Också relationerna till andra företag baserar sig på lönsamhet. Vid närmare betraktande av de neutralas styrningsmekanism framgår det dock att också de i viss mån stöder sig på det socialistiska arvet. I synnerhet relationerna till den offentliga sektorn baserar sig i viss grad på lobbyverksamhet och även här «smörjer» man arbetstagarna med olika slags gåvor och gemensamma begivenheter. Det verkar som om även de neutrala använder sig av «sociala förhandlingsmetoder» i viborgsk tappning. Det är i allmänhet företagets lokala ryska direktör som sköter operativa ärenden (Hirvensalo, Kosonen & Salmi 2000).

De neutrala är rätt stadigt förankrade i den lokala ekonomin. Även några neutrala företag i utländsk ägo har med tiden fått relativt starka band till Viborg. De har exempelvis förstärkt sina relationer till den offentliga sektorn (t.ex. genom medverkan i lokala industriförbund), satsat på den lokala personalens välfärd och utvecklat relationerna till lokala underleverantörer. De neutrala är okomplicerade och till synes oavhängiga, varför de har ett positivt inflytande på den lokala socioekonomiska och politiska koherensen. De eftersträvar att utöka sin verksamhet samtidigt som de har omsorg om personalens välfärd och delvis också utvecklar de lokala verksamhetsbetingelserna. De neutrala har på så sätt helt klart ett inflytande när det gäller att upprätthålla den lokala produktionen och konsumtionen.

«Opportunisterna» är företag som arbetar på kort sikt, skummar grädden och underlåter att betala skatter och andra offentliga förpliktelser, löner och betalningar till andra företag. Ursprunget till detta slags samhällsliga styrningsmekanismer är tämligen svårt att uppspåra. Å ena sidan påminner opportunisterna om västerländska «spelare», å andra sidan kommenterar skattepolisen i Viborg saken genom att konstatera att dessa företag påminner om när företagen under den socialistiska eran lurade den offentliga sektorn till exempel genom att förfälska produktionsplanerna. Opportunisterna har mycket lös anknytning till det lokala samhället, och deras parasiterande verksamhet har ett hämmande inflytande på den lokala samstämmigheten. Att kortsiktigt skumma grädden stöder olika former av konsumtion och produktion bara för tillfället men utvecklar dem knappast alls. Opportunisternas verksamhet inverkar således hämmande på den lokala regleringsprocessen.

Typologin för anpassning hos företagen i Viborg visar att inte ett enda företag klarade sig i den postsocialistiska omvärlden genom att i alla sina sociala relationer klamra sig fast vid de socialistiska traditionerna. Och på motsvarande sätt har det varit omöjligt att ensidigt tillämpa enbart marknadsekonomiska principer i alla sociala kontakter. Detta innebär att alla företag i Viborg, såväl ryskägda som utländskt ägda, i någon mån varit tvungna att anpassa sin verksamhet till den postsocialistiska omvärlden. En del finländskt ägda företag har vid sidan av utvecklingen av arbetskraften också börjat satsa på en utveckling av de lokala verksamhetsbetingelserna på ett sätt som anknyter dem till uppbyggarna. På samma sätt har många nya företag inom servicesektorn, vilka grundats med petersburgskt kapital från början anammat det förhållningssätt till det lokala samhället som är typiskt för de neutrala. Detta innebär att det inte går att bedöma ett företags inflytande på den lokala regleringsprocessen enbart utifrån företagets västerländska eller ryska image. Företag med såväl utländska som ryska ägare inverkar både förstärkande och hämmande på regleringsprocessen.

Företagstypologin i Viborg har utvecklats sedan 1990-talets början. Omedelbart efter Sovjetunionens fall och vid tiden för privatiseringen av företagen fram till mitten av 1990-talet, var andelen lamslagna störst. Efter millennieskiftet har det däremot inte förekommit konkurser i Viborg, och flera lamslagna har efter hård rationalisering kunnat inleda sin verksamhet på nytt. Dessa nya företag påminner allt mer om de neutrala med avseende på styrningsmekanismerna. Andelen uppbyggare och bråkmakare i Viborg har på det hela taget förblivit oförändrad. Även om en del av de ryskägda företagen har börjat pruta på exempelvis utbudet av social infrastruktur för arbetstagarna, får mångt företag i kategorin neutrala i västerländsk ägo allt mer drag av uppbyggare i och med att de rotar sig fastare i det viborgska samhället. Ägartvister och politisk-ekonomiska tvister bland företagen i Viborg har inte blivit färre, vilket gör att kategorin bråkmakare alltså är iögonfallande. Det är svårt att bedöma överlevnadsandel, eftersom deras verksamhet är helt inofficiell. Så länge den offentliga sektorn lider av budgetsvårigheter, är överlevare som försörjer sig själva en betydande kategori. En del överlevare har emellertid blivit proffs på sitt område och på så sätt övergått till andra företagskategorier.

Utvecklingen inom typologin på senare år visar att den regleringsprocess som reglerat ekonomin i Viborg under årens lopp har förstärkts något i takt med att kategorin överlevare har minskat och antalet företag i kategorierna uppbyggare och neutrala har vuxit.

Regleringsprocessen försvagas dock av opportunisternas och bråkmakarnas alljämt svårbedömbara verksamhet.

Slutsatser: de postsocialistiska hybriderna som upprätthållare

Analysen av Viborg visar hur hybriderna, som är typiska för den ryska marknadsekonomin, har uppkommit när företagen har försökt styra sina sociala relationer under nya osäkra omständigheter. Företagens lösningar har baserat sig på både ett marknadsekonomiskt tänkande och välbekanta styrningskutymmer med rötter i den socialistiska eran som har visat sig fungera också efter socialismens sammanbrott.

Analysen pekar också på att betydelsen av de postsocialistiska hybriderna för fortgående ekonomiska reformer kan utvärderas utifrån ett regleringsperspektiv, genom att hybridernas inflytande på upprätthållandet och utvecklingen av den lokala produktionen och konsumtionen utreds. Med tanke på Viborg tyder allt på att de socialistiska traditionerna inte ensidigt kan tolkas som ett hinder som bromsar utvecklingen eftersom de hjälpt enskilda företag och det viborgska socioekonomiska samhället att övervinna den värsta krisen. Utan företagens sociala ansvar för arbetstagarnas ekonomiska problem (den sociala infrastrukturen, obenägenheten att säga upp arbetstagare) hade Viborgs offentliga sektor haft en omöjlig uppgift med att kunna erbjuda en kommunal infrastruktur och ersättning vid arbetslöshet. Byteshandeln har för sin del gett många företag med likviditetsproblem extra tid för att kunna rationalisera verksamheten och har på så sätt förhindrat många snabba konkurser.

Vidare ser det ut som om de ineffektiva hybriderna tynar bort av sig självt när näringslivet utvecklas. Under det tidiga ekonomiska brytningskedet i början av 1990-talet utnyttjade de flesta företagen i Viborg socialismens inofficiella traditioner, såsom byteshandel, myndighetslobbning och allt starkare bindningar till arbetskraften. Sedermera har en del av de hybrida lösningarna försvunnit, till exempel byteshandeln, eftersom den ständiga bristen på likvida medel har bromsat investeringarna. Sålunda har två av fyra företag i ett konsortium som baserat sin verksamhet på byteshandel helt upphört med den. Även oviljan att säga upp extra arbetstagare och traditionen med att erbjuda arbetstagarna sociala förmåner håller på att minska i den utsträckningen att fackförbunden som slumrat i årtal har börjat vakna upp och motsätta sig uppsägningar.

Även om de flesta företagen har överlåtit den sociala infrastrukturen till den offentliga sektorn, har de bevarat ett visst socialt ansvar för arbetstagarna. Detta visar sig till exempel i att man är beredd att betala lön under driftstopp och bevilja arbetstagarna lån för personliga utgifter. Vissa hybrida lösningar lever alltså starkt kvar, framför allt i fråga om personlig påverkan och myndighetslobbning. Många företagare i Viborg anser att det vore omöjligt att sköta ärenden smidigt utan att ha fungerande relationer till myndigheterna.

Exemplet Viborg styrker den skolan som ser reglering som en process (Painter & Goodwin 1995, Goodwin & Painter 1996, 1997, Painter 1997). Den förfäktar tesen att det i ett fungerande samhälle i näringslivet alltid existerar åtminstone en inofficiell reglerande verksamhet, med andra ord en fortlöpande regleringsprocess. Processens effekt kan dock variera kraftigt. Det socialistiska Viborgs militärekonomi, som under årtionden hade upprätthållits av en «effektiv» reglering, försvagades i rask takt efter socialismens fall. Då karakteriserades Viborg av en rätt lam regleringsprocess under vilken de invanda mönstren för produktion och konsumtion löstes upp. Men samtidigt uppstod ny verksamhet som började stödja ekonomin på till exempel nya verksamhetsområden. Regleringsprocessen började så småningom stärkas, och denna trend fortsätter i Viborg än i dag.

Litteratur

- Aglietta, M. (1979) *A Theory of Capitalist Regulation. The US Experience*. London: New Left Books.
- Altwater, E. (1993) *The Future of the Market: An Essay on the Regulation of Money and Nature after the Collapse of «Actually Existing Socialism»*. London: Verso.
- Amin, A. & J. Hausner (1997) «Interactive Governance and Social Complexity» i A. Amin & J. Hausner (red.) *Beyond Market and Hierarchy. Interactive Governance and Social Complexity*. Cheltenham: Edward Elgar (1–31).
- Amin, A. & N. Thrift (1995) «Globalisation, Institutional ‘Thicknes’ and the Local Economy» i P. Healey, S. Cameron, S. Davoudi, S. Graham & A. Madani-Pour (red.) *Managing Cities: The New Urban Context*. Chichester: John Wiley & Sons (91–108).
- Amin, A. & N. Thrift (1993) Globalisation, Institutionalisation, Thickness and Local Prospects. *Revue d’Economie Regionale et Urbaine* nr. 3: 405–427.
- DeVroey, M. (1984) A Regulation Approach Interpretation of Contemporary Crisis. *Capital & Class* nr. 23: 45–66.
- DiGiovanna, S. (1996) Industrial Districts and Regional Economic Development: A Regulation Approach. *Regional Studies* 30 (4), 373–86.
- Dunford, M. (1990) Theories of Regulation. *Environment and Planning D: Society and Space* 8 (3): 297–321.

- Goodwin, M., P. Cloke & P. Milbourne (1995) Regulation Theory and Rural Research: Theorising Contemporary Rural Change. *Environment and Planning A* 27: 1245–60.
- Goodwin, M. & J. Painter (1996) Local Governance, the Crises of Fordism and the Changing Geographies of Regulation. *Transactions Institute of British Geographers* nr. 21: 635–48.
- Goodwin, M. & J. Painter (1997) «Concrete Research, Urban Regimes, and Regulation Theory» i M. Lauria (red.) *Reconstructing Urban Regime Theory: Regulating Urban Politics in a Global Economy*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications (13–29).
- Grabher, G. (1993) *The Embedded Firm*. London: Routledge.
- Grabher, G. & D. Stark (1997) «Organizing Diversity: Evolutionary Theory, Network Analysis, and Post-Socialism» i G. Grabher & D. Stark (red.) *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages and Localities*. Oxford: Oxford University Press (1–32).
- Granovetter, M. (1993) Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology* 91 (3): 481–510.
- Hirvensalo, I., R. Kosonen & A. Salmi (2000) Social Bargaining and Foreign Owned Companies in Russia. *Idäntutkimus* nr. 7: 48–61.
- Jessop, B. (1995) *The Regulation Approach, Governance and Post-Fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell (251–79).
- Jessop, B. (1997) «The Governance of Complexity and the Complexity of Governance: Preliminary Remarks on Some Problems and Limits of Economic Guidance» i A. Amin & J. Hausner (red.) *Beyond Market and Hierarchy. Interactive Governance and Social Complexity*. Cheltenham: Edward Elgar (95–128).
- Kosonen, R. (2002) *Governance, the Local Regulation Process, and Enterprise Adaptation in Post-Socialism: The Case of Vyborg*. Helsinki: Helsinki School of Economics.
- Krätke, S. (1999) A Regulationist Approach to Regional Studies. *Environment and Planning A* 31: 683–704.
- Ledeneva, A. (1998) *Russia's Economy of Favors. Blat, Networking and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lipietz, A. (1988) Accumulation, Crises, and Way Out. Some Methodological Reflections on the Concept of «Regulation». *International Journal of Political Economy* 18 (2): 10–43.
- Lonkila, M. (1999) *Social Networks in Post-Soviet Russia. Continuity and Change in the Everyday Life of St. Petersburg Teachers*. Helsinki: Kikimora Publications.
- Moulaert, F. (1996) Rediscovering Spatial Inequality in Europe: Building Blocks for an Appropriate «Regulationist» Analytical Framework. *Environment and Planning D: Society and Space* 14 (2): 155–79.
- Murray, R. (1992) «Flexible Specialisation and Development Strategy: The Relevance for Eastern Europe» i H. Ernste & V. Meier (red.) *Regional Development and Contemporary Industrial Response: Extending Flexible Specialisation*. London: Belhaven Press (197–218).
- Nuti, D. M. (1996) Post-Communist Mutations. *Emergo* 3 (1): 7–13.
- Oinas, P. (1998) *The Embedded Firm? Prelude for a Revived Geography of Enterprise*. Helsinki: Helsinki School of Economics and Business Administration A-143.

- Painter, J. (1997) «Regulation, Regime and Practice in Urban Politics» i M. Lauria (red.) *Reconstructing Urban Regime Theory: Regulating Urban Politics in a Global Economy*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications (122–143).
- Painter, J. & M. Goodwin (1995) Local Governance and Concrete Research: Investigating the Uneven Development of Regulation. *Economy and Society* 24 (3): 334–56.
- Painter, J. & M. Goodwin (2000) «Local Government after Fordism: A Regulationist Perspective» i G. Stoker (red.) *The New Politics of British Local Governance*. New York: St. Martin's Press (33–53).
- Pavlínek, P. (1998) «Privatisation and the Regional Restructuring of Coal Mining in the Czech Republic after the Collapse of State Socialism» i J. Pickles & A. Smith (red.) *Theorising Transition. The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge (218–39).
- Pickles, J. (1995) Restructuring State Enterprises: Industrial Geography and Eastern European Transition. *Geographische Zeitschrift* 83 (2): 114–31.
- Smith, A. (1994) Uneven Development and the Restructuring of the Armaments Industry in Slovakia. *Transaction Institute of British Geographers* nr. 19: 404–24.
- Smith, A. (1998) *Reconstructing the Regional Economy. Industrial Transformation and Regional Development in Slovakia*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Smith, A. & A. Swain (1998) «Introduction: Theorising Transition and the Political Economy of Transformation» i J. Pickles & A. Smith (red.) *Theorising Transition. The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge (1–22).
- Stryjakiewicz, T. (2000) *Paths of Industrial Transformation in Poland and the Role of Knowledge-Based Industries*. Mimeo.
- Sutela, P. (1998) Russia's Strange Market Economy Is Impending Reform. *Unitas* nr. 3: 4–10.
- Tickell, A. & J. Peck (1992) Accumulation, Regulation and the Geographies of Post-Fordism: Missing Links in Regulationist Research. *Progress in Human Geography* 16 (2): 190–218.

Kirke og stat i Romania før og etter 1989

Sabrina P. Ramet
professor ved Institutt
for sosiologi og statsvi-
tenskap, Norges teknisk-
naturvitenskapelige
universitet, Trondheim

Overgangen fra et autoritært styre til pluralisme innebærer utfordringer ikke bare på det konstitusjonelt-juridiske nivå, men på alle samfunnsområder.¹ I en situasjon hvor ett enkelt parti med makt-monopol tidligere har drevet igjennom sin agenda på alle samfunnsområder, får ikke-statlige institusjoner som plutselig slipper fri fra partiets kontroll, et behov for å iscenesette en slags «gjenoppstandelse», som den rumenske teologen Dorin N. Popa uttrykker det. Og mens politikere som forsøker å etablere en demokratisk stat i etterkant av det autoritære styrets kollaps kan ta utgangspunkt i vellykkede demokratiske systemer etablert i ulike vestlige land, har ikke de ikke-statlige institusjonene, slik som kirken, noe kart eller modell de kan følge når de skal stake ut en ny kurs. Selv om historien gir mange eksempler på tilpasning etter at et fremmed og/eller undertrykkende regime er styrtet, slik som i Romania og Bulgaria etter det ottomanske rikets sammenbrudd, har disse lite til felles med dagens situasjon og kan ikke tjene som rettesnor blant dagens dilemmaer og utfordringer.

Forholdet mellom kirke og stat i kommunistiske stater kan analyseres langs to akser: grad av statlig penetrering og holdning til nasjonalisme. På den ene akksen kan man skjelve mellom tre mønstre: *kooptering*, hvor kirken lot seg penetrere, presteskapet ble

* Takk til Trond Gilberg, Michael Shafir og Peter F. Sugar for kommentarer til tidligere utkast av denne artikkelen. Michael Shafir og Patricia J. Smith skal ha takk for å ha delt sitt forskningsmateriale med meg og Cristina Baltaretu for oversettelse av det franske og rumenske stoffet sitert i denne artikkelen.

1 Dette er uavhengig av om overgangen går i retning av et liberalt demokrati, et ikke-liberalt demokrati (slik John Stuart Mill advarte mot), eller en ochokratiske variant (lik den som karakteriserte Polen i perioden 1919–26).

trukket inn i et nett av overvåking og rapportering styrt av det hemmelige politi og kirkens aviser ble skrevet eller sensurert av myndighetene (de ortodokse kirkene i Russland, Bulgaria og Romania representerte de klareste eksemplene på dette); *toleranse*, hvor religiøse organisasjoner var juridisk anerkjent, men ikke så grundig penetrert som de koopterte kirkene, og derfor heller ikke utstyrt med like mange privilegier, slik som for eksempel rett til utenlandsreiser for kirkehierarkiet (jf. baptistene i Sovjetunionen og jødiske menigheter i de fleste kommunistiske land); og *forbud*, hvor organisasjonene ble tvunget under jorden (slik tilfellet var med den gresk-katolske kirken i kommunisttidens Ukraina, Romania og, frem til 1968, Tsjekkoslovakia).

Den andre aksens omhandler nasjonalisme, og man kan her skjelve mellom fire mønstre i kommunisttiden: Regimet og kirken var begge fiendtlige til nasjonalisme (for eksempel Jehovas vitner i Ukraina); regimet var fiendtlig til nasjonalisme, men kirken nasjonalistisk (for eksempel den serbisk-ortodokse kirken i Jugoslavia og den gresk-katolske kirken i Ukraina); både regimet og kirken benyttet den nasjonale arv og historie (for eksempel den evangeliske kirken i DDR etter 1978, den makedonsk-ortodokse kirken etter 1967 og de største kirkesamfunnene i Kadar-tidens Ungarn); og til slutt situasjoner hvor regimet tok i bruk nasjonalisme, men hvor kirken sto utenfor den nasjonalistiske diskursen (for eksempel protestantene i Romania).²

Den rumenske modellen

Hva den rumensk-ortodokse kirken angår, var denne under Ceausescu helt klart kooptert. Hva nasjonalisme angår, utviklet Ceausescu-regimet sitt eget (ofte fantasifulle eller rekonstruerte) syn på nasjonens historie, og kirken samarbeidet med regimet på dette grunnlag. Samarbeidet strakk seg allikevel mye lenger enn til et felles syn på nasjonens historie: Kanskje så mange som 80 prosent av alle ortodokse prester samarbeidet direkte med den hemmelige tjenesten Securitate (*Deutsche Presse Agentur* 6. oktober 1997, *Frankfurter Allgemeine* 7. oktober 1997). Disse presteagentene var forventet å tilveiebringe informasjon om troende til Securitate og å undergrave beskyldninger fra Jehovas vitner og andre uavhengige kilder om menneskerettighetsbrudd begått av regimet.

2 Denne diskusjonen bygger på en tilnærming jeg utviklet i Ramet (1991: 78–90).

Alle anerkjente religiøse organisasjoner var underlagt statens strenge kontroll. Partiet bestemte temaene for gudstjenestene, gikk gjennom hyrdebrev og kirkelige resolusjoner for å forsikre seg om deres «progressive ånd» og organiserte massemøter på søndager og andre helligdager. Partifunksjonærer deltok rutinemessig på kirkekonferanser for å holde øye med *sin* menighet (Illyés 1982: 235). De religiøse lederne var forventet å forsvare landets menneskerettighetsrulleblad i internasjonale fora og å lovprise president Ceausescu og den rumenske kommunismen. Målsettingen med denne hyllesten var ikke først og fremst å smigre Ceausescu, men å kue presteskaper til komplett underkastelse samt å virke som propaganda blant det hjemlige og utenlandske publikum. Den ortodokse kirken var imidlertid ikke alene om å bli avkrevd uttrykk for full tilfredshet med situasjonen den befant seg i, det samme kravet gjaldt også andre offentlig anerkjente religiøse organisasjoner i kommunisttidens Romania.

Mange av Romanias religiøse ledere fant det av åpenbare grunner nødvendig å gjøre retrett, eller fikk i det minste et forklaringsbehov i månedene etter Ceausescu-regimets fall i desember 1989. «Vi var ikke medløpere,» uttalte patriark Teoctist i januar 1990, «vi bare beskyttet det som var igjen av religion i Romania» (*Washington Times* 3. januar 1990). Men, som han fortsatte, trolig ikke oppmerksom på den selvmotsigelsen som ligger i et «alle gjorde det»-forsvar, «for å være ærlig finnes det ikke en eneste rumener som ikke har blitt påvirket av en eller annen form for samarbeid med kommunistene» (*ibid.*).

Biskop Nifom Ploiesteanul, patriarkens assistent og sjef for det rumensk-ortodokse patriarkatets avdeling for eksterne relasjoner, fortalte en besøkende amerikansk forsker i oktober 1990 at målet rettferdiggjør midlene.³ Målet om å sørge for den ortodokse kirkes materielle velferd og relative velstand under kommunismen rettferdiggjorde det kirkelige hierarkis oppslutning om falske påstander og unnlattelsen av å kritisere eller forsvare de forfulgte (Webster 1991a: 519).⁴

3 Dette synet er kjent blant etikkstudenter som *moralsk konsekvensialisme*, og strider mot den moralske universalismen som som regel prekes innen tradisjonelle kristne kirker, også de ortodokse.

4 For den rumensk-ortodokse kirkes relative velstand under kommunismen, se Alan Scarfe (1988) og Vsevolod Chaplin (1988: 47–48). Den rumensk-ortodokse kirkes manglende forsvar av ofre for forfølgelse har en lang historie, som vist gjennom holdningen til den rumenske jødeforfølgelsen 1940–42. For mer om dette, se Ancel (1993).

Metropolitt Antonie Plamadeala av Transilvania presenterte derimot seg selv som en fanatisk anti-kommunist. Dette var den samme metropolitten som tidligere hadde lovprist den restriktive religionsloven av 1948 for å ha sikret «sann og komplett religiøs frihet og rettigheter for alle religiøse retninger og grupper i Romania,» påstått at den kommunistiske stats restriksjoner i den religiøse sfæren var forståelige og «naturlige» og forsvart Ceausescus rivning av kirker i Bucurestis bykjerne (Webster 1991a: 520).

Noe mer ærlig innrømmet lederen av Kirkenes Verdensråd, generalsekretær Emilio Castro, rådets feiltrinn ved ikke å ha vært mer kritisk til Ceausescus diktatur. Han siktet her blant annet til at Kirkenes Verdensråd i august 1988 hadde unnlatt å diskutere menneskerettighetsbrudd i Romania etter et den ovennevnte metropolitt Antonie, den nå selverklærte anti-kommunisten, truet med å forlate møtet hvis diskusjonen fortsatte (*New York Times* 10. februar 1990).

Den kommunistiske arven

Så tidlig som 23. mars 1945 vedtok Petru Grozas koalisjonsregjering en landreform hvor de tyske og ungarske minoritetskirkenes eiendom ble konfiskert. Senere samme år prøvde regjeringen å vinne kirkelederne over til sosialismens sak. Da dette mislyktes, tydde myndighetene til mer resolute metoder gjennom utrenskninger innen det ortodokse presteskapet. I mai 1947 utstedte myndighetene et dekret som innførte obligatorisk pensjonsalder for prester, noe som ga dem muligheten til å pensjonere gjenstridige medlemmer av den eldre garde. I mellomtiden hadde man opprettet Unionen av demokratiske prester, en organisasjon gjennomfiltrert av det hemmelige politi.

I den nye religionsloven av 4. august 1948 godkjente den kommunistiske regjeringen bare 14 trosretninger, i motsetning til de 60 religiøse organisasjonene som hadde vært registrert før 1948. «Ikke anerkjente» trosretninger ble ansett som ulovlige. Disse inkluderte den gresk-katolske kirken, nasareerne, scientologer, mormoner og Jehovas vitner. Loven ga kirkedepartementet myndighet til blant annet å overvåke og kontrollere de religiøse organisasjonenes aktiviteter, godkjenne forfremmelse av prester til lederstillinger innen kirken og å føre tilsyn med alle kirkens publikasjoner (Kendi 1992: 105). Lovens artikkel 32 advarte om at «prester fra religiøse sekter som uttrykte anti-demokratiske holdninger, ville bli fratatt statlig lønn på midlertidig eller permanent basis» (Deletant 1995: 10). Loven

institusjonaliserte statskontrollerte valg av biskoper og fylte Den hellige synode med kommunistenes støttespillere.

I bytte mot servilitet og entusiastisk støtte for myndighetenes politikk sørget den kommunistiske regjeringen for lønn til prester og biskoper og subsidiert publisering av bøker, kalendere og teologiske tidsskrifter. De som bestemte seg for ikke å tjene staten, ble derimot straffet. Opptil 6000 ortodokse prester ble fengslet mellom 1946 og 1964. I tillegg kom prester fra andre trosretninger (Ionescu 1996, *Reuters* 14. november 1996). Blant katolske geistlige ble minst 450 prester internert i arbeidsleire, hvor mer enn 200 døde, 50 prester ble henrettet og enkelte ble også deportert. Alle katolske aviser og andre publikasjoner ble undertrykt (*Chicago Tribune* 16. mai 1990, Ciurea 1956, Illyés 1982: 221ff). Som følge av denne tøffe linjen bestemte de fleste geistlige seg for å samarbeide. Det fantes to unntak: den ungarske biskopen Antal Jakab, som ble kjent for sin konsekvente motstand mot den sedvanlige lovprisingen av Ceausescu, og bror Georghe Calciu-Dumitreasa, som ble tvunget til å forlate Romania i juni 1985 etter i et åpent brev å ha kritisert regimets brudd på menneskerettighetene (*The Independent* 18. juni 1993).

Jakab og Calciu opparbeidet en moralsk autoritet som resultat av publisiteten som ble dem til del, særlig i Vesten. Mindre kjente prester viste seg å være mer sårbare overfor regimets gjengjeldelser. For eksempel ble baptistpastorene Ioan Stef og Benjamin Cocar stilt for retten på midten av 1980-tallet for ikke å ha registrert seg hos myndighetene. Dorel Catarama, en syvendedagsadventist ble også arrestert. Constantin Sfactu, en baptistpastor fra Iasi ble dømt til syv og et halvt års fengsel i juli 1985 etter oppdiktete anklager om mordforsøk på en politimann. En annen baptistpastor, Petre Dugulescu fra Hateg, ble i august 1985 truet av sikkerhetspolitiet med en «bilulykke» med mindre han sluttet å holde prekener. Da han nektet, kolliderte han måneden etter med en uregistrert buss i Timisoara. To andre baptistpastorer, Nicolae Gheorghita og Paul Negrut, ble fradømt kappe og krage. Det var ingen tvil om statens beslutsomhet når det gjaldt å belønne støttespillere og straffe kritikere. Ikke overraskende var det ingen ortodokse biskoper som protesterte mot disse bruddene på menneskerettighetene (Ramet 1987: 161)

Den rumensk-ortodokse kirken opprettholdt sin ikke spesielt verdige taushet da regimet ødela Bucurestis historiske Hellige synodekirke palmesøndag 1987, og i april 1988 da regimet offentliggjorde planene om å rive halvparten av nasjonens 13 000 landsbyer, inkludert landsbyenes kirker, som i mange tilfeller hadde stor histo-

risk verdi, for å legge til rette for bygging av boligblokker og nye «landbruksfabrikker» (Deletant 1995: 135). En av den ortodokse kirkens få seire i denne perioden var at den lyktes med å stanse Ceausescus planer om å rive den ortodokse basilikaen i Bucuresti (*The Times* 2. januar 1990).

Et av midlene kommunistene benyttet for å knytte den ortodokse kirkens skjebne til statens, var å overdra 2500 kirkebygninger som tidligere hadde tilhørt den gresk-katolske kirken til den rumensk-ortodokse. Den gresk-katolske kirken, som hadde blitt forbudt i 1948 (den gang hadde den mer enn 1,57 millioner medlemmer), fortsatte allikevel å virke i det skjulte, takket være et halvt dusin lojale biskoper, omtrent 600 prester og munkere og flere hundre nonner. På den annen side ble det rapportert at 430 gresk-katolske prester (av totalt 1800 i 1948) underskrev en erklæring som støttet forbudet, selv om noen av dem påsto at signaturene deres var forfalsket (Broun 1990: 230).

I 1950 brøt Gheorghe Gheorghiu-Dej-regimet kontakten med Vatikanet og beordret den pavelige nuntius ut av landet. Forholdene for katolikker og gresk-katolikker ble gradvis forverret. I motsetning til innen den ortodokse kirken måtte for eksempel alle katolikker ansatt av kirken betale 17 prosent inntektsskatt (Broun 1990: 223).

Både ortodokse og katolske kirker ble utsatt for infiltrasjon og overvåking. Det mest kjente tilfellet var monsignor Luigi Vitoria Blasutti, en rumensk katolikk med italiensk bakgrunn, som ble anklaget for å ha brukt sin tilgang til Roma til å spionere på Vatikanet i 30 år. Ifølge rapporter fra det hemmelige politi som ble offentliggjort i 1996, var Blasutti «betalt av Securitate for å påvirke Vatikanets utnevnelser av østeuropeere, skade anseelsen til dissidenter og motstandere av Ceausescus regime og å villedde Vatikanet hva angikk Romanias virkelige intensjoner med hensyn til landets katolske menigheter» (*Scotland on Sunday* 15. desember 1996).⁵

Den ortodokse kirken konstruerte bokstavelig talt en ny åndelig doktrine tilpasset den nye tid som rettfærdiggjorde underdanigheten overfor staten gjennom teologiske forskrifter. Justinian Marina, patriark fra 1948 til 1977, utviklet det han kalte teorien om «det sosiale apostolat», som fremholdt kirkens troskap til de sekulære myndighetene som de var satt til å tjene (Gillet 1997: 18–20). I likhet med den nye teologien utviklet av den lutherske og reformerte kirken i kommunisttidens Ungarn (Pungur 1992), møtte «det sosiale apostolat» motstand fra den politiske høyresiden innen kirkens hie-

5 Se også *Reuters* 9. januar 1992.

rarki. Generalsekretær Gheorghe Gheorghiu-Dej sørget imidlertid for at disse elementene ble fjernet fra kirkens lederskap. «Det sosiale apostolat» kalte det ortodokse presteskaper til aktiv deltakelse i den nye folkerepublikken og la på denne måten grunnlaget for kirkens underkastelse og samarbeid med staten.⁶ Etter at de kritiske ortodokse biskopene var fjernet, inntok de gjenværende en underdanig holdning, ga sin tilslutning til regimets nasjonsbegrep, støttet regimets politikk og applauderte Ceausescus «ideer om fred» (Gillet 1997).

Blant de gjenværende lovlige trosretningene i Romania etter 1948, krympet to av dem, den jødiske menigheten og den lutherske kirken, så fort at kommunistene knapt brydde seg om dem, selv om man ikke skal fornekte grusomheten i enkelte antisemittiske kampanjer.⁷ Til tross for antisemittiske kampanjer lot kommunistregimet jødene etablere religiøse skoler og ga grønt lys til jødisk utvandring – begge privilegier gitt som motytelse for sjefsrabbiner Moses Rosens samarbeid med Ceausescu-regimet (Shafir 1994: 147). Av de to nevnte religiøse samfunnene opplevde det jødiske den raskeste nedgangen i antall medlemmer, fra 756 930 i 1930 til 355 972 i 1945, etter holocaust, 144 198 i 1956 og 30 000 i 1982.⁸

Reduksjonen i antall lutheranere i Transilvania gikk langsommere, men var ikke mindre dramatisk. Nedgangen skyldtes først og fremst dynamikken i forholdet mellom forskjellige nasjonaliteter. De transilvanske lutheranerne var for det meste tyske saksere (i tillegg fantes en liten gruppe etnisk ungarske lutheranere). Av de 250 000 lutherske sakserne som bodde i Transilvania i begynnelsen av 2. verdenskrig, tjenestegjorde ca. 40 000 i den tyske hæren. Mange ble drept i kamp og ca. 35 000 deportert til Sovjetunionen. I tillegg ble 40 000 evakuert til Østerrike og Tyskland av tyske tropper i 1944. Etter krigen returnerte noen av disse til Romania. Deretter stabiliserte befolkningen seg de neste 25 årene, men mellom 1969 og 1989 emigrerte tusenvis av tyskspråklige lutheranere til Tyskland, mens

6 Bror Vasilescu, en ortodoks prest, prøvde å knytte «det sosiale apostolat» til den kristne tradisjon ved å forsøke å knytte det til budskapet til bl.a. St. Augustin, St. Johannes Chrysotome og St. Maksim bekjenneren. Basert på denne påståtte tradisjonen konkluderte han med at de kristne skulle underkaste seg sine herskere fordi det var Guds vilje

7 Et eksempel er kampanjen på begynnelsen av 1950-tallet hvor utenriksminister og politbyråmedlem Ana Pauker ble fratatt sin stilling

8 Tall for 1945 og 1956 er hentet fra Manuila & Filderman (1994: 35), for 1982 fra *Neue Zürcher Zeitung* 15.–16. august 1982. Reduksjonen i antall medlemmer i den jødiske menigheten har fortsatt på 1990-tallet: I 1995 hadde den 14 000 medlemmer (*Neue Zürcher Zeitung* 24. juni 1995) og i 1999 knappe 10 000 (*Rompres* 10. september 1999).

Ceausescu tjente på Bonns vilje til å betale løsepenger for hver frigitte tysker. I 1981 var det fortsatt 148 000 lutheranske saksere i Transilvania, men innen 1989 var antallet redusert til 105 000 (*Aus der Evangelischen...* 1987: 94). Det var allikevel først etter Ceausescu-regimets fall i desember 1989 at tallet på tyskspråklige lutheranere i Transilvania virkelig raste. Som et resultat av utvandringen falt antall lutheranske saksere under tallet på etnisk ungarske lutheranere, 30 000 saksere mot 35 000 ungarske lutheranere (Philippi 1994: 349f, Gilberg 1989: 348f).

Det lille muslimske samfunnet må også nevnes. Det er anslått at det bodde 38 000 muslimer i Romania i 1977 (De Jong 1986: 136). Til tross for få medlemmer, spilte Romanias muslimske samfunn en rolle i landets forhold til muslimske stater, og den rumenske muftiens besøk i utlandet ble derfor behørig omtalt i rumensk presse.

De jødiske, lutheranske og muslimske samfunnene blekner allikevel i forhold til de store kristne menighetene hva størrelse angår. De største kirkesamfunnene i Romania er den rumensk-ortodokse kirken (18,9 millioner medlemmer i 1997), den katolske kirken (2,8 millioner romersk-katolikker og 1,6 millioner gresk-katolikker i 1997) og den (ungarske) reformerte kirken (900 000 medlemmer i 1990). De raskest voksende religiøse gruppene i kommunistperioden var baptistene og pinsevennene (anslått til henholdsvis 325 000 og 300 000 i 1990).⁹ Andre protestantiske og evangeliske grupper som motsto presset, var unitarerne (85 000 medlemmer i 1990), syvendedagsadventistene (75 000), Plymouth-brødrene (65 000) og Jehovas vitner (50 000).¹⁰

Det var større kontinuitet i behandlingen av religionsspørsmål mellom det førkommunistiske styret og kommunistregimet enn man ofte får inntrykk av. Under kommunismen beholdt den rumensk-ortodokse kirken sin privilegerte posisjon. Som tidligere ble baptister, pinsevenner og syvendedagsadventister diskriminert og behandlet som utenlandske proselytter. Disse religiøse gruppene hadde blitt forbudt under Antonescu-regimet i mellomkrigstiden. Selv om de på ny ble tillatt av kommunistene, ble mange baptister fengslet på slutten av 1950-tallet, mistenkt for å være samfunnsfiender (Pope 1991: 496–501). Som tidligere sto den gresk-katolske kirken frem som den eneste virkelige ideologiske rivalen til den ortodokse kirken. Som tidligere ble de tyskspråklige lutheranerne gitt spesialbehand-

9 Antall ortodokse og katolikker er hentet fra *Reuters* 16. april 1997. Antall protestanter fra Pope (1992: 207).

10 Alle tall er hentet fra Pope (1992: 207–08).

ling, selv om det var av ulike grunner. Og som tidligere spilte anti-ungarske holdninger en rolle i formuleringen av regimets religionspolitikk. Mens den ungarske reformerte kirken ikke var offisielt registrert i det meste av mellomkrigstiden (1920–40), ble for eksempel biskopene Gyula Nagy og Laszlo Papp i 1981 tvunget til å godta konfiskeringen av ca. 10 000 bibler som hadde blitt sendt den reformerte kirken av vestlige organisasjoner. Myndighetene sendte biblene rett til gjenvinning, og avsnitt fra bibelen dukket senere opp på lokalt produsert toalettpapir. Så vel på toalettpapir som i religionspolitikk dukket med andre ord mønstre opp igjen i den kommunistiske samtiden (Ramet 1987: 162).

Tiden etter kommunismen

Kommunismen var ment å handle om *fremtiden*. Med andre ord var kommunismens (alltid usikre) krav til legitimitet avhengig av dens kvasiutopiske program og løfters troverdighet. I den religiøse sfære avhang troverdigheten til regimets visjon av fremtiden av troverdigheten til dets påstand om at menneskene kunne leve lykkelig uten å tro på en overjordisk makt eller å søke beskyttelse i kirken. Som det fremkom av en meningsmåling fra 1995, stolte imidlertid hele 82 prosent av den rumenske befolkningen på den ortodokse kirken (*The Christian Century* 5. juli: 674ff).¹¹

Gitt at det eksisterer et slikt reservoar av tiltro til kirken, er det ikke overraskende at det kommunistiske maktmonopolets fall brakte med seg en ny interesse for religion og en dramatisk økning i religiøs aktivitet. I perioden 1990–96 registrerte Direktoratet for religiøse spørsmål nesten 400 nye religiøse grupper, i tillegg til de 14 som var registrert av kommunistregimet (U. S. Department of State 1997). De fleste av de nyregistrerte gruppene har riktignok få medlemmer, selv om noen i tidens fylde kanskje vil etablere seg som større aktører på den religiøse arena.

I de første ukene etter henrettelsen av Ceausescu hersket det kaos i regjeringen og det øvrige establishment. Etter en storm av kritikk fratrådte patriark Teoctist sin stilling 18. januar – bare for å komme tilbake igjen noen få måneder senere. På en lignende måte ble Iacob Mehmet presset ut av stillingen som mufti i hva som senere ble beskrevet som «en sammensvergelse satt i verk av en liten gruppe imamer» (*Rompres* 19. juni 1990). Den 19. juni samme år

¹¹ Dette høye tallet omfattet ikke engang de som først og fremst stolte på andre religiøse organisasjoner.

ble også han gjeninnsatt. Laszlo Tokes, den reformerte pastoren som gjennom sin motstand mot regimet hadde satt i gang omveltningene som førte til Ceausescus fall, og som senere endte opp i bispekollegiet, ble på sin side anklaget for å være Securitate-agent! Hva angår baptistene, opplevde de at undertrykkelsen rett og slett fortsatte i kraft av systemets treghet: Da baptistmenigheten i januar 1990 åpnet et nytt kirkebygg som uheldigvis var noe større enn det som var spesifisert i byggetillatelsen, bestemte myndighetene seg for å jevne hele bygningen med jorden (*Chicago Tribune* 9. januar 1990).

Under disse kaotiske og usikre omstendighetene utnevnte pave Johannes Paul II tolv nye biskoper til Romanias 2,8 millioner katolikker, syv nye romersk-katolske biskoper og fem gresk-katolske (*Reuters* 14. mars 1990). Regjeringen beskyldte senere Vatikanet for ikke på forhånd å ha informert om disse utnevnelserne, slik tradisjonen tilsa. I ettertid viste det seg imidlertid at angjeldende minister hadde blitt informert, men ikke hadde registrert dette i kaoset som rådet (*Reuters* 16. mars 1990, *Rompres* 23. mars 1990)

Etter 1989 har den ortodokse kirken videreført tradisjonen med å omfavne partiet som sitter ved makten og støttet Ion Iliescu. Mange ortodokse prester begynte imidlertid å sympatisere med ultranasjonalistisk ideologi, og har flokket seg rundt ultranasjonalistiske publikasjoner (Gillet 1997: 136).¹² Spesielt har *Vatra Romaneasca* tiltrukket seg mye oppmerksomhet fra ortodokse prester (Deletant 1995: 403).

Blant ulike spørsmål angående religion som har blitt reist i det postkommunistiske Romania, er det fem forskjellige, men innbyrdes relaterte sakskompleks som peker seg ut: den rumensk-ortodokse kirkens redelighet, krav fra den katolske og den reformerte kirken, den jødiske menigheten og andre religiøse grupperinger om tilbakeføring av eiendommer konfiskert av kommunistene, spenninger mellom den gresk-katolske og den ortodokse kirken, krav om gjeninnføring av religionsundervisning og problemer med intoleranse. Disse spørsmålene vil bli behandlet i det videre.

Den rumensk-ortodokse kirkens redelighet

Mindre enn en måned før Ceausescu-regimet kollapset, priste patriark Teoctist Romanias «største sønn». Dette var den siste bekræftelsen på nesten 45 år med tjenestevillighet og føyelighet, hvor

12 For en beskrivelse av en nasjonalistisk-inspirert ortodoks gudstjeneste, se *Romana Libera* 23. september 1997. For en diskusjon om de høyreekstreme strømningene i det postkommunistiske Romania, se Shafir (1999).

de ortodokse kirkelederne gav slipp på sine prinsipper i bytte mot statens godkjenning og støtte. Noen uker senere måtte Teoctist gjøre helomvending.

Den ortodokse kirken forsto intuitivt at den beste måten å overvinne sin kompromitterte fortid på, var ved å ignorere den og å redefinere seg selv i forhold til de nye politiske og samfunnsmessige omstendighetene. Et tidlig tegn på dette kom 27. januar 1990, da *Tineretul Liber* publiserte en tale av bror Dumitru Staniloae til Romanias ungdom. I talen presenterte Staniloae den ortodokse kirken som en «martyrkirke» og presiserte at kirken nå skulle «gi sitt bidrag til gjenfødselen av det sosiale og historiske mennesket på det hellige fundamentet av kjærlighet, verdighet og frihet» (*Tineretul Liber* 27. januar 1990).

Etter den 28. september 1990 noe forsinket å ha erklært sin fulle uavhengighet fra statens overoppsyn (Webster 1991b: 357), begynte det rumensk-ortodokse patriarkatet å utøve symbolpolitikk. Patriarkatet trengte minimale ressurser til dette formål og kunne tjene stort i folkelig oppslutning. Et tidlig eksempel kom i juni 1992 da patriark Teoctist kanoniserte 13 nye rumenske helgener, inkludert fyrst Stefan den store, som styrte Moldavia fra 1457 til 1504. Blant de 5000 som tok del i markeringen i St. Spiridons kirke i Bucuresti, var statsminister Theodor Stolojan og en rekke ministre og parlamentarikere (*The Independent* 22. juni 1992, *Reuters* 21. juni 1992). Et annet eksempel er hvordan lokale ortodokse prester i Cluj-Napoca sluttet opp om den nasjonalistiske borgermester Gheorghe Funar og innviet et minnesmerke reist på Funars initiativ for å minnes de 40 000 rumenerne som døde under den ungarske revolusjonen 1848–49. Av større interesse er kanskje minnegudstjenesten som ble holdt av den ortodokse erkebiskopen Bartolomeu av Cluj og den gresk-katolske erkebiskopen Gheorghe Gutiu av Cluj i begynnelsen av september 1997, til ære for 150 anti-kommunister som ble henrettet i kommunisttiden (*BBC Monitoring Service: Eastern Europe* 19. mars 1996).

Senere samme måned gikk Dorin N. Popa, en ung ortodoks teolog, offentlig ut og krevde dramatiske forandringer innen kirken, inkludert patriarkens avgang. Patriarken var ifølge Popa «involvert i statsanliggender på en negativ måte, jobbet mot reformer og europeisk integrasjon, sto i veien for dialog og økte spenningen som preget religiøse spørsmål... [og] alltid for sent ute med de mange forandringene som [kreves] i denne epoken.» Med anklager om at teologistudiene i Romania var blitt «korrumpert» og oppfordringer til den ortodokse kirken om å slutte fred med den gresk-katolske,

skisserte Popa en visjon om en kirkelig «gjenoppstandelse» (*Romana Libera* 30. september 1997).

Et av problemene som sto i veien for en slik «gjenoppstandelse», var arven etter 40 år med samarbeid mellom det ortodokse presteskaper og sikkerhetstjenesten. En ledende rumensk avis påsto i november 1997 at minst seks medlemmer av Den hellige synode så vel som tusen vanlige prester hadde samarbeidet aktivt med *Securitate*, blant dem metropolitt Antonie Plamadeala av Transilvania. Avisen påsto også at erkebiskop Bartholomeu Anania, som i sin tid ble fengslet av kommunistene som folkefiende, senere tjente de kommunistiske myndighetene (*Associated Press* 4. november 1997). På dette tidspunkt var det allikevel bare en kirkeleder – Nicolae Corneanu, metropolitt av Banat – som hadde innrømmet å ha samarbeidet med kommunistene. I stedet for å innrømme feil begått i fortiden, gikk patriarkatet til motangrep ved å anklage Popa for å ha angrepet kirken og insinuere at han var en KGB-spion. Disse anklagene kom på trykk i tidsskriftet *Ziua* kort etter at Popas beskyldninger ble offentlig kjent (*Romana Libera* 7. oktober 1997).

Beskyldninger om samarbeid med *Securitate* kunne selvfølgelig blitt bekreftet eller avkreftet gjennom å åpne det hemmelige politiets informantarkiv. Men den rumensk-ortodokse kirkens synode insisterte på at rapporter om prester som hadde samarbeidet med det hemmelige politi i kommunisttiden, skulle forbli hemmelige. Den hellige synode innrømte at enkelte prester hadde samarbeidet, men insisterte på at dette ikke hadde omfattet videreformidling av bekjennelser gjort i forbindelse med skriftemål. Hvordan Den hellige synode kunne være sikker på dette uten å ha gått gjennom rapportene, er et annet spørsmål (*RFE/RL Newslines* 9. juli 2001). I juli 2001 besluttet parlamentskommisjonen med ansvar for å føre tilsyn med den rumenske etterretningstjenesten å utelate kirkens ansatte fra listen som skulle offentliggjøres over offentlige tjenestemenn som hadde samarbeidet med *Securitate* (*ibid.* 3. juli 2001). Sendrektigheten i kirkens prosess med å erkjenne samarbeid med regimet fikk Gabriel Andreescu, en kjent dissident fra Ceausescu-epoken, til å saksøke det nasjonale instituttet for studier av *Securitates* arkiver for å ha nektet offentlig innsyn i dokumenter vedrørende kirkens samarbeid (*RFE/RL Media Matters* 23. februar 2001).

Enda mer pinlig for kirken var allikevel publiseringen i dagsavisen *Monitorul* 13. januar 2001 av et dokument som opplyste at patriark Teoctist hadde vært medlem av den fascistiske Jerngarderen i sin ungdom og at han hadde tatt del i opprøret mot marsjall Ion Antonescu i januar 1941, så vel som brenningen av en jødisk

synagoge i Iasi (*RFE/RL Newslinje* 15. januar 2001, *RFE/RL (Un) Civil Societies* 18. januar 2001). Selv om patriarken nektet, og reiste tvil om dokumentets ekthet, ble anklagene senere gjentatt i den katolske avisen *Libertatea* (*RFE/RL Newslinje* 26. mars 2001). Dessuten, som Latvinia Stan og Lucian Turcescu bemerker, «informasjon som befant seg i ett arkiv har blitt bekreftet av dokumenter fra andre arkiver. Dette ser ut til å bekrefte at selv om et dokument er fabrikkert, kan informasjonen i seg selv være sann» (Stan & Turcescu 2001a: 4).

Én ting var påstander om Teoctists sympatier og aktiviteter for mer enn 50 år siden, en annen og mer problematisk beskyldning var opplysningene i dagsavisen *Evenimentul zilei* 3. november 2001 om at 15 ortodokse prester fra Bihor fylke hadde meldt seg inn i den gjenopprettede Jerngarden og at denne fascistiske bevegelsen hadde holdt møter i flere ortodokse klostre i Transilvania (*RFE/RL Newslinje* 5. november 2001). Avisen fortalte at fader Gregorie, overhode for Piatra Craiului-klosteret, hadde utnevnt seg selv til leder av jerngardebevegelsen i Nord-Romania, og at han til og med hadde prøvd å omdanne Oradea-avdelingen av Organisasjonen for rumensk-ortodokse studenter til en del av bevegelsen.

Det rumensk-ortodokse presteskapet var bekymret for at baptister, pinsevenner og amerikanske evangelister skulle rekruttere blant de ortodokses rekker (Webster 1990: 560f). Samtidig fryktet patriarkatet for at dets tidligere privilegerte posisjon skulle bli oversett eller glemt. I så måte ga det rumenske presidentvalget i 1996 den ortodokse kirken, som unilateralt hadde erklært seg som «den nasjonale kirken», en utmerket mulighet til både å minne rumenerne om hvilken kirke som hadde vært sterkest identifisert med rumensk identitet, historie, kultur og tradisjon, og til å få plassert sin dagsorden i sentrum (Mungiu-Pippidi 1998: 2). Kirken presenterte seg selv som en patriotisk institusjon som kjempet mot det totalitære styrets arv (det samme totalitære styret som det lydig hadde tjent inntil desember 1989), samtidig som de to fremste presidentkandidatene – sittende president Ion Iliescu og den liberale utfordreren Emil Constantinescu – konkurrerte om kirkens gunst og forsøkte å fremstå som mer religiøs enn motstanderen (*Reuters* 14. november 1996, *Rompres* 28. oktober 1995).¹³ Patriarkatet unnlot heller ikke å bekjentgjøre sine preferanser. Etter Constantinescus seier holdt kirken en gudstjeneste til hans ære (som den nyvalgte presidenten tok del i) i katedralen i Alba Iulia, hvor Ferdinand I hadde

13 For mer om valget, se Gabanyi (1997: 126–30).

blitt kronet til «alle rumeneres konge» i 1922 (*Reuters* 1. desember 1996, *International Herald Tribune* 3. desember 1996)

Det ville likevel være både misvisende og urettferdig å gi inntrykk av at hele det ortodokse kirkehierarkiet består av opportunist-er og jerngardesympatisører. Metropolitt Daniel Ciobotea, som 38 år gammel ble valgt til metropolitt av Moldavia og Bukovina i 1990, er et slående eksempel på det motsatte. Han har lagt vekt på kir- kens profetiske misjon, og har krevd at kirken må være kritisk til både sosialisme og kapitalisme, si ifra når det begås urett og tilby trøst til dem som lider. I tillegg har han uttalt at han støtter fullsten- dig skille mellom kirke og stat (Webster 1991a: 523).

Tilbakeføring av eiendom

Alle Romanias religiøse organisasjoner ble berørt av kommuniste- nes nasjonalisering og konfiskering av eiendom. Mange av disse eiendommene ble tatt i bruk til sekulære formål, men noen (spesielt kirkebygninger konfiskert fra den gresk-katolske kirken i 1948) ble overdratt til den ortodokse kirken. Det rumensk-ortodokse patriar- katet krevde i 1997 en tilbakeføring av ca. 350 hektar dyrket mark (et beskjedent krav gitt hvor mye som opprinnelig hadde blitt kon- fiskert), samt diverse skoger, jordbruksland, hager og vingårder (*Rompres* 4. juni 1997).

Som nevnt rammet konfiskeringen alle kirkesamfunn. Kommu- nistene skal ha konfiskert til sammen 1593 skoler og andre bygnin- ger fra den romersk-katolske, reformerte og unitariske kirken, mens den gresk-katolske kirken alene skal ha mistet 2500 kirker og an- dre bygninger som følge av et dekret av 1. desember 1948 om «kir- kesammenslåing».¹⁴ Den jødiske menigheten har fremmet krav om å få tilbakeført eiendommer konfiskert i 1940-årene (*Neue Zürcher Zeitung* 4. april 1997). En talsmann for den ungarske minoriteten påsto i juni 1996 at mens den rumensk-ortodokse kirken raskt had- de fått tilbakeført, eventuelt fått erstatning for, eiendommer som hadde blitt konfiskert, var ikke en eneste eiendom returnert til noe ungarsk kirkesamfunn eller noen ungarsk menighet.¹⁵

En lov vedtatt i 1991 gav ubetydelige landområder tilbake til

14 Det samlede tallet for den romersk-katolske, reformerte og unitariske kirken er hentet fra en orientering gitt av Laszlo Hamos, president for Den ungarske menneske- rettighetsstiftelsen, for Underkomiteen for internasjonal handel under det ame- rikanske senatets finanskomité, Washington, D.C. Se *Federal News Service* 4. juni 1996. Tallene for den gresk-katolske kirken er fra *Reuters* 20. juni 1994.

15 Se Laszlo Hamos i *Federal News Service* 4. juni 1996. Se også *BBC Summary of World Broadcasts* 13. august 1997.

menigheter og klostre. Men gjennom syv år med en venstreorientert regjering under Ion Iliescu (1989–96) ble diskusjoner om tilbakeføring av eiendom unngått og spørsmålet utsatt år etter år. Først i oktober 1997, som et resultat av forandringer i regjeringen og i kjølvannet av en appell fra pave Johannes Paul II om å ta fatt i problemet, lovet regjeringen å ferdigstille en lenge utsatt lov om religionsutøvelse som også ville spesifisere regler for tilbakeføring av eiendom (*Reuters* 27. & 31. oktober 1997)

Etter resultatløse forhandlinger mellom den rumensk-ortodokse og den gresk-katolske kirken, appellerte patriark Teoctist til staten om å løse konflikten. Men da senatet fulgte opp patriarkens forslag og la fram et lovforslag som krevde tilbakeføring av kirker i kommuner hvor det tidligere hadde vært minst to gresk-katolske kirker og fortsatt var en aktiv gresk-katolsk tilstedeværelse, avviste Teoctist løsningen som «uakseptabel innblanding i den nasjonale kirkens problemer» (Stan & Turcescu 2001b: 5).

Det ortodokse presteskapet fortsatte å oppføre seg som den forurettede part, selv om det var snakk om eiendom som kommunistpartiet hadde stjålet for dem. Ortodokse prester nektet å samarbeide og forlot ingen kirker (*AP* 5. februar 1999). I Cluj væpnet for eksempel ortodokse prester og seminarister seg med stokker for å motsette seg en rettslig kjennelse om tilbakeføring av Forklarelseskirken til den gresk-katolske menigheten. Gresk-katolske prester mobiliserte også. *Sunday Telegraph* kunne 3. mai 1998 melde at «rivaliserende gjenger av seminarister samlet seg ved alteret, ropte ukvemsord, bannet og skubbet seg på motstanderne. Et bord dekket av religiøse ikoner ble vellet og det brøt ut slåsskamp».

I begynnelsen av 2001 kom endelig et gjennombrudd i tilbakeføringsspørsmålet idet parlamentet aksepterte regjeringens forslag om å returnere all eiendom som hadde blitt konfiskert fra religiøse grupper. Parlamentet stemte også for å fjerne alle restriksjoner på antall bygninger religiøse organisasjoner kunne kreve tilbakeført (*The Metropolitanate of Moldavia and Bukovina* 3. april 2001).

Konflikten mellom den gresk-katolske og den ortodokse kirken

Selv om talsmenn for den gresk-katolske kirken påstår at 2500 kirker og andre bygninger ble konfiskert, har kirken bare søkt om tilbakeføring av halvparten av disse.¹⁶ Det ortodokse patriarkatet

¹⁶ *Agence France Presse* 25. oktober 1995 refererer til et krav om tilbakeføringen av «mer enn 1000 kirker».

var imidlertid lite villig til å overgi eiendommer. I stedet foreslo man andre erstatningsmetoder, fra etablering av blandede kommisjoner med mandat til å foreslå kompromisser til lokale folkeavstemninger (*Rompres* 5. april 1990, *Dreptatea* 30. mai 1990) Gresk-katolske representanter avviste bestemt det siste forslaget i samtaler med president Iliescu og representanter for den ortodokse kirken i april 1990. Allikevel støttet et dekret utstedt i etterkant av dette møtet delvis ideen om folkeavstemninger under henvisning til «folkets ønske», en formulering som fikk den gresk-katolske kirken til å komme med en sterk protest (*Dreptatea* 30. mai 1990).

Katolikkene begynte å klage over en «anti-katolsk holdning» i Romania, mens parlamentarikeren Petre Turlea fyrte opp under konflikten ved å beskyldte den katolske kirken for å føre en «offensiv» mot den ortodokse (*Rompres* 12. mai 1993). Både regjeringsmedlemmer og representanter for den ortodokse kirken kom med insinuasjoner om den katolske kirken som «upatriotisk og fremmed» og «en fremmed organisasjon, påtvunget det rumenske folket mot dets vilje». I april 1997 ble Europarådet trukket inn i konflikten. Rådet vedtok en resolusjon som oppfordret den rumenske regjeringen til å ta ansvar for å få løst konflikten og sørge for at en rimelig andel av de konfiskerte eiendommene ble returnert. I midten av august 1997 hadde de gresk-katolske allikevel bare fått tilbake 97 bygninger, og representanter for den ortodokse kirken hindret myndighetenes inngripen ved å påstå at det ville ha representert statlig innblanding i religiøse anliggender, noe som brøt med skillet mellom kirke og stat. Samtidig fortsatte den ortodokse kirken å kreve bruk av folkeavstemninger for å løse konflikter (*Glas koncila* 17. august 1997).

Eiendomsconflikten mellom katolikker og ortodokse påvirket Romanias relasjoner med Vatikanet ved stadig å forsinke et planlagt pavebesøk. På grunn av ondt blod mellom partene i konflikten var det først i begynnelsen av juli 1998 at den ortodokse kirken godkjente statens stående invitasjon til pave Johannes Paul II om å besøke Romania. Selv om Vatikanet var spesielt opptatt av et besøk blant katolikker i Transilvania, motsatte patriarkatet seg dette og insisterte på at pavens besøk skulle begrenses til Bucuresti. I midten av mars 1999 bestemte de to sidene seg for at paven skulle komme til Bucuresti 7.–9. mai, men ikke besøke andre deler av landet. Til tross for denne begrensningen så begge sider besøket som en faktor som dempet de interkonfesjonelle spenningene i Romania. Pomp og prakt ga besøket både statlig og kirkelig betydning, og patriark Teoctist ble den første ikke-katolikk til å kjøre i den berømte «papatobilien» sammen med paven (*Frankfurter*

Allgemeine 7. mai 1999, *Süddeutsche Zeitung* 7. mai 1999, *Rompres* 7. mai 1999).

Religionsundervisning

Religionslære ble gjeninnført i den offentlige læreplanen høsten 1990, skjønt undervisningen var valgfri. Det oppsto imidlertid raskt en debatt rundt spørsmålet om hvorvidt religiøst baserte skoler kunne tjene som alternativ til de offentlige, et spørsmål som ikke var avklart i den nye utdanningsloven.

Spørsmålet om de religiøse skolenes status var dessuten forbundet med spørsmålet om tilbakeføring av eiendom, ettersom mange av de konfiskerte bygningene hadde vært kirkedrevne skoler. Spørsmålet har vært spesielt følsomt i regioner med ungarske minoriteter, hvor mange blant lokalbefolkningen har ønsket at historien skulle formidles fra et transilvansk perspektiv og fokusere på Transilvanias rolle som en ungarsk utpost (*Reuters* 14. september 1990, *Reuters* 14. september 1995, *BBC Summary of World Broadcasts* 13. juni 1997). Videre var konservative kretser innen kirken skuffet over at staten ikke var forberedt på å gjøre religionsundervisning obligatorisk i barne- og ungdomsskolen, og ble synlig oppbrakt da et stort antall elever i den videregående skolen valgte å stå over de ukentlige undervisningstimene. Den ortodokse kirken fornyet dermed presset på konservative parlamentsmedlemmer om å gjøre religionsundervisning obligatorisk (Stan & Turcescu 2001b: 2).

Problemer med intoleranse

Den ortodokse kirken har bidratt til å puste liv i etnisk intoleranse i dagens Romania (Gallagher 1995), mens både ortodokse og evangelister har bidratt til den religiøse intoleransen (Webster 1990: 560f, Ramet 1998: kap.7, *Christianity Today* 11. mars 1991: 71f). Det hjelper lite i denne sammenheng at den ortodokse kirken lenge har betraktet alle andre trosretninger som «Satans verktøy» (Gillet 1997: 138), og det gjenstår å se hvordan kirken med slike holdninger skal kunne integreres i et demokratisk system. Den ortodokse kirkens suksess når det gjaldt å få avlyst en planlagt internasjonal konvensjon av Jehovas vitner i juli 1996, bekrefter kirkens manglende evne til å se intoleransen i sitt eget selvrettferdige, uberettigede krav om å kunne nedlegge veto mot møter organisert av «kjetterske sekter». Skjendingen av jødiske graver sommeren 1995 tjente også som en på- minnelse om de sterkt antisemittiske holdningene i dette i

hovedsak ortodokse landet (*The Independent* 12. juli 1996).

Den ortodokse kirken har også ført en uforsonlig krig mot større seksuell toleranse etter 1989. Den fordømmer forhold mellom personer av samme kjønn, transseksualitet og abort. Kirken har ikke holdt seg for god til å anføre påstått folkelig motvilje i sin kampanje mot en avkriminalisering av forhold mellom personer av samme kjønn og en stans i psykiatrisk og medisinsk behandling av transseksuelle, men har tydeligvis tatt mindre inntrykk av dokumentert folkeopinion når det gjelder abort (*The Daily Telegraph* 27. desember 1994, Long 1995: 97–98, *UPI* 14. september 1995, *Reuters* 18. april 1997).¹⁷ Til tross for motstand fra den ortodokse kirken ble det avholdt en internasjonal konferanse om homoseksualitet i Bucuresti i midten av oktober 1997. Erkebiskop Anania erklærte i den forbindelse på PRO-TV (en privateid fjernsynskanal) at «å tro at samfunnet kan bli normalt ved å ta opp unormale ting er en fare for vårt samfunn» (*Associated Press* 16. oktober 1997).

For å bli tatt opp i Europarådet måtte den rumenske regjeringen i 1996 motvillig endre artikkel 200 i strafferettskodeksen som hadde foreskrevet opptil fem års fengsel for homoseksuelle forhold. Den omskrevne loven erklærte forhold mellom personer av samme kjønn straffbare bare hvis «homoseksuelle aktiviteter» ble utført offentlig eller lagde skandale, men forbød samtidig «propaganda, foreningsvirksomhet eller andre former for proselytisme som hadde som intensjon å fremme homoseksualitet», en ordbruk som lyder paranoid for et vestlig publikum (Stan & Turcescu 2001b: 3).

Den ortodokse kirken hadde kjempet mot lovforslaget med nebb og klør, støttet av det høyreekstremer Partiet for rumensk nasjonal enhet og den sjåvinistiske Organisasjonen for ortodokse studenter, som startet en skremselskampanje rettet mot parlamentsmedlemmer som støttet lovforslaget (Stan & Turcescu 2001b). Erkebiskop Anania, i likhet med andre prester, så ikke muligheten for homoseksuell og lesbisk frigjøring som en anledning til å praktisere kristne verdier som godhet og nestekjærlighet, men i stedet som et slag mot moralsk renhet. Anania beklaget offentlig at «Europa ber oss om å akseptere sex, homoseksualitet, prostitusjon, narkotika, abort og genmanipulering, inkludert kloning» (*Evenimentul zilei* 16. april 1998). Hvis vi ser bort fra hans misoppfatning om at Romania var nødt til å gi sin tilslutning til kloning og legalisering av narkotiske stoffer for å bli medlem i Europarådet, viser hans karakteristikk av

17 For en mer inngående diskusjon av den rumenske ortodokse kirkens seksuelle fobier, se Ramet (1998: 197ff).

sex som den største trusselen mot det rumenske samfunn omfanget av hans fobier.

Debatten om *delvis* legalisering av forhold mellom personer av samme kjønn varte i flere år. Først i juni 2000 godkjente endelig underhuset i parlamentet den «liberale» endringen hvor forhold mellom personer av samme kjønn ble karakterisert som «perverse» og «unormale» (*RFE/RL Newsline* 29. juni 2000).

Intoleranse er et sentralt, men undervurdert problem i tidligere kommuniststater i Sentral- og Øst-Europa. Allikevel har den rumensk-ortodokse kirken valgt å spille en spesielt destruktiv rolle i denne sammenheng, selv etter å ha observert utviklingen i Bosnia-Hercegovina på nært hold.

Konklusjon

I nærmere et halvt århundre satte det rumenske kommunistpartiet historien på ventelisten. Gamle kranter mellom katolikker og ortodokse ble undertrykt, den ortodokse kirkens forslag om å stenge protestantiske og evangeliske kirker ble sensurert, proselytisme ble forbudt, og til og med historien måtte følge en streng teleologisk linje hvor det nasjonale og progressive var forbundet med hverandre og nådde sin ultimate form i det rumenske kommunistpartiet og Nicolae Ceausescus personlige diktatur. Ifølge marxistisk ideologi (i sin forvrengte rumenske inkarnasjon som ellers) kan historien bare være en historie om klassekamp – hvilket betyr at der hvor klassekampen har blitt «løst», er historien som en aktiv prosess slutt.

I praksis klarte ikke de rumenske kommunistene å løse noe som helst, bare å kvele den åpne diskusjonen av problemene. Resultatet er at gamle, uløste problemer kom til overflaten igjen etter 1989: «kampen mellom ortodoksi og evangelisme», katolsk-ortodokse relasjoner karakterisert av «gjensidig mistillit og fiendtlighet» og antisemittisme (Scarfe 1988: 209). Samtidig «beskyttet» kommunistpartiet de 14 religiøse trossamfunnene som det offisielt anerkjente – om enn på sin egen hardhendte måte – ved å nekte godkjenning av andre religiøse grupper som kunne ha svekket deres demografiske styrke. I dette henseende har derfor kommunistregimets fall betydd en intensivering av konkurransen mellom ulike trosretninger, åpnet dørene for nye deltakere og skapt muligheter for merkbare forandringer i den religiøse strukturen i det rumenske samfunnet på lengre sikt.

[Oversatt fra engelsk av Harald Nissen]

Litteratur

- Ancel, Jean (1993) The «Christian» Regimes of Romania and the Jews, 1940–1942. *Holocaust and Genocide Studies* 7 (1): 14–29.
- Aus der Evangelischen Kirche A.B. in der Sozialistischen Republik Rumänien (1987) *Kirche im Osten*. Göttingen: Günter Schulz.
- Broun, Janice (1990) «The Catholic Church in Romania» i Pedro Ramet (red.) *Catholicism and Politics in Communist Societies*. Durham, NC: Duke University Press.
- Chaplin, Vsevolod (1988) Publishing in the Romanian Church. *Journal of the Moscow Patriarchate* nr. 11.
- Ciurea, Emil (1956) «Religious Life» i Alexandre Cretzianu (red.) *Captive Rumania*. London: Atlantic Press.
- De Jong, Frederick (1986) Islam at the Danube: History and Present-Day Conditions of the Muslim Community in Romania. *Religion in Communist Dominated Areas* 25 (3): 136–39.
- Deletant, Dennis (1995) *Ceausescu and the Securitate: Coercion and Dissent in Romania, 1965–1989*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Gabanyi, Anneli Ute (1997) Rumänien: Parlaments- und Präsidentschaftswahlen 1996. *Südost Europa* 46 (3–4): 119–145.
- Gallagher, Tom (1995) *Romania After Ceausescu: The Politics of Intolerance*. Edinburgh: University of Edinburgh Press.
- Gilberg, Trond (1989) «Religion and Nationalism in Romania» i Pedro Ramet (red.) *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*. Durham, NC: Duke University Press.
- Gillet, Olivier (1997) *Religion et Nationalisme: L’Ideologie de l’Eglise Orthodoxe Roumaine sous le Regime Communiste*. Brussel: Editions d’Université de Bruxelles.
- Illyés, Elemér (1982) *National Minorities in Romania: Change in Transylvania*. Boulder, CO: East European Monographs.
- Ionescu, Dan (1996) Romanian Orthodox Leaders Play the Nationalist Card. *Transition* 2 (7): 24–28.
- Kendi, Erich (1992) *Minderheitenschutz in Rumänien: Die rechtliche Normierung des Schutzes der ethnischen Minderheiten in Rumänien*. München: R. Oldenbourg Verlag.
- Long, Scott (1995) A cause for scandal. *Index on Censorship* 24 (1): 96–99.
- Manuila, Sabin & Wilhelm Filderman (1994) *The Jewish Population in Romania during World War II*. Iasi: The Romanian Cultural Foundation.
- Mungiu-Pippidi, Alina (1998) The Ruler and the Patriarch: The Romanian Eastern Orthodox Church in Transition. *East European Constitutional Review* 7 (2).
- Philippi, Paul (1994) The Lutheran Church in Romania in the Aftermath of Communism. *Religion, State and Society* 22 (3).
- Pope, Earl A. (1991) The Significance of the Evangelical Alliance in Contemporary Romanian Society. *East European Quarterly* 25 (4): 493–518.
- Pope, Earl A. (1992) «Protestantism in Romania» i Sabrina P. Ramet (red.) *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Post-Communist Eras*. Durham, NC: Duke University Press.
- Pungur, Joseph (1992) «Protestantism in Hungary: The Communist Era» i Sabrina P.

- Ramet (red.) *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Post-Communist Eras*. Durham, NC: Duke University Press.
- Ramet, Pedro (1987) *Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the USSR*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Ramet, Sabrina P. (1991) «Politics and religion in Eastern Europe and the Soviet Union» i George Moyser (red.) *Politics and religion in the modern world*. London & New York: Routledge.
- Ramet, Sabrina P. (1998) *Nihil Obstat: Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia*. Durham, NC: Duke University Press.
- Scarfe, Alan (1988) «The Romanian Orthodox Church» i Pedro Ramet (red.) *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*. Durham, NC: Duke University Press.
- Shafir, Michael (1994) Jews and Antisemites in Romania since the Death of Rabbi Rosen. *East European Jewish Affairs* 24 (2): 147–56.
- Shafir, Michael (1999) «The Mind of Romania's Radical Right» i Sabrina P. Ramet (red.) *The Radical Right in Central and Eastern Europe since 1989*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Stan, Lavinia & Lucian Turcescu (2001a) The Romanian Orthodox Church and Post-Communist Democratization (1). *East European Perspectives* 3 (4).
- Stan, Lavinia & Lucian Turcescu (2001b) The Romanian Orthodox Church and Post-Communist Democratization (2). *East European Perspectives* 3 (5).
- U.S. Department of State (1997) *Romania Country Report on Human Rights Practices for 1996*. Washington, DC: U.S. Department of State.
- Webster, Alexander F.C. (1990) Evangelicals vs. Orthodox in Romania. *The Christian Century* 30. mai–6. juni.
- Webster, Alexander F. C. (1991a) Prophecy and Propaganda in the Romanian Orthodox Patriarchate. *East European Quarterly* 25 (4): 519–24.
- Webster, Alexander F. C. (1991b) Romanian Church Seeks to Cleanse Itself. *The Christian Century* 3. april.

Föräldralösa barns uppväxtmiljö i Lettland

Thomas Strandberg
fil.mag., doktorand,
Institutet för handi-
kappvetenskap,
Örebro universitet

De baltiska staterna blev i början av 1990-talet självständiga efter femtio år av ockupation. Denna självständighet har betytt mycket för ländernas utveckling beträffande demografi, ekonomi, kultur och social situation. Trots att Lettland efter självständigheten infört sociala trygghetsreformer och socialförsäkringsreformer är den sociala situationen för många grupper katastrofal. En sådan grupp utgörs bl.a. av föräldralösa barn som lever på institutioner. I slutet av 1990-talet ökade behovet av platser på barnhem och internatskolor. I denna artikel beskrivs och synliggörs de föräldralösa barnens uppväxtmiljö och sociala behov.¹

Ekonomisk reform och social kris

Under övergångsperioden från planekonomi till marknadsekonomi genomgick levnadsstandarden radikala förändringar. Ekonomisk kris, arbetslöshet och stigande priser ökade gruppen socialt utsatta, en grupp som officiellt inte existerade under den sovjetiska tiden (Aasland 1996). Enligt uppgift från Central Statistical Bureau of Latvia (1998) ökade arbetslösheten, särskilt för personer på landsbygden. Alkoholkonsumtionen var hög. Löner och pensioner var låga, ibland så låga att det inte gick att leva på dem. Antalet födslar var i relation till antalet döda lågt och påverkade den demografiska situationen negativt. Levnadsstandarden var, i slutet av 1990-talet,

1 Artikeln bygger på en magisteruppsats i socialt arbete genomförd vid Socialhögskolan i Stockholm 1998–2000 (Strandberg 2000). För att genomföra magisteruppsatsen har ekonomiskt stöd, i form av Östersjöstipendiet, erhållits från Svenska Institutet. Socialhögskolan ATTISTIBA i Riga stod som värdinstitution.

för en reell del av befolkningen nära fattigdomens kant. Lettiska Rädda Barnen beskrev i sin rapport (Latvian Save the Children 1998) att 80 procent av barnen levde under existensminimum. Att erhålla någon exakt uppgift över antalet föräldralösa barn var svårt. I olika sammanhang² talades det om att mellan 3000 till 4000 barn var gatubarn. Den sociala situationen är i stort sett den samma idag som den var i slutet av 1990-talet (Utrikespolitiska Institutet 2001).

Studien, som denna artikel bygger på, hade som syfte att beskriva den sociala situationen vid en internatskola för föräldralösa barn i Lettland. De på denna institution boende barnens och ungdomarnas livssituation, uppväxtmiljö och sociala behov har studerats, beskrivits och analyserats. Internatskolan valdes som studieobjekt dels för att jag, som före detta biståndsarbetare, hade kännedom om verksamheten och skolorganisationen, dels för att jag ville beskriva och synliggöra under vilka betingelser dessa barn växte upp. I Lettland fanns i slutet av 1990-talet ett femtiotal barnhem och ett fåtal internatskolor av motsvarande karaktär.

Livsspanssteori

Studien bygger på en metodtriangulering där såväl enkät, intervju och observation utgjort metodologiska instrument. Även analys av officiella dokument har bidragit till materialet. Teoretisk utgångspunkt är teorin om livsspansnet (eng. *life span*). Livsspanssteori utforskar mänsklig utveckling och förändring med fokus på dess faser och övergångar med antagandet att en enskild utvecklingsperiod eller situation bäst förstås i sammanhang som omfattar hela individens liv (Jeppsson-Grassman 1999, Santrock 1995). Kopplat till den aktuella internatskolan blir det därför betydelsefullt att inom ramen för livsspanssteorin studera områden som relationer, aktiviteter, utveckling och hälsa.

Undersökningsgruppen som studien bygger på utgjordes av elever i klass tre till nio, vilka studerade och bodde vid internatskolan under höstterminen 1998. Elever ur klass ett och två (i åldrarna sju och åtta år) ingick ej i undersökningen, då det visade sig att de hade svårt att svara på enkäterna. Det totala antalet elever utgjordes, enligt aktuella klasslistor från höstterminen 1998, av 190 elever. Av dessa exkluderades 43 elever tillhörande klass ett och två. Därefter åter-

2 Information från konferenserna *Barns skydd och institutionsvård*, 9–10 september 1998, Bulduri, Lettland; *Barn och institutionsvård. Alternativa strategier*, 10 mars 1999, Riga, Lettland; och *Children and residential care*, 3–5 maj 1999, Stockholm, Sverige.

stod 147 elever i klass tre till nio. Av dessa var 39 (27 procent) frånvarande vid enkätundersökningen. Bortfallet speglar även skoldeltagandet och kan ha berott på skolk, sjukdom eller att barnen var upptagna med andra sysslor. Det totala antalet informanter uppgick till 108 elever varav 57 var pojkar (53 procent) och 51 var flickor (47 procent).

Enkäten var till sin karaktär strukturerad och innehöll 15 frågor med övervägande fasta svarsalternativ. Två frågor var öppna; en berörde orsak till placeringen på internatskolan, den andra berörde framtida yrkesdrömmar. Övriga frågor var kartläggande och innehöll uppgifter om kön, ålder och nationalitet. Två frågor var familjeinriktade. Ytterligare frågor rörde livet på internatskolan och fokuserade på studier, fritidsaktiviteter, trygghet, livsmiljö och relationer. Enkäterna vände sig till samtliga barn i klass tre till nio och var översatt till lettiska och ryska.³ Enkäterna distribuerades klassvis, under pågående lektion och inhämtades efter avslutad lektion.

Intervjuerna följde en halvstrukturerad intervjuguide som antog karaktären av en kvalitativ djupintervju (Kvale 1997). Områden som fokuserades i intervjun var familje- och studiesituation, uppväxt, fritidsaktiviteter, dagligt- och socialt liv samt framtid. Intervjuerna genomfördes med sju elever från klass tre till nio som slumpmässigt lottades fram. Fyra intervjuer var också riktade till lärare vid internatskolan. Dessa valdes strategiskt utifrån kompetens. Lärarintervjuerna innehöll i stort sett samma frågeområden som elevernas, men utgick från yrkeserfarenheter.

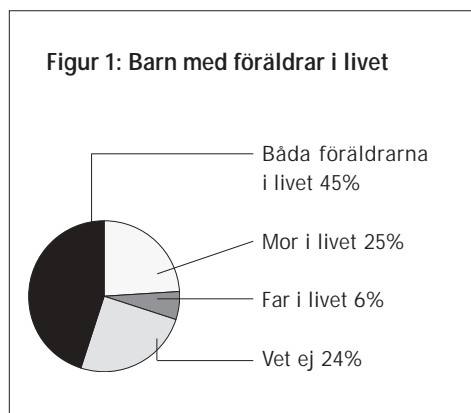
Observationer genomfördes vid femton tillfällen under fyra veckor, perioden 5 till 31 oktober, 1998. De varade i genomsnitt tre till fyra timmar och genomfördes i skol- och boendemiljö d.v.s. institutionsmiljön som helhet. Observationerna dokumenterades i dagboksanteckningar med fokus på relationer, boende, studier, aktiviteter och individer.

3 Översättningen, senare tolkningen, genomfördes av en student vid Lettlands kulturakademi. Tolken behärskade sedan barndomen lettiska och ryska och hade vid undersökningstillfället studerat svenska sammanlagt sex år. Översättningen av enkäten skedde i dialog med forskaren. Intervjuerna varade i 30 till 40 minuter. Norman (1996) diskuterar problemet att använda tolk särskilt i intervjuer med utsatta barn.

Föräldralösa barn

Den allmänna definitionen av ett barn är enligt FN:s konvention om barns rätt artikel 1, varje människa under 18 år (Rädda Barnen 1989). I studien användes denna definition av barn och ungdomar. Ytterligare begrepp som definierades var «föräldralösa barn». Begreppet avser inte enbart de barn som genom dödsfall mist båda sina föräldrar, utan också de barn och ungdomar som av olika skäl avskilts från sina föräldrar. Begreppet «socialt föräldralös» används i denna studie för att beskriva den grupp barn och ungdomar som (i) av sina föräldrar frivilligt lämnats till institutionen, eller (ii) genom samhälleligt tvång avskilts från sina föräldrar och placerats på institution (Berzins 1993). Vid den undersökta internatskolan var situationen sådan, att 76 procent av barnen hade en eller båda föräldrarna i livet medan 24 procent saknade vetskap om sina föräldrars livsöde (se figur 1).

Tabell 1 nedan visar orsaker till placering vid internatskolan.

Flertalet av barnen placerades på internatskolan av familjeskäl. Den vanligaste orsaken var att föräldrarna förlorat föräldrarätten. Den går förlorad i de fall föräldrarna är döda, om föräldrarna missköter sitt föräldraansvar,⁴ eller om modern är underårig, ogift och inte har någon släkting som kan sörja för barnet. Detta är ett

juridiskt beslut som regleras i *Law on Orphans' Courts and Rural District Courts* (Republic of Latvia 1996).

Enligt tabell 1 kan 65 barn definieras som socialt föräldralösa. Många av dessa barn har i det vardagliga livet ingen kontakt med sina föräldrar. Ett fåtal besök från föräldrar kan förekomma men det är ej vanligt. Enligt observationerna förekom heller ingen telefon eller brevkontakt. Att många barn vid internatskolan inte har regelbunden kontakt med sina föräldrar kan därmed konstateras.

4 Att missköta sitt föräldraansvar kan förklaras av begreppet barnförsummelse som Isabel Wolok och Bernard Horowitz (citerad i Zastrow & Kirst-Astman 1997) beskriver som ett misslyckande hos barnens föräldrar eller vårdare att skapa minimal adekvat vård.

Institutionen

Den undersökta internatskolan ligger i ett nedslitet bostadsområde några kilometer från centrala Riga. Institutionen består av två byggnader. Skolhuset i fem våningar byggdes under 1920-talet och det

intelligande internatet i fyra våningar uppfördes 1972 i tidstypisk sovjetisk massproduktion. Till byggnaderna hör en relativt stor skolgård med fotbollsplan, lekplats och parkeringsplan. I närområdet finns affärer, restauranger, frisörer och samhällsservice såsom kommundelskontor, bibliotek och post. Nära institutionen ligger ett antal höghus, även dessa i för 1970-talet tidstypisk sovjetisk massproduktion. I om-

Tabell 1: Orsak till placering vid internatskolan

Orsak	Antal
Familjeorsak, förlorat föräldrarätten	24
Förälder(ar)/anhöriga döda	17
Förälder(ar) alkoholiserade	13
Från annan institution	11
Förälder(ar) fattiga eller arbetslösa	9
Föräldrar sjuka eller handikappade	4
Förälder(ar) i fängelse	4
Bor ej på skolan	5
Vet ej/bortfall	21
n	108

rådet finns äldre, lägre trähusbebyggelse, stenhus och en ryskortodox kyrka. Spårvagnen passerar flera gånger per timme och i utkanten av området löper en motorväg.

Institutionsmiljöer och institutionsvård existerar över hela världen i syfte att behandla barn med varierande problem. Enligt Stein (1995) har institutioner stora påverkans- och behandlingsmöjligheter. Trots olika inriktningar finns tre gemensamma nämnare för institutioner: (i) dygnet runt ansvar, (ii) att återföra till samhället och normalisera samt (iii) total möjlighet till kontroll och inflytande.

Ett flertal studier om institutioner och institutionsvård visar att det är svårt att nå upp till en utvecklande och god uppväxtmiljö på institutioner (Kjær-Jensen 1979) och att verksamheten oftast får motsatt effekt så att det skapas rutiner, mönster och roller som avskärmar, stigmatiserar och segregerar de där boende från det normala samhället (Goffman 1973, Levin 1998). Senare tids barn- och ungdomsforskning beskriver familjen och familjekontinuiteten som barnens naturliga uppväxtmiljö, även beträffande de s.k. riskfamiljerna (Hessle 1997). En ny typ av tanketeori beskrevs redan i slutet av 1960-talet av Jonsson (1969) genom begreppet «det sociala arvet», vars innebörd är att barnen är bärare av generationers sociala status. Detta kom att förändra synen på institutionsvård av socialt utsatta barn och innebar att hela familjer behandlades på

institution, dels för att stärka nätverket och relationen men också för att barn och föräldrar hör samman (Lorentzon 1991). Resultaten av min undersökning tyder på att den aktuella internatskolan inte hade detta synsätt. Under intervjuerna sade några barn att deras föräldrar i början av deras vistelse på institutionen besökt dem men att besöken avtog allt eftersom tiden gick. Lärarna sade att barnen reagerade känslomässigt om någon talade illa om deras föräldrar och att de längtade hem – trots att de hade haft det svårt hemma.

När studien genomfördes var utbildningsministeriet organisatoriskt skolans huvudman men kommundelen hade ett primärt ansvar. Internatskolan leddes och administrerades av en rektor som självständigt ansvarade för personal, ekonomi och pedagogiskt innehåll (Ministry of Education and Science 1997). Vid internatskolan fanns ett hundratal anställda fördelat på pedagogisk och teknisk personal. Den tekniska personalen avsåg administration, vaktmästeri och kök. Rektorn hade till sin hjälp en studierektor för att leda det pedagogiska arbetet och en föreståndare för internatet. Klass- och ämneslärare fanns för skolorganisationen samt «uppfostrare» (vårdare) för boendet. Skolhälsovården bestod av sjuksköterskor som även tjänstgjorde under helger. En läkare och en psykolog var knutna till organisationen på vardera 50 procent.

Den aktuella internatskolan utgör utifrån Goffmans (1973) teori en total institution. I denna från det övriga samhället avskilda miljö skall barnen bo, arbeta, studera, bedriva olika aktiviteter samt knyta relationer. På så sätt levs ett instängt och formellt administrerat liv i en daglig struktur som anger mat- och sovtider, skol- och fritid. Då studien genomfördes fanns 190 barn inskrivna på internatskolan. Antalet kunde variera från vecka till vecka av olika skäl. Å ena sidan förekom det att barn rymde från skolan eller placerades på annan skola, å andra sidan tillkom nya barn, som lämnades till skolan av sina föräldrar eller de sociala myndigheterna.

Enligt skolans registrator⁵ fanns närmare 30 kriminellt belastade barn på internatskolan; 21 var registrerade hos polisen och nio av dessa var dömda. Vidare fanns det barn som missbrukade droger (alkohol, lim etc.). Internatskolan hade ett övervägande antal barn av ryskt ursprung (se figur 2). Flertalet av dessa var statslösa, d.v.s. i avsaknad av nationell tillhörighet.⁶

5 Enligt samtal med skolans registrator oktober 1998.

6 Medborgarskapslagen från 1994 förordade ett s.k. extraordinärt medborgarskap där särskilt föräldralösa barn på institution skulle garanteras medborgarskap (Bojars 1995, Taube 1997).

Studiesituationen

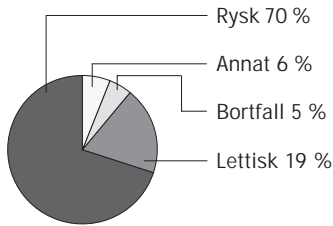
Skolmiljön utgör, förutom familjen, en naturlig arena för barns socialisation. I skolan ges information och utbildning i sociala sedvänjor, regler och kommunikationsfärdigheter.

Läraren och klasskamraterna påverkar på olika sätt eleverna genom förväntan och inflytande (Zastrow & Kirst-Astman 1997). Eleverna vid den aktuella internatskolan var fördelade på femton klasser från ett till nio. Klass sju, åtta och nio var enbart ryskspråkiga medan de lägre var indelade i såväl lettisk- som ryskspråkiga grupper. Internatskolan följde samma kursplan som övriga skolor i landet, men här fanns möjlighet att studera två år i samma klass. De ämnen som studerades på skolan var följande: lettiska och ryska språken, matematik, naturkunskap, slöjd, teckning, musik och

idrott. Från klass fem ingick också främmande språk (engelska eller tyska), historia, geografi, biologi, kemi och fysik. Avgångsklassen avlade examen i lettiska och ryska språken, lettisk litteratur samt matematik.

De lärare som intervjuades ansåg att många elever hade problem och svårigheter vad gällde studie- och inlärningsförmågan. Läs- och skrivsvårigheter och koncentrations- och minnesproblem var allmänt förekommande. Det var heller inte ovanligt att åldersspridningen i klasserna var stor; dels för att eleverna kunde studera två år i samma klass, dels för att eleverna började klasserna vid olika åldrar, beroende på förkunskaper och tid för inskrivning vid internatskolan. Tabell 2 nedan visar åldersspridningen i klasserna, något

Figur 2: Nationaliteter vid internatskolan

Tabell 2: Åldersspridning, åldrar och antal elever per klass

Klass	9 år	10 år	11 år	12 år	13 år	14 år	15 år	16 år	17 år	N
3	11	5	4							20
4		8	6	3	2					19
5		4	1	7	4	2				18
6				5	5	3	2			15
7					4	2	4			10
8						3	3	2	1	9
9						1	3	6		10
n	11	17	11	15	15	11	12	8		101

som enligt lärarna ledde till sociala och pedagogiska problem. De skuggade fälten visar antal barn i rätt ålder per årskurs. Det framgår också att klasserna var små, kanske en nödvändighet för att kunna bedriva undervisning. Sju elever svarade ej på denna fråga.

Hälso- och utvecklingsbehov

Vid internatskolan fanns en organiserad skolhälsovård där regelbundna hälsokontroller utfördes. Vaccinationer av olika slag gavs till barnen och den övergripande skolhälsovården var välstrukturerad med hälsokort och journaler för varje barn. Allmänhygienien vid internatskolan var dock bristfällig,⁷ det förekom löss och skabb och vid t.ex. influensaepidemier var det svårt att avgränsa smittan: dels på grund av begränsade hygieniska faciliteter, dels på grund av trångboddhet. Barnen bodde i sovsalar med mellan två och tio barn i varje sal. Detta var inget unikt för denna institution.

Måltiderna intogs i matsalen, där eleverna åt årskursvis under lärarnas/uppfostrarnas insyn. Tre gånger per dag serverades ett lagat mål mat: frukost, middag och kvällsmål. Däremellan serverades ett enkelt mellanmål. Maten var vällagad men det var inget överflöd. Det tillhörde läkarens ansvar att bedöma huruvida maten var tillräckligt näringsrik.

Under uppväxtåren finns flera viktiga relationer för ett barns utveckling och socialisation. Förutom föräldrar utgör kamrater och vänner, lärare och uppfostrare en viktig relationsarena för internat-skolebarnen. För vissa existerar också syskon. Flera barn på internatskolan hade syskon som också de var omhändertagna, placerade på samma eller andra institutioner. Relationen mellan syskonen varierade men såg i de flesta fall ut att vara god. De sökte gärna upp varandra under skoldagen, under raster och på internatet för en stunds närhet. Det var inte självklart att syskonen bodde i samma grupp, snarare ett undantag. Placeringen i boendegrupper styrdes av kön, ålder, årskurs, nationalitet och/eller språktillhörighet. Alla som jag intervjuade sade att de hade någon att vara med i skolan och på fritiden. Några berättade om nära kompisar och vänner medan andra sade sig tillhöra en grupp t.ex. killarna i klassen. Det är svårt att säga något om mobbningsituationen. Under observationerna registrerades förekomst av pennalism, några barn gav även under intervjun uttryck för det. Enkäten visade (se tabell 3) att övervägande antal barn hade någon vän de kunde lita på.

7 Enligt samtal med skolans läkare oktober 1998.

Tabell 3: Vänskapsrelationer på internatskolan

<i>Vänskapsrelationer</i>	<i>Antal</i>
Har en eller flera vänner att lita på	74
Vet ej om de har någon vän att lita på	14
Har ingen vän att lita på	10
Besvarade ej frågan	10
n	108

Relationen mellan elever och lärare/uppfostrare varierade. Många hade dock varma kärleksfulla relationer till barnen och utgjorde goda vuxenförebilder.

Aktiviteter av varierande slag förekom. Vanligtvis var det oorganiserad lek såsom kurragömma och bollkull, spel, läsning eller teckning, även fotboll och utomhuslek. Ibland

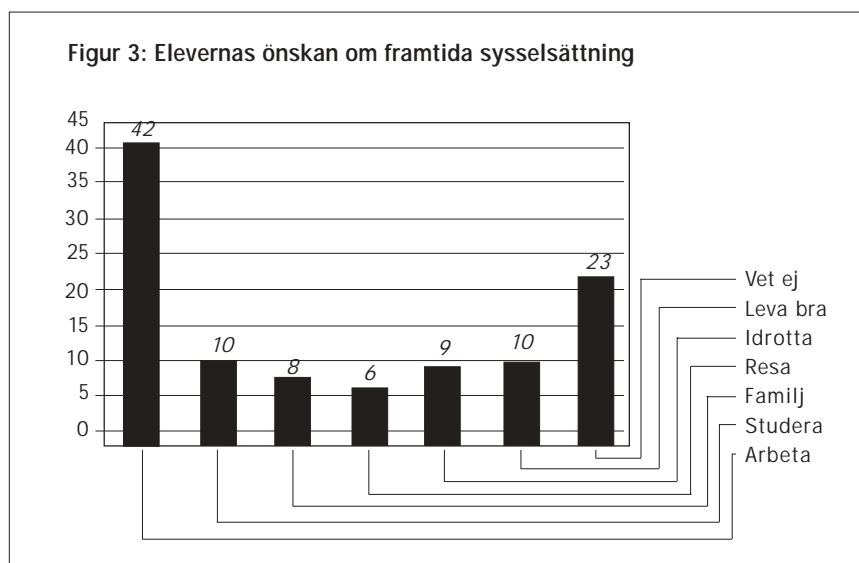
skedde aktiviteterna under uppfostrarens överinseende. Regelbundet, några gånger per vecka, förekom fritidsaktiviteter som bordtennisträning, hobbyaktiviteter, fotbollsträning och matlagningskurs. Barnen hade också till uppgift att städa och hålla ordning i sina sov-salar samt att stryka kläder. Varje eftermiddag hade de ett obligatoriskt läsläsningspass som ägde rum i skolsalen. Musik, TV och video fanns som förströelse. De flesta elever ansåg att de hade något att göra på sin fritid. Hur meningsfulla dessa aktiviteter var vet vi dock föga om. Under mina observationer och intervjuer föreföll det som om dessa aktiviteter var ett substitut för mer välorganiserade och meningsfulla sådana.

Livsspannet och det självständiga livet

Att betrakta elevernas uppväxtmiljö och livssituation ur ett livsspannsperspektiv är ej enkelt. Trots detta måste livet förstås i ljuset av en tids- eller livslinje, där historia, nutid och framtid är tre aspekter av tidslinjen (Danielsson & Liljeroth 1994, Santrock 1995). Barnens historiska tid utgjordes av perioden innan de placerades på internatskolan. För några av dem innebar det en uppväxt hos föräldrar eller släktingar, för andra betydde det en uppväxt på barnhem skilda från föräldrar och släkt. Tiden strax före och strax efter placeringen på internatskolan innebar en övergångsfas då stora krav ställdes på barnen i samband med brustna relationer, miljöombyte och otrygghet. Nästa övergångsfas inträffar när ungdomarna når nionde klass, redo att lämna skolan. Återigen väcks otrygghet och ovisshet till liv. Vart hän och hur framtiden skall formas var frågor som flera av ungdomarna inte helt obefogat sökte svar på, när de gav sig ut i en för dem okänd värld. Här sattes prov på internatskolans förmåga att förbereda eleverna för ett självständigt liv. Lärarna ansåg att förberedelserna borde ha varit bättre inom skolämnet «livskunskap», som läses från och med klass sex. I ämnet försökte

lärarna knyta an till händelser i det vardagliga livet.

Framtidshoppet som en del av livsspanset är inte heller okomplicerat. I den enkät som eleverna besvarade fanns en öppen fråga om vad de önskade arbeta med i framtiden (se figur 3). Även i intervjun fanns denna fråga, formulerad något mer öppen. Flertalet av eleverna hade svårt att önska något om framtiden och det kan vara förklarligt. Att många av dem saknade visioner och drömmar kanske också kan förstås. Att de saknade förebilder för fortsatta studier, yrkesval och familje-bildande förtydligade bara deras utsatt-het och utanförskap.

Barn- och ungdomsinstitutioner har som grundläggande uppgift att göra eleverna självständiga och förbereda dem inför vuxenlivet i samhället (Danielsson & Liljeroth 1994, Stein 1995). Vid den aktuella internatskolan förekom inte denna självständighetsträning i någon större omfattning, men om detta fanns delade meningar. Medan lärarna ansåg att förberedelserna var begränsade, sade några elever under intervjun att de redan lärt sig sådant som var viktigt för ett självständigt liv: att veta hur man betar sig i samhället, att de lärt sig städa etc. De nämnde dock inget om t.ex. arbete, ekonomi eller annat som hör vuxenlivet till.

Slutdiskussion

Resultatet av undersökningen är inte förvånande. De baltiska barnvårdsinstitutionerna är en kvarleva från tiden före självständigheten (World Bank 1999) och kunskap om dessa skulle kunna nyttjas vid utformning av biståndsinsatser av skilda slag, eller vid avveckling av dylika institutioner.

Uppväxtmiljön vid den undersökta internatskolan kan kategoriseras i tre områden: *Fysisk miljö* som inkluderar lokaliteter inom såväl skola som boende. Även närmiljön räknas till denna kategori. *Social miljö* innefattar relationer till familj och släkt samt till klasskamrater och lärare. Kontakter i grannskapet och med samhället i övrigt inkluderas i denna kategori. *Psykisk miljö* kan förstås inom såväl ett kognitivt som ett existentiellt fält. Hit hör inlärnings- och utvecklingspsykologiska perspektiv men också drömmar och visioner om framtiden. Inom alla dessa områden existerar extraordinärt svåra problem. Det är sorgligt inte bara för det enskilda barnet. Även familjen och samhället i stort har anledning att sörja.

Livsspännet som ett teoretiskt sätt att betrakta och förstå barnens livssituation, är obekant för skol- och boendepersonalen. Barnen ses främst som en grupp elever som måste bo på skolan för att föräldrarna är dåliga uppfostrare. Sällan ses barnen som individer med en historik, nutid och framtidsmöjligheter. Barnen har sällan fått någon förklaring till att de blivit bortlämnade eftersom skol- och boendepersonalen ofta inte förstår varför föräldrarna lämnat bort sitt barn. Därför saknas en grundläggande förståelse för barnens situation och konkreta planer för deras framtid. Trots att flertalet av lärarna har pedagogisk examen, saknas kunskap om t.ex. barnkonventionen, barns medbestämmande och delaktighet samt om modern barnpedagogik. Ur ett utvecklingspsykologiskt- och livsspansperspektiv är det viktigt för den kognitiva och psykosociala utvecklingen att skapa meningsfullhet i aktiviteter (Carlsson 1985, Piaget 1971, Santrock 1995). Medvetenheten om fritidsaktiviteters betydelse för den sociala utvecklingen tycks dock vara bristfällig.

Att skilja barn och föräldrar åt är sällan av godo. Men naturligtvis måste det i varje samhälle finnas en gräns för hur illa barn får behandlas av sina föräldrar. Om ett omhändertagande bedöms nödvändigt, hur bör institutionsvården då vara utformad?

Att blanda barn och ungdomar med sådan varierande problematik som de har vid den aktuella internatskolan är inte av godo. Många barn var välfungerande och skulle med rätt stöd ha kunnat bo kvar i föräldrahemmet, hos släktingar eller placerats i fosterfamiljer. Andra hade svåra beteendestörningar och en komplex pro-

blematik. Dessa hade behov av en annan typ av omsorg och behandling. I båda fallen utgör föräldrarna en terapeutisk resurs och ett komplement till institutionspersonalen (Lorentzon 1991). Kunskap om detta skulle innebära att färre barn behövde växa upp på institutioner, vilket i sinom tid skulle innebära att de mest utsatta och hjälpbehövande barnen kunde få bättre resurser för sin omsorg.

Den aktuella institutionen, som formellt är en pedagogisk institution, har många sociala frågor att arbeta med. Trots detta genom-syrar det pedagogiska synsättet arbetet vid internatskolan. Socialt arbete som profession och studieämne är nytt i Lettland, ty under den sovjetiska tiden «existerade» inte sociala problem. Yrket är föga känt och arbetsuppgifterna svävande. Ett fåtal socialarbetare har examinerats från socialhögskolor. Dessa återfinns dock sällan på fältet utan söker sig istället till bättre betalda administrativa tjänster. En socialarbetare, knuten till institutionen, skulle kunna kartlägga, tydliggöra och identifiera sociala behov, som ett komplement till det pedagogiska arbete som bedrivs vid institutionen.

Litteratur

- Aasland, Aadne (1996) *Latvia: The impact of the transformation*. FAFO-rapport nr. 188. Oslo: Fafo.
- Berzins, Andrejs (1993) Orphans in institutions. *Children worldwide* 20 (1): 12–13.
- Bojars, Juris (1995) The citizenship regulation of the Republic of Latvia. *Humanities and Social Sciences – Latvia* 6 (1): 4–28.
- Carlsson, Hans (1985) *Utvecklingspsykologi*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Central Statistical Bureau of Latvia (1998) *Statistical Yearbook of Latvia 1998*. Riga.
- Danielsson, Lennart & Ingrid Liljeröth (1994) *Vägval och växande – specialpedagogiskt perspektiv*. Stockholm: Liber Utbildning.
- Goffman, Erving (1973) *Totala institutioner. Fyra essäer om anstaltslivets sociala villkor*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Hessle, Sven (1997) *Child Welfare and Child Protection on the Eve of the 21st Century*. Stockholm: Department of Social Work.
- Jeppsson-Grassman, Eva (1999) *Det korta livet. Tidsupplevelsens betydelse för arbetsmotivation och rehabilitering*. Särtrycksserien nr. 115. Stockholms universitet: Institutionen för socialt arbete.
- Jonsson, Gustav (1969) *Det sociala arvet*. Stockholm: Tidens förlag Folksam.
- Kjær-Jensen, Mogens (1979) *Børn og døgninstitutioner, en undersøgelse af opvækstmiljøet på døgninstitutione*. København: Socialforskningsinstituttet.
- Kvale, Steinar (1997) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Latvian Save the Children (1998) *Alternative report to the United Nations on situation in area of protection on the rights of the child in Latvia, 1992–1997*. Riga.
- Levin, Claes (1998) *Uppfostringsanstalten. Om tvång i föräldrars ställe*. Lund: Arkiv förlag.
- Lorentzon, Lars (1991) *Vredens pedagogik – om arbete med barn och ungdomar i utsatta familjer*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Ministry of Education and Science (1997) *Education in Latvia*, Riga.
- Norman, Karin (1996) *Kulturella föreställningar om barn. Ett socialantropologiskt perspektiv*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Piaget, Jean (1971) *Intelligensens psykologi*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Republic of Latvia and Cabinet Reporter (1996) *Law on Orphans' Courts and Rural District Courts*. Act. 352 of 1995.
- Rädda Barnen (1989) *Snabbfakta om barnkonventionen*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Santrock, John W (1995) *Life-span development*. Madison, WS: Brown & Benchmark.
- Stein, John A. (1995) *Residential Treatment of Adolescents and Children. Issues, Principles and Techniques*, Chicago, IL: Nelson-Hall Publishers.
- Strandberg, Thomas (2000) *Barnen från Moskva gatan. En studie av föräldralösa barns och ungdomars sociala behov, livssituation och uppväxtmiljö vid en internatskola i Riga, Lettland*. Magisteruppsats. Stockholms universitet: Institutionen för socialt arbete.
- Taube, Caroline (1997) «Medborgarskapsfrågan» i Fredrik Sterzel (red.) *På väg mot rättsstater i Östeuropa*. Uppsala: Iustus Förlag AB (305–38).

Utrikespolitiska Institutet (2001) *Länder i fickformat nr. 507: Lettland*. Stockholm.

World Bank (1999) *Moving from Residential Institutions to Community-Based Services in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, DC.

Zastrow, Charles & Karen Kirst-Ashman (1997) *Understanding human behavior and the social environment*. Chicago, IL: Nelson-Hall Publishers.

Pjotr Tkatsjov – den første bolsjevik?

Bjørn Nistad
lektor, engasjert av
Riksarkivet til å orga-
nisere arkiver fra
okkupasjonstiden

Vi må en gang for alle slette fra vårt vokabular de banale og meningsløse frasene om en angivelig folkelig genius, fraser lånt fra de reaksjonære slavofilene. (...) Folket er en nødvendig faktor for den sosiale revolusjon, men kun når det revolusjonære mindretall tar revolusjonens sak i sine egne hender, kun når det revolusjonære mindretall konstant styrer og regulerer både folkets revolusjonære og konservative krefter. Vi har ingen grunn til å legge skjul på dette. (...) Vi har ikke og skal heller ikke ha noen avguder. Vi har ingen grunn til å knele for folket, til å sette det på en pidestall. Tvert imot, jo strengere vi opptrer overfor folket, jo åpnere vi sier vår mening om det, jo mer viser vi det vår aktelse, vår kjærlighet (Pjotr Tkatsjov, *Folket og revolusjonen*, 1876).

Temaet for denne artikkelen er de politiske teoriene til Pjotr Tkatsjov (1844–86), en russisk tenker og revolusjonær som har blitt betegnet som jakobiner og blanquist,¹ og som forløper for Lenin. Spørsmål som vil bli behandlet, er Tkatsjovs syn på det gode samfunn, de revolusjonære, kampen for revolusjonen, en russisk særvei til sosialismen og oppbyggingen av et sosialistisk samfunn. Videre vil hans tenkning bli forsøkt plassert i en idéhistorisk og sosiologisk sammenheng. Innledningsvis er det imidlertid nødvendig kortfattet å referere Tkatsjovs biografi.

* Takk til professor Pål Kolstø ved Institutt for østeuropeiske og orientalske studier, Universitetet i Oslo for nyttige kommentarer.

1 Blanquistene var en sosialistisk gruppering som ville ta makten ved organisert kupp og innføre et revolusjonært diktatur for å knekke reaksjonen.

Tkatsjovs liv

Pjotr Tkatsjov ble født 29. juni 1844 i Velikie Luki i guvernementet Pskov på landeiendommen til sine adelige foreldre. Etter ektemannens død i 1851 slo Tkatsjovs mor seg ned med sine fire barn i St. Petersburg der Tkatsjov vokste opp og gikk på gymnaset. I 1861 ble Tkatsjov opptatt som student ved det juridiske fakultetet ved Universitetet i St. Petersburg. Alt høsten samme år ble han imidlertid utvist etter å ha blitt arrestert for deltakelse i studentdemonstrasjoner. Etter på denne måten å ha fått avbrutt sin påtenkte juridiske løpebane, begynte Tkatsjov å skrive for en rekke radikale tidsskrifter, herunder *Russkoe slovo* (Det russiske ord) og *Delo* (Saken). Gjennom artikler om alt fra økonomi og statistikk til estetikk markerte han seg hurtig som en ledende radikal skribent, ja, som en ny Pisarev. I likhet med sin samtids nihilister fremhevet Tkatsjov sammenhengen mellom samfunnets materielle og åndelige kultur, og som dem avviste han skarpt livsfjern estetisering. Samtidig ble han en rekke ganger arrestert for tilknytning til revolusjonære kretser. Ifølge hans søster Aleksandra skal Tkatsjov på dette tidspunkt ha hevdet at skapelsen av et nytt og rettferdig Russland krevde at alle mennesker over 25 år ble utryddet.

Våren 1869 ble Tkatsjov arrestert for i samarbeid med anarkisten og terroristen Sergej Netsjajev, forfatteren av det beryktede skriftet *Den revolusjonæres katekisme*, å ha organisert studentoptøyer og spredt revolusjonært materiale. Etter to års varetekt ble han i en masserettsak mot medlemmene av Netsjajevs revolusjonære nettverk dømt til seksten måneders fengsel og forvisning til Sibir. Forvisningen ble imidlertid omgjort til opphold på morens gods i Velikie Luki under polititilsyn. Under oppholdet i Velikie Luki kom Tkatsjov i kontakt med medlemmer av den revolusjonære Tsjajkovskij-kretsen, den største narodnikorganisasjonen² på begynnelsen av 1870-tallet. Organisasjonen planla på dette tidspunkt utgivelsen av et revolusjonært tidsskrift og inviterte Tkatsjov til å delta i dette arbeidet. Tkatsjov takket ja, og med hjelp fra den revolusjonære undergrunnsorganisasjonen flyktet han i desember 1873 til utlandet.

I de følgende måneder deltok Tkatsjov aktivt i utgivelsen av tidsskriftet *Vperjod!* (Fremad!) som utkom i Zürich og hadde den kjente narodnikfilosofen Pjotr Lavrov som redaktør. Ideologiske motset-

2 Narodnikene var representanter for en politisk og litterær retning i Russland som gjorde seg gjeldende fra 1870-tallet. Narodnikene mente å kunne finne grunnvollen for en ny samfunnsorden i *miren*, bondefellesskapet, uten å gå veien om Vestens kapitalisme.

ninger mellom «aktivisten» Tkatsjov og «propagandisten» Lavrov førte imidlertid til at Tkatsjov våren 1874 brøt med Lavrov og *Vperjod!*. I pamfletten *Den revolusjonære propagandaens oppgaver i Russland* (Tkatsjov 1975–76 [1874], bind 2: 7–42) begrunnet han bruddet. Ifølge Tkatsjov skulle den revolusjonære propagandaen ikke opplyse massene, men oppildne dem til opprør. Dermed utbrøt en langvarig polemikk mellom «blanquisten» Tkatsjov og den mer forsiktige narodniken Lavrov.

Friedrich Engels, som i likhet med Karl Marx nøye fulgte utviklingen av den revolusjonære bevegelsen i Russland, blandet seg inn i striden da han oppfattet Tkatsjovs synspunkter som en støtte til anarkisten Mikhail Bakunin, og i en artikkel i *Der Volksstaat* anklaget han Tkatsjov for å bedrive revolusjonær eventyrpolitikk. Dette resulterte i at Tkatsjov i et oppsiktsvekkende «Åpent brev til herr Friedrich Engels»³ anklaget denne for legalisme og mangel på revolusjonært mot. Samtidig hevdet han at fraværet av et sterkt russisk borgerskap gjorde at det ville være langt lettere å gjennomføre en sosialistisk revolusjon i Tsar-Russland enn i landene i Vest-Europa. Engels svarte med artikkelen «Om sosiale forhold i Russland» (1971 [1875]) der han erklærte at et velutviklet borgerskap og høyt utviklede produktivkrefter var en like viktig forutsetning for oppbyggingen av et sosialistisk samfunn som en sterk arbeiderklasse, og at den som trodde det var mulig å gjennomføre en sosialistisk revolusjon i et land uten en arbeiderklasse fordi det heller ikke fantes noe borgerskap, manglet kunnskap om sosialismens ABC.

Etter bruddet med Lavrov sluttet Tkatsjov seg i 1875 til en krets av polske og russiske blanquister, «Det slaviske selskap». Som redaktør for *Nabat* (Stormklokken), som utkom i Genève, propaganderte han i de følgende år for bruken av terror mot det tsaristiske regimet.⁴ Samtidig understreket han at bare en sentralistisk eliteorganisasjon av revolusjonære kunne erobre makten, og at oppbyggingen av et sosialistisk samfunn forutsatte et langvarig diktatur.

I 1878 flyttet Tkatsjov til Paris der han ble medarbeider i blanquist-tidsskriftet *Ni Dieu, ni maître*. Fremveksten av den terroristiske fløyen av narodnikbevegelsen på slutten av 1870-tallet styrket Tkatsjovs politiske anseelse. Våren 1880 oppsøkte to medlemmer av den nystiftede revolusjonære organisasjonen Narodnaja volja (Folkets vilje) Tkatsjov for å forhandle om samarbeid mellom hans

3 Brevet er utførlig omtalt og delvis gjengitt i Walicki (1997) og Weeks (1968).

4 Betegnelsen *Stormklokken* var selvfølgelig ikke tilfeldig, men en henspeiling på Aleksandr Herzens *Kolokol* (Klokken) og signaliserte et brudd med den foregående generasjon av moderate «godseier-revolusjonære».

organisasjon og narodnikterroristene i Russland. Initiativet strandet imidlertid da lederne for Narodnaja volja kategorisk avviste ethvert samarbeid med Tkatsjov og *Nabat*.

Vinteren 1881–82 viste Tkatsjov tegn på at hans forstand hadde blitt formørket. I desember 1882 ble han pågrepet av politiet i Paris da han virret rundt i gatene uten å kunne gjøre rede for seg. Han ble erklært sinnssyk og plassert på et asyl der han døde 5. januar 1886.

Det gode samfunn

Den beste sammenfatning av Tkatsjovs oppfatning av det gode samfunn er essayet «Hva er fremskrittspartiet?» (Tkatsjov 1975–76 [1870], bind 1: 461–528), skrevet under forfatterens fangenskap i Peter-Paul-festningen i St. Petersburg og gjenfunnet i arkivet til «Tredje avdeling» (det tsaristiske sikkerhetspolitiet) etter revolusjonen i 1917. Her krevde Tkatsjov at samtidens klassesamfunn må forvandles til et kommunistisk samfunn basert på fullstendig likhet mellom alle samfunnsmedlemmer.

Tkatsjovs essay har form av et angrep på narodniken Pjotr Lavrovs tanker om fremskritt i dennes berømte *Historiske brev* (1965 [1870]). Ifølge Tkatsjov førte Lavrovs subjektive tilnærming til begrepet fremskritt – fremskritt er bevegelse mot et subjektivt valgt moralsk kriterium – til at enhver politisk bevegelse, radikal eller reaksjonær, kunne påberope seg å representere fremskrittet. For å kunne arbeide for et bedre samfunn og avsløre falske forkjempere for fremskrittet var det derfor nødvendig å overskride Lavrovs subjektive sosiologi og utarbeide en objektiv definisjon av begrepet fremskritt. En slik objektiv definisjon måtte etter Tkatsjovs mening ta utgangspunkt i de tre elementene begrepet fremskritt forutsetter: bevegelse, retning og mål. I naturen kan fremskritt måles ved hjelp av bevegelse og retning. Og i menneskesamfunnet kan fremskritt måles ved hjelp av bevegelse og mål. Ved å definere menneskelig fremskritt teleologisk, det vil si som bevegelse mot et mål, var det ifølge Tkatsjov mulig å utarbeide en vitenskapelig definisjon av sosialt fremskritt. Menneskenes mål er lykke. Samfunnets hensikt er dets medlemmers lykke. Sosialt fremskritt kan derfor kun være bevegelse mot et samfunn som sikrer dets medlemmer maksimal lykke.

Ved å ta utgangspunkt i individenes kamp for liv, sikkerhet og personlig utvikling kan det gode samfunn defineres med vitenskapelig presisjon, mente Tkatsjov. Det gode samfunn er et samfunn som sørger for at alle dets medlemmer får tilfredsstilt sine mest

grunnleggende behov og flest mulig av sine øvrige behov. For å skape det gode samfunn er det nødvendig å gjøre samfunnsmedlemmene like i både sosial og fysiologisk forstand, slik at ingen utvikler behov som kun kan tilfredsstilles ved at andre ikke får tilfredsstillt sine grunnleggende behov. Videre er det nødvendig å sørge for at samfunnsmedlemmenes behov ikke overskrider samfunnets evne til å tilfredsstillte behovene. Etter disse betraktningene fremsatte Tkatsjov følgende definisjon av sosialt fremskritt:

Å etablere den mest mulig utstrakte likhet mellom individene (dette må ikke forveksles med såkalt politisk, juridisk eller til og med økonomisk likhet – det skulle være en organisk-fysiologisk likhet som et resultat av den samme utdanning og identiske livsforhold), og å sørge for at behovene til individene er i samsvar med de tilgjengelige ressursene for å tilfredsstillte dem – det er det endelige og eneste mulige mål for det menneskelige samfunn, den høyeste målestokk for det historiske fremskritt. Alt som bringer oss nærmere dette målet, er progressivt. Alt som leder oss bort fra det, er reaksjonært (Tkatsjov 1975–76 [1870], bind 1: 508).

Ut fra denne definisjonen avslører de fleste såkalte fremskrittvennlige eller radikale partier seg som forsvarere av det privilegerte mindretalls interesser, hevdet Tkatsjov. Ved å gjøre individuell frihet til sin viktigste kampsak bidrog disse partiene i realiteten til å øke avstanden mellom eliten og det utbyttede folket.

Dette kravet om skånselsløs nivellering var utvilsomt basert på et kritisk oppgjør med biologen og sosialdarwinisten Herbert Spencers teorier. Ifølge Spencer fører kampen for tilværelsen til at både dyr og mennesker rasemessig foredles ved at de utvikler en stadig høyere grad av «individualitet». I artikkelen «Loven for samfunnets selvoppholdelse» (Tkatsjov 1975–76 [1870], bind 1: 406–60) erklærer Tkatsjov at loven om rasemessig forbedring gjennom seleksjon gjelder uinnskrenket i naturen. I menneskesamfunnet er derimot den «naturlige» fysiske kampen mellom individene forvandlet til en sosial kamp basert på institusjoner som eiendomsrett, arverett og rettsvesen. Resultatet av denne sosiale kampen er ikke menneskets foredling som artsvesen, men tvert imot en fysiologisk og moralsk degenerering av underklassen – og en forvandling av overklassen til skruppelløse utbyttere. For å muliggjøre utviklingen av menneskelig individualitet og for å sikre menneskehetens rasemessige utvikling, var det ifølge Tkatsjov nødvendig å skape en sosial tilstand der et fåtall ikke lenger kan utplyndre flertallet, og der individenes behov utvikles i takt med samfunnets evne til å tilfredsstillte dem.

De revolusjonære

Ifølge Tkatsjov vil de revolusjonære nødvendigvis måtte utgå fra samfunnets privilegerte minoritet. De uvitende og utpinte folke-massene nærer et instinktivt hat til sine undertrykkere og utbyttere, men de makter ikke å utforme en bevisst strategi for hvordan det bestående samfunn skal kunne styrtes. Som anarkistene å tro at revolusjonen kan baseres på folkets instinktive rettferdighetsfølelse, er derfor et farlig bedrag. Blant samfunnets privilegerte mindretall – og spesielt blant de nye mellomlagene av *raznotsjintsy* (folk av blandet sosial herkomst) – ville det imidlertid ifølge Tkatsjov kunne fremtre kritisk tenkende enkeltindivider som hadde forstått årsakene til undertrykkelsen og utbyttingen, og som drømte om et mer rettferdig samfunn. Slike mennesker, den samfunnskritiske intelligentsiaen, utgjør en moralsk kraft. Problemet med alle inntil dette eksisterende samfunn hadde vært at denne gruppen ikke hadde hatt noen fysisk makt og derfor ikke hadde kunnet skape det gode samfunn. Skal det gode samfunn kunne virkeliggjøres, må de kritisk tenkende enkeltindividene slå seg sammen i en revolusjonær kamporganisasjon.

Den politiske undertrykkelsen i det tsaristiske Russland gjorde at den revolusjonære organisasjonen måtte være strengt sentralistisk, veldisiplinert og bestå av profesjonelle revolusjonære, mente Tkatsjov. Kun ved å være i besittelse av et landsomfattende underjordisk nettverk ville de revolusjonære ved hjelp av terror og agitasjon kunne forvandle befolkningens misnøye med de sosiale og politiske forholdene i landet til en politisk revolusjon.

Tkatsjov tok kategorisk avstand fra påstanden om at de revolusjonære kunne utvikle seg til despoter og erstatte det gamle undertrykkelses- og utbyttingssamfunnet med et nytt diktatur. Det var ingen grunn til å anta at mennesker som hadde ofret alt for å befri folket, etter revolusjonen ville la seg styre av maktbegjær og opprette et nytt undertrykkende regime.

Kampen for revolusjonen

Alt i oppgjøret med Pjotr Lavrov i 1874 i *Den revolusjonære propagandaens oppgaver i Russland* gjorde Tkatsjov rede for hvordan kampen mot det tsaristiske regimet etter hans mening burde føres. Ifølge Tkatsjov opptrådte «propagandisten» Lavrov under falsk flagg når han betegnet seg som revolusjonær samtidig som han hevdet at en sosialistisk revolusjon måtte baseres på et langvarig opplysningsarbeid blant massene. Dersom Lavrov trodde på

opplysning og gradvise reformer, burde han kalle seg liberaler og demokrat, og ikke revolusjonær. Ved å erstatte revolusjonær virksomhet med opplysningsarbeid bidrog Lavrov utelukkende til å avlede den revolusjonære ungdommen fra kampen mot tsarismen. Revolusjon i betydningen opplysning og gradvis omdanning av samfunnet var et program all verdens undertrykkere og utbyttere, ja selv gendarmene i tsarens Tredje avdeling, kunne skrive under på. Gitt de virkelige maktforholdene ville et samfunn basert på opplysning og fornuft aldri kunne bli noe mer enn en livsfjern drøm. Tsarens, godseiernes og kapitalistenes Russland kunne ikke reformeres, men måtte knuses, konkluderte han.

Lavrov ville at den revolusjonære propagandaen skulle gi folke-massene innsikt i prinsippene samtidens kapitalistiske utbyttingssamfunn er basert på. Selv blant samfunnets privilegerte mindretall evner imidlertid bare et fåtall å sette seg inn i abstrakte økonomiske og sosiologiske lover, erklærte Tkatsjov. I stedet for å satse på filosofisk, økonomisk og sosiologisk opplysning burde de revolusjonære derfor agitatorisk utnytte befolkningens misnøye med konkrete former for undertrykkelse og utbytting til å fremprovosere uroligheter og opprør. I Russland ble folket ifølge Tkatsjov undertrykket og utpint «på tusen måter», og det hatet sine herrer og utbyttere. Når det likevel ikke gjorde opprør, skyldtes det at langvarig undertrykkelse hadde fått det til å frykte tsarens politi og soldater. Det som skulle til for å utløse et folkelig opprør, var dristige aksjoner fra de revolusjonæres side som kunne tilføye det statlige maktapparat synlige nederlag og dermed frata folket dets frykt. I det øyeblikk frykten forsvant, ville folkemassene forvandles til en orkan og feie bort hele det bestående undertrykkelses- og utbyttingssamfunnet:

Ethvert folk som er undertrykt av despotisme, utpint av utbyttere, dømt til i århundrer å ofre blod og legeme for å fø på et overflødig skikt av parasitter, lenket på hender og føtter av det økonomiske slaveris jernlenker – ethvert slikt folk (og i en slik tilstand befinner *alle* folk seg) er i kraft av selve vilkårene i sitt sosiale miljø revolusjonært. Det *kan* til enhver tid gjøre revolusjon; det *ønsker* til enhver tid å gjøre revolusjon; det er alltid forberedt på revolusjonen. Og dersom det ikke gjør revolusjon, dersom det med et esels tålmodighet fortsetter å bære sitt lidelsens kors, så skyldes det utelukkende at ethvert indre initiativ i folket har blitt undertrykt, at det ikke har *mot* nok til selv å tre ut av sin nåværende tilstand. Men i det øyeblikk et ytre sjokk, et uventet sammenstøt bringer det ut av denne tilstanden, vil det reise seg, som en rasende orkan, og gjennomføre revolusjonen (Tkatsjov 1975–76 [1874], bind 2: 24).

En sosialistisk revolusjon forutsetter følgelig dannelsen av en revolusjonær organisasjon som er i stand til å gjennomføre spektakulære terroraksjoner mot det statlige maktapparatet. Disse tankene utdypet Tkatsjov i første nummer av *Nabat* (Tkatsjov 1975–76 [1875], bind 2: 89–102). Her erklærte han at dannelsen av en sentralistisk, veldisiplinert organisasjon av profesjonelle revolusjonære var en forutsetning for at det tsaristiske regimet skulle kunne styrtes. Lokale, ukoordinerte bondeopprør var dømt til å mislykkes. Kupp og sammensvergelses som ikke utløste en folkelig oppstand, ville også bli slått ned. En på samme tid strengt sentralistisk og vidt forgrenet revolusjonær organisasjon ville derimot kunne lamme det statlige voldsapparatet ved hjelp av et kupp og samtidig utløse lokale opprør. Kun denne kombinasjonen av sammensvergelse og folkeopprør ville kunne knuse det bestående maktapparatet. Tilhengerne av en «føderativ» revolusjonær organisasjon der det enkelte medlem og den enkelte gruppering beholdt utstrakt handlefrihet, var derimot utopiske, småborgerlige anarkister. I de følgende numrene av *Nabat* hamret Tkatsjov inn budskapet om at kun dannelsen av en veldisiplinert revolusjonær organisasjon, agitatorisk utnyttelse av befolkningens misnøye og terror ville kunne utløse en sosial revolusjon.

En russisk særvei til sosialismen?

I *Den revolusjonære propagandaens oppgaver i Russland* hevdet Tkatsjov at den tsaristiske politistaten manglet et sosialt grunnlag og dermed nærmest svevet fritt over resten av samfunnet. Godseierklassen var svak og i oppløsning, og tredjestanden bestod vesentlig av utfattige småborgere og forhenværende livegne, ikke av et borgerskap etter vesteuropeisk mønster. Og de utarmede og undertrykte bondemassenes lidelser økte dag for dag.

Samtidig så imidlertid Tkatsjov tegn som tydet på at kapitalistiske økonomiske relasjoner var i ferd med å vinne innpass i Russland. Landsbyfelleskapet der jorden ble eid i fellesskap, var i ferd med å gå i oppløsning, samtidig som en klasse av kulakker (velstående bønder) og en tallrik landløs landarbeiderklasse vokste frem. Og oppløsningen av landsbyfelleskapet gikk hånd i hånd med etableringen av moderne fabrikker og oppkomsten av et kapitalistisk borgerskap. Om ti til tyve år ville velstående bønder og et kapitalistisk borgerskap kunne gi det tsaristiske regimet den sosiale basisen det nå manglet. De revolusjonære måtte i denne situasjonen enten styrte det tsaristiske regimet og innlede en sosialistisk omdanning

av Russland før kapitalismen hadde utviklet seg så langt at den kunne utgjøre et sosialt grunnlag for tsarismen, eller så dømte de det russiske folk til å måtte gjennomleve alle kapitalismens redsler inntil en fullt utviklet kapitalisme hadde frembrakt det materielle grunnlaget for et sosialistisk samfunn. Disse tankene gjentok Tkatsjov i sitt «Åpent brev til herr Friedrich Engels» og i diverse artikler i *Nabat*.

Samtidig som Tkatsjov dermed gjorde seg til talsmann for muligheten av å gripe inn i og styre den historiske utvikling, erklærte han seg som tilhenger av en materialistisk historieoppfatning. Ifølge Tkatsjov utgjorde ikke bare etikk, politikk og juss, men også kunst og vitenskap en rasjonalisering av økonomiske interesser.⁵ En materialistisk historieoppfatning var etter Tkatsjovs mening ikke uforenlig med en tro på muligheten for å kunne foreta «sprang» fra en historisk formasjon til en annen. Tkatsjovs historiesyn kommer klart til uttrykk i en artikkel fra 1868 om bondekrigene i Tyskland på 1500-tallet. Her hevdet Tkatsjov at bondeopprøret kunne ha lyktes, mens de tyske borgernes forsøk på å opprette frie byer var dømt til å mislykkes. Bondeopprøret innebar et forsøk på å erstatte en samfunnsformasjon (føydkapitalisme) med en annen (agrarkommunisme). Slike historiske brudd var fullt ut mulige, og bondeoppstanden mislyktes utelukkende fordi de opprørske bøndene militært ikke kunne motstå sine herrer. Forsøket på å opprette frie byer skjedde derimot innenfor rammen av den kapitalistiske samfunnsformasjon, og det var dømt til å mislykkes all den tid kapitalismen selv ikke hadde nådd et høyere utviklingsnivå. Tkatsjov konkluderte med å erklære at tilsynelatende utopiske teorier ofte er lettere å virkeliggjøre enn teoriene til angivelig vidsynte statsmenn.

På samme tid som Tkatsjov argumenterte for eksistensen av en russisk særvei til sosialismen, understreket han imidlertid at sosialismen er en universell størrelse som har avskaffelsen av ikke bare sosiale, men også nasjonale forskjeller som mål. I artikkelen «Revolusjonen og det nasjonale prinsipp» fra 1878 (Tkatsjov 1975–76 [1878], bind 2: 302–23) tok han således avstand fra ukrainske sosialisters krav om at kampen for sosialismen i Tsar-Russland måtte

5 I en artikkel fra 1864 erklærte Tkatsjov at alt sosialt liv i form av litteratur, vitenskap, religion, politikk og juss ikke er noe annet enn et produkt av økonomiske relasjoner. I en bokanmeldelse året etter gjentok han dette synspunktet med en henvisning til Marx' *Zur Kritik der Politischen Oekonomie* – trolig en av de tidligste henvisningene til Marx i russisk samfunnsdebatt. Tkatsjov foretok imidlertid aldri noe inngående studium av Marx' skrifter, og hans materialisme var nok snarere basert på Nikolaj Tsjernysjevskij og de britiske utilitaristene enn på Marx.

baseres på nasjonalitet. Han understreket at sosialister skal ha respekt for lokale forhold og nasjonale særegenheter og om mulig utnytte dem i den revolusjonære kampen. Men sosialister må motvirke – og ikke fremme – nasjonal og etnisk splittelse, og de må huske at deres endelige mål er brorskap mellom menneskene i et verdensomspennende klasseløst fellesskap. Veien til sosialismen ville måtte tilpasses lokale forhold, og den kunne ikke være den samme i Vest-Europa, Amerika og Russland. Men å drømme om en nasjonal form for sosialisme var ifølge Tkatsjov like meningsløst som å tro på en «jakutisk, tsjuvasjisk, hviterussisk eller georgisk form for geometri».

Oppbyggingen av et sosialistisk samfunn

I første nummer av *Nabat* skisserte Tkatsjov hvordan de revolusjonære etter å ha erobret makten burde gå frem for å bygge opp et klasseløst samfunn. Ifølge Tkatsjov var det en illusjon å tro at staten og dens voldsapparat kunne avskaffes etter revolusjonen. Tvert imot trengte de revolusjonære etter å ha tilvendt seg makten det statlige voldsapparatet for å skape et samfunn uten undertrykkere og utbyttere. Først etter at hele det gamle klasse-samfunnet hadde opphørt å eksistere, kunne staten avskaffes. Oppbyggingen av et sosialistisk samfunn forutsatte både at den gamle overklassen ble undertrykt og tilintetgjort, og at folkemassene ble bibrakt en materiell og åndelig kultur som satte dem i stand til å styre seg selv. Begge disse oppgavene nødvendiggjorde eksistensen av et statsapparat, men måtte løses ved hjelp av strengt adskilte metoder. Kampen mot den gamle overklassen måtte baseres på vold og skånselsløs nivellering. Kampen for å frembringe det materielle og åndelige grunnlaget for et sosialistisk samfunn måtte derimot baseres på propaganda, overtalelse og tilpasning til lokale forhold.

Konkret foreslo Tkatsjov en rekke sosiale, økonomiske og politiske reformer:

- 1) Landsbyfellesskapet basert på felles eie og privat utnyttelse av jorden forvandles til et produksjonsfellesskap,
- 2) Privateide produksjonsmidler eksproprieres og gjøres til felles-eiendom,
- 3) Privatkapitalistisk varebytte erstattes av diverse former for direkte varebytte mellom produsentene inntil hele pengeøkonomien kan avskaffes,

- 4) Alle fysiske, intellektuelle og moralske forskjeller mellom menneskene avskaffes ved hjelp av et statlig oppdragelsessystem alle er forpliktet til å gjennomgå,
- 5) Den borgerlige familie, som er basert på undertrykkelse av kvinner og barn, avskaffes, og
- 6) Statens makt reduseres og erstattes av lokalt selvstyre (Tkatsjov 1975–76 [1875], bind 2: 97).

I artikkelen «Revolusjonen og staten» (Tkatsjov 1975–76 [1876], bind 2: 141–53) tilbakeviste Tkatsjov Lavrovs anklage om at han ønsket å innføre et mindretalldiktatur og umyndiggjøre folket. Om det ble overlatt til seg selv etter revolusjonen, ville det uopplyste folket fortsette å leve som før innenfor rammen av landsbyfelleskapet, hevdet Tkatsjov. Både den patriarkalske familiestrukturen, pengeøkonomien og alskens gammel overtro ville bli bevart. Oppbyggingen av et sosialistisk samfunn måtte derfor ledes av de revolusjonære og baseres på autoritet og maktbruk:

De vil da vel ikke sprengte døren til folkets fengsel for så å forlate folket ved terskelen til friheten – folket som har blitt uvant til lyset, som er utsultet av fangekosten, som har blitt gjort kraftløst med slaveriets lenker? De vil da vel ikke med udeltakende hjerteløshet trekke Dem tilbake fra folket nettopp i det øyeblikk da det mer enn noen gang trenger Deres hjelp og støtte? De vil vel ikke si til den utslitte, pinte, blodige martyren: «Nå er du fri, lev som du vil, dra dit du vil»? Han kjenner kun ett liv – livet i fengselet, bena hans har for lengst vent seg fra å gå, han har ikke krefter til å bevege seg bort fra fengselsporten. Hva vil han gjøre, hvor vil han gå? Han vil vende tilbake til sin fengselsgrav. Er det dette De vil? (Tkatsjov 1975–76 [1876], bind 2: 148).

Samtidig tok Tkatsjov i flere artikler i *Nabat* avstand fra anarkistenes syn på staten. Spesielt kritisk var han til deres forsøk på å konstruere en mellomting mellom en stat og en ikke-stat, en «folkestat» med begrensede fullmakter. Inntil den gamle overklassen hadde blitt tilintetgjort, måtte staten eksistere som et maktapparat. Og når overklassen hadde blitt tilintetgjort og klassemotsetningene hadde forsvunnet, ville staten ha overflødiggjort seg selv og forsvinne.

Tkatsjovs betydning

Tkatsjov er utvilsomt en interessant skikkelse i russisk idéhistorie.⁶ Med sin tro på muligheten for å skape et sosialistisk samfunn der menneskene er absolutt like i både sosial og fysiologisk forstand, representerer han en forbindelse til 1860-årenes nihilister og deres drøm om med vitenskapens hjelp å skape et nytt og rettferdig samfunn. Forskjellen mellom nihilister – eller «revolusjonære demokrater» – som Nikolaj Tsjernysjevskij og Dmitrij Pisarev og «jakobineren» Tkatsjov er at mens de førstnevnte ville basere sitt idealsamfunn på «kritisk tenkende enkeltindivider» og «rasjonell egoisme», ønsket Tkatsjov å omdanne samfunnet ved hjelp av et revolusjonært diktatur. Også det realistiske/materialistiske synet på kunst og litteratur og avvisningen av livsfjern estetisering representerer, som tidligere bemerket, en forbindelse mellom Tkatsjov og nihilistene. Trolig har det ikke vært uten betydning for Tkatsjovs intellektuelle utvikling at han og Pisarev på 1860-tallet begge var medarbeidere i *Russkoe slovo*.

Tkatsjovs tenkning står også i forbindelse med teoriene til 1870- og 1880-årenes narodniker. Det sentrale problem for narodnikteoretikere som Pjotr Lavrov og Nikolaj Mikhajlovskij var å forene individuell livsutfoldelse og sosial rettferdighet. I sine skjellsettende *Historiske brev* (1870) erklærte Lavrov at sosial rettferdighet kun kan oppnås ved at medlemmer av samfunnets kritisk tenkende minoritet, intelligentsiaen, griper inn i historiens gang for å realisere sine etiske idealer, herunder kravet om individuell frihet og rett til selvutfoldelse. Mikhajlovskij erklærte at sosialt fremskritt er det samme som dannelsen av den «integre personlighet», det frie individ som utfolder alle sine åndelige og fysiske evner.

Disse vestlige, libertarianistiske idealene ville Lavrov og Mikhajlovskij virkeliggjøre ved hjelp av en primitiv bondesosialisme. Motsetningen som derved oppstod mellom elitens krav om rett til individuell selvutfoldelse og folkets primitive likhetsforestillinger, kommer til uttrykk i Mikhajlovskijs kjente utsagn om at dersom folkemassene brøt seg inn i hans arbeidsrom og gikk løs på hans byste av Belinskij og boksamling, ville han sette seg til motverge med all sin makt. Tkatsjov «løste» narodnikenes dilemma ved å erklære at motsetningen mellom individuell selvutfoldelse og likhet kan oppheves ved at individene gjøres absolutt like i sosial og fysiologisk forstand og ikke tillates å utvikle en «individualitet» som overstiger

6 Følgende skissemessige presentasjon av noen sentrale temaer i russisk idéhistorie er basert på Walicki (1997).

samfunnets produksjonsevne. Denne «løsningen» sjokkerte humanistiske tenkere som Lavrov og Mikhajlovskij.

Også Tkatsjovs tanker om kampen for revolusjonen og hans teori om en russisk særvei til sosialismen har klare berøringspunkter med narodnikenes teorier. Riktignok avviste Tkatsjov narodnikenes forsøk på å «gå ut til folket» og Lavrovs teorier om et langvarig opplysningsarbeid som en forutsetning for sosialismen. Men hans krav om at det måtte dannes en sentralistisk, veldisiplinert organisasjon av profesjonelle revolusjonære og hans agitasjon for å «vekke» folket ved terroraksjoner minner om virksomheten til narodnikterroristene i Narodnaja volja. I likhet med Tkatsjov drømte også narodnikene om at Russland kunne «springe» direkte fra et primitivt agrarsamfunn til et moderne sosialistisk samfunn uten å måtte gjennomleve en smertefull kapitalistisk mellomperiode.

Tkatsjov og Lenin

Det mest interessante spørsmål i tilknytning til Tkatsjovs teorier er imidlertid hvorvidt Tkatsjov kan regnes som en forløper for Lenin og bolsjevismen.⁷ I den forbindelse er den ideologiske meningsforskjellen mellom den ortodokse marxisten Georgij Plekhanov og bolsjeviken V. I. Lenin viktig. For Plekhanov var Tkatsjov utelukkende en voldsromantiker og forkynner av revolusjonær eventyrpolitikk på linje med Bakunin og Netsjajev. I sine skrifter og sin polemikk mot narodnikene fremhevet Plekhanov gang på gang at Russland måtte gjennomgå den samme utviklingen som landene i Vest-Europa på veien mot et sosialistisk samfunn. Kun fremveksten av et borgerskap, utviklingen av en moderne industri og innføringen av et borgerlig-demokratisk regime ville kunne muliggjøre en sosialistisk omdanning av Russland.⁸ Mens Tkatsjov advarte

7 Standardverket om marxismens utvikling fra Marx til vår tid er Leszek Kolakowskis *Main Currents of Marxism I–III* (1987–88). I *The Third Rome, National Bolshevism in the USSR* (1987) fremstiller Mikhail Agursky bolsjevismen som et uttrykk for russisk nasjonalisme og opprør mot Vesten. Tkatsjov presenteres her som en forløper for Lenin.

8 Om Plekhanov i denne sammenheng var mer ortodoks enn marxismens kirkefedre Marx og Engels, kan diskuteres. Som kjent, påberopte både narodnikene og de første russiske marxistene seg Marx' autoritet i striden om en mulig russisk særvei til sosialismen. Narodnikene kunne således vise til at Marx i et brev til deres fremste teoretiker, Nikolaj Mikhajlovskij, fra 1877 hadde erklært at Russland ved å fortsette den kapitalistiske utviklingen som ble innledet ved opphevelsen av livegenskapet i 1861, ville forspille en historisk enestående mulighet til å unngå kapitalismens redsler. Fire år senere skrev Marx i et berømt brev til den kvinnelige revolusjonær og marxist Vera Zasulitsj at

mot at den fremvoksende kapitalismen ville kunne skaffe det tsaristiske regimet en sosial basis, erklærte Plekhanov at russiske sosialister burde støtte utviklingen av kapitalistiske økonomiske relasjoner og alliere seg med borgerskapet mot tsaren og gods-eierne.

Lenins marxisme var derimot langt mindre dogmatisk og preget av et betydelig innslag av «voluntarisme». I sine tidligste skrifter omtaler Lenin åpent sin beundring for 1870-årenes narodnikterrorister (samtidig som han utelukkende har forakt til overs for sin samtids liberale narodniker). Vi vet også at Lenin under sitt opphold i Genève i 1900 ivrig studerte skrifterne til Tkatsjov, og at han anbefalte dem som obligatorisk lesning for enhver revolusjonær:

Vladimir Iljitsj leste og studerte særdeles omhyggelig alt av denne gamle revolusjonære litteraturen, og han viet Tkatsjov særlig oppmerksomhet, idet han bemerket at denne skribenten stod vårt standpunkt nærmere enn noen av de andre. [...] Mer enn en gang spurte han nylig ankomne kamerater om de ønsket å studere den illegale litteraturen. «Begynn,» ville V. I. tilrå, «med å lese og sette Dem inn i Tkatsjovs *Stormklokken*. [...] Dette er grunnleggende og vil gi Dem en enorm kunnskap» (Vladimir D. Bontsj-Brujevitsj, *Erindringer om Lenin*, 1932, sitert hos Weeks 1968: 4–5).

Etter bruddet mellom bolsjeviker og mensjeviker i 1903, og etter at hans mensjevikiske motstandere hadde begynt å stemple ham som jakobiner og blanquist, sluttet Lenin åpent å prise virksomheten til Tkatsjov og andre narodnikterrorister. Også i Lenins senere arbeider finner vi imidlertid en mengde tanker som viser en påfallende likhet med teoriene til Tkatsjov.

I tilknytning til revolusjonen i 1905 erklærte Lenin i *To slags taktikk for sosial-demokratiet i den demokratiske revolusjon* (1982 [1905]) at russiske sosialister måtte kjempe for innføringen av «arbeidernes og bøndernes demokratiske diktatur», en slags mellomting mellom en borgerlig-demokratisk republikk og et sosia-

landsbyfelleskapet kunne danne utgangspunktet for en sosial gjenfødelse av Russland om den skadelige kapitalistiske innflytelsen som truet bondekommunen, ble eliminert. Etter Marx' død fremhevet imidlertid Engels at kun et «ytre sjokk» i form av en sosialistisk revolusjon i Vest-Europa kunne redde landsbyfelleskapet. Det bemerkelsesverdige ved denne debatten er at Marx, og delvis også Engels, langt på vei gav narodnikene rett i at det fantes en russisk særvei til sosialismen – og dermed oppgav sin egen deterministiske historieoppfatning. Dette skyldtes trolig at marxismens grunnleggere beundret narodnikenes revolusjonære mot og kampvilje like høyt som de hatet Tsar-Russland.

listisk regime. Ved på denne måten å erklære at den demokratiske og den sosialistiske revolusjon kunne falle sammen, hadde Lenin i realiteten brutt med en av grunnsetningene i marxismen: innføringen av sosialismen forutsetter eksistensen av et borgerlig-kapitalistisk regime og høyt utviklede produktivkrefter.

Ti år senere, da millioner av arbeidere myrdet hverandre i historiens første verdenskrig, erklærte Lenin i *Imperialismen som kapitalismens høyeste stadium* (1979 [1916]) og andre skrifter at den imperialistiske krigen måtte forvandles til en klassekrig mot borgerskapet. Dette kunne skje ved hjelp av en sosialistisk revolusjon i det landet som utgjorde det svakeste ledd i det imperialistiske verdenssystemet: det halvbarbariske, halvindustrielle og halvkoloniale Russland. Disse tankene har klare berøringspunkter med Tkatsjovs påstand om at det tsaristiske regimet manglet en sosial forankring, at fremveksten av et sterkt borgerskap ville kunne umuliggjøre en sosialistisk revolusjon og at det var mulig å «springe over» historiske epoker – selv om Lenin aldri gikk så langt som til åpent å erklære at kapitalismens konsolidering kunne true revolusjonen.

Også Lenins tanker om det revolusjonære partiet og kampen for revolusjonen sammenfaller på en rekke punkter med teoriene til Tkatsjov. I likhet med Tkatsjov erklærte Lenin at folket/arbeiderklassen ikke er i stand til på egen hånd å forstå årsakene til undertrykkelsen og utbyttingen, og at den revolusjonære kampen derfor måtte ledes av en revolusjonær elite. På egen hånd kan arbeiderne i høyden utvikle en «fagforeningsmessig» bevissthet. I likhet med Tkatsjov erklærte også Lenin at den revolusjonære organisasjonen måtte være strengt sentralistisk og hovedsakelig bestå av «yrkes-revolusjonære». I sitt hovedverk om revolusjonær organisering og taktikk, *Hva må gjøres?* (1975 [1902]), hyller Lenin 1870-årenes narodniker for å ha skapt en «ypperlig organisasjon». Narodnikenes feil var ikke deres konspiratoriske arbeidsformer, men at deres virksomhet ikke var basert på marxistisk teori.

Summen av Lenins konspiratoriske partiteori og hans voluntaristiske historieteori kommer til uttrykk i hans berømte «Brev til sentralkomiteens medlemmer» (gjengitt i Lenin 1975 [1917]), forfattet i umiddelbar forkant av det bolsjevikiske statskuppet i oktober 1917. Her erklærer Lenin at alt vil kunne være tapt om ikke bolsjevikene umiddelbart griper makten, og at de politiske målene for oppstanden vil bli klare etter maktovertakelsen. Et mer umarxistisk skrift enn dette hysteriske brevet er det knapt mulig å forestille seg. Et statskupp utført ved hjelp av en liten gruppe eventyrene og en «militærkomité» under en pågående verdenskrig har like

lite til felles med Marx' og Engels' «dialektiske» historieteori som Louis Napoleons operetteaktige statskupp i 1851 med dramaet under den franske revolusjon. Derimot inngår denne type kupp og sammensvergelse i 1800-tallets romantiske revolusjonstradisjon, en tradisjon Mazzini, Bakunin og Tkatsjov var utpregede representanter for.

Også Lenins tanker om omdanningen av samfunnet etter revolusjonen i *Staten og revolusjonen* (1975 [1917]) har mye til felles med teoriene til Tkatsjov. I omtalen av *Staten og revolusjonen* har det vært vanlig å fremheve verkets utopisk-anarkistiske karakter, uttrykt i ønsket om å avskaffe staten sammen med klassene. Denne bekjennelsen til det klasse- og statsløse samfunn er imidlertid marxistisk fellesgods og kommer blant annet til uttrykk i *Det kommunistiske manifest* (1970 [1848]), *Sosialismens utvikling fra utopi til vitenskap* (1972 [1880]) og *Familiens, privateiendommens og statens opprinnelse* (1972 [1884]).

Et vel så interessant trekk ved Lenins statsteoretiske hovedverk er imidlertid forfatterens betraktninger om «kommunismens lavere stadium», overgangsperioden mellom kapitalisme og kommunisme. Ifølge Lenin er det bare mulig å skape grunnlaget for et kommunistisk samfunn ved hjelp av «proletariatets diktatur», det vil si folke-massenes undertrykkelse av den gamle overklassen. Lenins monomane påkallelse av «proletariatets diktatur» – et begrep som knapt forekommer hos Marx – har utvilsomt mer til felles med Tkatsjovs tanker om det revolusjonære diktaturet enn med tyske og andre vesteuropeiske marxisters drøm om å «vokse inn i» sosialismen ved hjelp av en «folkestat» – selv om det *teoretisk sett* selvfølgelig forblir en avstand mellom Lenins massediktatur og Tkatsjovs elitediktatur. I det hele er *Staten og revolusjonen* preget av den samme blanding av realisme (skånselsløs kamp mot overklassen) og utopisme (fullkommen frihet og likhet) som også preger Tkatsjovs skrifter.

Intelligentsiaens fortvilelse

Det er grunnlag for å hevde at Tkatsjov og Lenin begge fremtrer som eksponenter for ideer russiske tenkere har beskjeftiget seg med de siste to hundre år. To grunnmotiver i russisk idéhistorie siden opplysningstiden er intelligentsiaens forpliktelse til å befri folket, og forestillingen om at Russland på en mirakuløs måte skal kunne overgå landene i Vest-Europa. Intelligentsiaens forpliktelse til å befri folket formuleres for første gang i Aleksandr Radisjtsjevs

samfunnskritiske roman *En reise fra St. Petersburg til Moskva* (1961 [1790]), og gjentas siden opp gjennom den russiske intelligentsiaens historie med Belinskijs *Brev til Gogol* (1948 [1847]), Lavrovs *Historiske brev* (1965 [1870]) og Lenins *Hva må gjøres?* (1975 [1902]) som noen av høydepunktene. Forestillingen om at Russland kan overgå landene i Vest-Europa, formuleres for første gang av den religiøse mystikeren og salongfilosofen Pjotr Tsjaadajev i dennes *En gal manns apologi* (1991 [1837]), og gjentas senere i Aleksandr Herzens og narodnikenes drøm om en russisk bondesosialisme, og i Lenins tro på at et revolusjonært Russland kan tilegne seg Vestens teknologi befridd fra Vestens degenererte sosiale system.

Begge ideene må tolkes som et uttrykk for den russiske intelligentsiaens fortvilelse, klemmt som den var mellom et undertrykkende maktapparat og utbyttede, uvitende folkemasser – og med en nagende bevissthet om sitt fedrelands tilbakeliggenskap i forhold til de sosialt, teknologisk og industrielt høyt utviklede landene i Vest-Europa. Denne fortvilelsen fikk medlemmer av intelligentsiaen til å utvikle en messianistisk politisk filosofi som hadde opprettelsen av et jordisk tusenårsrike og skapelsen av et nytt menneske som mål – og til å ta i bruk vold og terror for å virkeliggjøre denne filosofien. Samtidig drømte de om at Russland – nettopp fordi landet ikke var belastet med de skyggesider som tross alt også preget den vestlige sivilisasjon, fordi det nærmest var en *tabula rasa* – kunne overgå landene i Vest-Europa.

Tkatsjovs og Lenins tanker om de revolusjonære, det revolusjonære diktaturet og muligheten for å «springe over» historiske epoker – og i det hele den merkelige blandingen av realisme og utopisme som preget deres tenkning – gjør begge til utpregede representanter for den russiske intelligentsiaen. Det forhold at mange land i periferien av det kapitalistiske verdenssystem har hatt og fremdeles har en sosial struktur som med autoritære regimer og undertrykte folkemasser langt på vei minner om forholdene i Tsar-Russland, er trolig en viktig forklaring på opprettelsen av leninistiske og halv-leninistiske regimer i disse landene etter bolsjevikenes makterobring i 1917. For medlemmene av den fremvoksende intelligentsiaen i disse landene representerte leninismen med dens påståtte vitenskapelighet, voluntarisme og opprør mot de imperialistiske stormaktene en forlokkende ideologi. I de kapitalistiske kjernelandene i Vest-Europa og Nord-Amerika har det derimot aldri blitt opprettet noen regimer basert på revolusjonær marxisme. Marxismen ble dermed forvandlet fra å være en vestlig ideologi som erklærte at

alle land måtte gjennomgå den samme historiske utvikling som landene i Vest-Europa på veien mot et sosialistisk samfunn, til å bli en østlig ideologi som makte til kamp mot det imperialistiske Vesten.

Debatten om Tkatsjov

Som den amerikanske historikeren Albert L. Weeks har påvist i sin bok *The First Bolshevik, A Political Biography of Peter Tkachev* (1968), ble likheten mellom Lenins og Tkatsjovs tenkning i den første tiden etter oktoberrevolusjonen i 1917 anerkjent av bolsjevikene selv. På 1920-tallet var det en livlig debatt blant sovjetiske historikere om hvorvidt Tkatsjov kunne regnes som en forløper for Lenin og bolsjevismen. Det stalinistiske diktaturet satte imidlertid en stopper for denne debatten. En påbegynt samlet utgave av Tkatsjovs skrifter ble heller aldri fullført.⁹ Under Khrusjtsjov og Brezjnev ble det igjen mulig å studere ideene og virksomheten til Tkatsjov, og «narodniken» og «terroristen» Tkatsjov begynte å figurere i samleverk om revolusjonære tenkere før Lenin. Men, som utgiverne av et tobindsverk med utvalgte artikler av Tkatsjov på midten av 1970-tallet bemerket, gjenstod «ikke få hvite flekker» hva angår Tkatsjovs rolle og plass i den russiske filosofis og sosiologis historie.

Russiske hviteemigranter og vestlige historikere har helt siden opprettelsen av det bolsjevistiske regimet fremhevet betydningen av narodnikterrorister som Tkatsjov for utviklingen av Lenins ideologiske forestillinger. I *Den russiske kommunismens opphav og mening* (1997 [1937]) erklærer således Nikolaj Berdjajev at Tkatsjov mer enn noen annen tenker må regnes som en forløper for Lenin, et synspunkt han gjentar i *Den russiske idé* (1998 [1946]). Blant vestlige historikere som har fremhevet Tkatsjov som en forløper for Lenin, kan foruten Albert L. Weeks nevnes Leonard Schapiro, Adam B. Ulam og Rolf H. W. Theen.¹⁰

Tkatsjovs tenkning fikk ingen umiddelbar politisk betydning. Som forløper for Lenin og bolsjevismen – om enn en forløper Lenin og bolsjevikene selv ofte prøvde å skjule – er Tkatsjov imidlertid en interessant skikkelse.

9 Kun seks av de påtenkte syv bindene utkom. Dette verket, *Izbrannye sotsjinenija* (1932–37), redigert av Boris P. Kozmin, er imidlertid fremdeles den mest omfattende utgave av Tkatsjovs skrifter.

10 Jf. Schapiro (1985: 4), Ulam (1998: 83) og Theen (1974: 51, 78). Selvfølgelig har det også vært vestlige historikere som har benektet at det skulle være noe idémessig slektskap mellom Lenin og Tkatsjov. I sin bok *Leninism* (1996) erklærer for eksempel Neil Harding at å betegne Tkatsjov som en bolsjevik før Lenin er en «skjærende anakronisme».

Litteratur

- Agursky, Mikhail (1987) *The Third Rome. National Bolshevism in the USSR*. Boulder, CO: Westview Press.
- Belinskij, V. G. (1948 [1847]) «Pis'mo k Gogolju» i *Sobranije sotsjinenij I–III*, bind 3. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozjestvennoj literatury.
- Berdjajev, N. A. (1997 [1937]) *Filosofija svobody/Istoki i smysl russkogo kommunizma*. Moskva: Svarog i K.
- Berdjajev, N. A. (1998 [1946]) *Russkaja ideja/Samopoznanije*. Moskva: Eksmo-Press.
- Engels, Friedrich (1971 [1875]) «Soziales aus Russland» i Karl Marx & Friedrich Engels *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, bind 4. Berlin (Ost): Dietz Verlag.
- Engels, Friedrich (1972 [1880]) «Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft» i Karl Marx & Friedrich Engels *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, bind 5. Berlin (Ost): Dietz Verlag.
- Engels, Friedrich (1972 [1884]) «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats» i Karl Marx & Friedrich Engels *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, bind 6. Berlin (Ost): Dietz Verlag.
- Harding, Neil (1996) *Leninism*. London: Macmillan Press Ltd.
- Kolakowski, Leszek (1987–88) *Main Currents of Marxism I–III*. Oxford: Oxford University Press.
- Lavrov, P. L. (1965 [1870]) «Istoritsjeskie pis'ma» i *Filosofija i sotsiologija. Izbrannye proizvedenija I–II*, bind 2. Moskva: Izdatel'stvo sotsial'no-ekonomitsjeskoj literatury Mysl'.
- Lenin, V. I. (1975 [1902]) *Hva må gjøres?* Oslo: Forlaget Ny Dag.
- Lenin, V. I. (1975 [1917]) *Staten og revolusjonen*. Oslo: Forlaget Ny Dag.
- Lenin, V. I. (1975 [1917]) «Brev til sentralkomiteens medlemmer» i V. I. Lenin *Staten og revolusjonen*. Oslo: Forlaget Ny Dag.
- Lenin, V. I. (1979 [1916]) *Imperialismen som kapitalismens høyeste stadium*. Oslo: Forlaget Ny Dag.
- Lenin, V. I. (1982 [1905]) *To slags taktikk for sosial-demokratiet i den demokratiske revolusjon*. Oslo: Falken Forlag A/S.
- Marx, Karl & Friedrich Engels (1970 [1848]) «Manifest der Kommunistischen Partei» i Karl Marx & Friedrich Engels *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*, bind 1. Berlin (Ost): Dietz Verlag.
- Radisjtsjev, A. N. (1961 [1790]) *Putesjestvie iz Peterburga v Moskvu*. Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozjestvennoj literatury.
- Schapiro, Leonard (1985) *The Communist Party of the Soviet Union*. London: Methuen & Co Ltd.
- Theen, Rolf H. W. (1974) *Lenin. Genesis and Development of a Revolutionary*. London: Quartet Books Ltd.
- Tkatsjov, Pjotr Nikititsj (1975–76) *Sotsjinenija I–II*. Moskva: Izdatel'stvo Mysl'.
- Tsjaadajev, P. Ja. (1991 [1837]) «Apologie d'un fou» i *Polnoe sobranije sotsjinenij i izbrannye pis'ma I–II*, bind 1. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.
- Ulam, Adam B. (1998) *The Bolsheviks. The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walicki, Andrzej (1997) *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Weeks, Albert L. (1968) *The First Bolshevik. A Political Biography of Peter Tkachev*. New York: New York University Press.

Velkommen til Internett

Migrasjon på nettet

Jakub M. Godzimirski
Internettmedarbeider

Hvis man følger europeisk debatt om den forestående EU-utvidelsen, merker man snart at et av de viktigste debattemaene er knyttet til spørsmål rundt åpningen av det europeiske arbeidsmarkedet for østeuropeere. Debatten fokuserer på to forhold. For det første gjelder det demografiske prosesser. I hele Europa vil balansen mellom arbeidsføre og pensjonister forskyves i løpet av de neste tiårene, noe som vil få dramatiske konsekvenser for den eksisterende samfunnsorden. For det andre fokuseres det på de store velferds- og inntektsgapene mellom det eksisterende EU og kandidatlandene, gap som kan resultere i at et stort antall østeuropeere vil sette kursen mot Vesten i søken etter et bedre liv. For å forstå disse prosessene er det viktig å se dem både i et historisk lys og i en større demografisk og politisk kontekst. Målet med denne korte innføringen i migrasjonsressurser på nettet er å gi et praktisk verktøy til å forstå disse kompliserte prosessene.

Lenkesamlinger med informasjon om migrasjon

Virtual Library on Migration and Ethnic Relations har en utfyllende samling av lenker til migrasjonsrelevante ressurser på nettet. Den beste måten å finne den ønskede informasjonen på, er å følge deres «by category»-lenke. Her finner man en god oversikt over forskjellige typer ressurser som organisasjoner, publikasjoner osv. Adressen er
<http://www.ercomer.org/wwwvl/about.html>

Comprehensive Directory of Migration Links er etablert av The Irish Centre for Migration Studies og fokuserer i utgangspunktet på irsk migrasjon. Siden har imidlertid også mange interessante lenker til andre migrasjonsressurser på nettet.
<http://migration.ucc.ie/linkscompndium.htm>

FNs befolkningsavdeling driver forskning på demografiske forhold, herunder også migrasjon. Deres nyeste større

rapport er *The Migration Report 2002*. Denne, samt en omfattende lenkesamling, finnes på
<http://www.un.org/esa/population/unpop.htm>

Nevnes må også International Organization for Migration (IOM), den ledende internasjonale organisasjonen innen praktisk migrasjonsarbeid. Organisasjonen har publisert et betydelig antall tekster og rapporter skrevet av egne medarbeidere på nettstedet sitt. Disse dokumentene gir god innsikt i de praktiske utfordringene ved internasjonal migrasjon. Adressen er
<http://www.iom.int/>

Migration News gir muligens den beste oversikten over løpende informasjon om migrasjonsrelaterte spørsmål. Adressen er
<http://migration.ucdavis.edu/mn/index.php>

Internasjonale og nasjonale sentra for migrasjonsstudier

I denne delen vil vi presentere ulike nordamerikanske og europeiske sentra for forskning på migrasjon. Nord-Amerika og Europa har av historiske grunner utviklet svært forskjellige holdninger til migrasjon som et politisk og sosialt fenomen. USA og Canada er land bygd av innvandrere, og immigrasjon ses derfor som noe positivt og berikende; i Europa oppfattes derimot migrasjon ofte som en trussel mot egen identitet og den eksisterende orden.

Nordamerikanske ressurser

For å forstå amerikanernes syn på migrasjon må fenomenet settes i en historisk kontekst. Både Ellis Island Immigration Museum, New York, og nettstedet Immigrant Arrivals gir informasjon og lenker til publikasjoner om hvorfor folk valgte å dra til Amerika, hvordan de levde etter ankomsten osv. Adressene er henholdsvis
<http://www.ellisland.com>
 og
http://www.loc.gov/rr/genealogy/bib_guid/immigrant/

U.S. Immigration and Naturalization Service gir en oppdatert oversikt over amerikansk migrasjonsutvikling på adressen
<http://www.immigration.gov/graphics/shared/aboutus/statistics/>

Hva forskning angår, har The Inter-University Committee on International Migration siden etableringen i 1974 fungert som et viktig koordinasjonsorgan innen amerikanske migrasjonsstudier. Komiteen samler migrasjonsspesialister fra Boston University, The Fletcher School of Law and Diplomacy, Harvard University, MIT, Tufts University og Wellesley College. Mer informasjon om komiteens virksomhet finnes på adressen
<http://web.mit.edu/cis/www/migration/index.html>

The Center for Comparative Immigration Studies (CCIS) ved University of California i San Diego driver med tverrfaglig forskning på migrasjons- og flyktningrelatert problematikk.

Hjemmesiden finnes på
<http://www.ccis-ucsd.org/>

Center for Migration Studies (CMS) ble etablert i New York i 1964 og regnes som et av de viktigste sentra for migrasjonsstudier i USA. CMS har en omfattende samling artikler og bøker, og man kan søke i sentrets publikasjonsdatabase på følgende adresse
<http://www.cmsny.library.net>.

CMS er medlem av The Federation of Centers for Migration Studies «G. B. Scalabrini», en organisasjon med underavdelinger i Paris, Roma, São Paulo, Buenos Aires og Manila. Adressen til organisasjonens hjemmeside er
<http://www.scalabrini.org/fcms/welcome.htm>

Institute for the Study of International Migration (ISIM) ved Georgetown University fokuserer på alle aspekter ved internasjonal migrasjon. Mer informasjon om instituttets virksomhet finnes på adressen
<http://www.georgetown.edu/sfs/programs/isim/index.htm>

Blant ytterligere nordamerikanske migrasjonsforskningsentra kan nevnes The Center for Migration & Development (CMD) ved Princeton University
<http://cmd.princeton.edu/index.shtml>

Center for Immigration Research (University of Houston)
<http://www.uh.edu/cir/index.html>

Og det canadiske Joint Centre of Excellence for Research on Immigration and Settlement (CERIS)
http://www.ceris.metropolis.net/frameset_e.html

Europeiske migrasjonsressurser

Et sted midtveis mellom amerikansk og europeisk migrasjonsforskning finner vi The Irish Centre for Migration Studies. Sentret forsker på migrasjon i forskjellige kontekster. Mer informasjon om dets virksomhet finnes på adressen
<http://migration.ucc.ie/>

En omfattende oversikt over europeiske migrasjonsressurser finnes på nettstedet til The Association of European Migration Institutions (AEMI):
<http://www.aemi.dk>

En annen omfattende samling finnes på sidene til The Centre for European Migration and Ethnic Studies (CEMES). Her finner man både informasjon om migrasjonsrelatert forskning i ulike europeiske land og resultater av forskning gjort av miljøer tilknyttet CEMES. Adressen er
<http://www.cemes.org/>

Blant europeiske forskningsentra som har fokusert på migrasjon må vi blant annet trekke frem The Migration Research Unit (MRU) ved Department of Geography, University College London. Sentret har levert viktige studier av europeisk migrasjon, studier som blant annet danner grunnlagsmateriale for EUs beslutninger på dette feltet. Mer informasjon finner man på

adressen

<http://www.geog.ucl.ac.uk/mru/?page=home>

Et av de viktigste franske sentra for migrasjonsforskning er MIGRINTER, som et nettverksbasert prosjekt støttet av CNRS (det franske forskningsrådet) og lokalisert ved Université de Poitiers. Mer om dets aktiviteter og ressurser finner man på adressen <http://www.mshs.univ-poitiers.fr/migrinter/>

I Tyskland gir The European Migration Centre (EMZ) et viktig bidrag til europeisk migrasjonsforskning. Sentret ble opprettet for 20 år siden for å drive forskning på migrasjon og gi praktisk veiledning til både politiske beslutningstakere og immigranter i Tyskland. Adressen er <http://www.emz-berlin.de/start/animation.htm>

Centro Studi Emigrazione Roma (CSER) er et italiensk senter for migrasjonsstudier med hovedfokus på migrasjon til og fra Italia. Sentret har et stort bibliotek med mer enn 25 000 bøker, og bibliotekets katalog er søkbar på nettet <http://www.cidii.org/biblio/centro.htm>

Swiss Forum for Migration and Population Studies ble etablert i 1995 og fokuserer i forskningen på spørsmål som er relevante for sveitsisk migrasjonspolitik. Adressen er <http://www.unine.ch/fsm/>

Det svenske Centrum för invandringsforskning (CEIFO) er knyttet til Stockholms universitet.

<http://www.ceifo.su.se/>

Europeisk integrasjon har ført til et økt behov for å utforme en helhetlig migrasjonspolitik. I 1993 ble den mellomstatlige organisasjonen International Centre for Migration Policy Development (ICMPD), basert i Wien, etablert for å bistå europeiske regjeringer i utformingen av en slik politikk. I dag deltar 25 stater i samarbeidet. Adressen er <http://www.icmpd.org/default.asp?nav=home>

De store omveltningene i Øst-Europa rundt 1990 resulterte blant annet i større befolkningsmobilitet i hele regionen. To østeuropeiske forskningsentra gir et interessant innblikk i disse prosessene sett fra henholdsvis et polsk og et russisk perspektiv. Det polske Centre for Migration Research, ved Universitetet i Warszawa finner man på adressen <http://www.iss.uw.edu.pl/osrodki/cmr/en/>

Det russiske Tsentr demografii i ekologii tsjeloveka (Demoscope) bringer blant annet resultater av omfattende forskning på russisk migrasjon på sine hjemmesider, som har adressen <http://www.demoscope.ru/center/center.htm>

Bokomtaler

Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads

Eero Medijainen & Vahur Made (red.)

Helsinki: Kikimora Publications 2002

166 s. ISBN 9521007540

Anmeldt af **Mette Skak** [ph.d., lektor i freds- og konfliktforskning, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet]

Titlens «korsveje» siger ikke alverden om indholdet i denne bog, idet man som læser først og fremmest skal være indstillet på et historisk perspektiv på Estlands udenrigspolitik, dvs. hele det 20. århundrede. Dermed skulle bogen principielt være velegnet som supplement til den eksisterende litteratur til brug for undervisning på højt niveau om Østersøregionen. Det 20. århundredes historie, navnlig mellemkrigstidens skibbrudne forsøg på løsrivelse for de baltiske landes vedkommende er en periode, hvis betydning nutidens studenter ikke rigtig begriber. Men hvis ikke man kender til de baltiske landes traumatiserende erfaring med neutralitet og svage internationale institutioner i skikkelse af Folkeforbundet og den stormagtskynisme, som omgav det, må det forblive et rent mysterium, hvorfor de baltiske lande nu, hvor de atter har vundet fuld statslig suverænitet, af al magt spurter ind i militære allianceforpligtelser i NATO og suverænitetsafgivelse i EU.

I praksis er dette nu ikke nogen begynderbog, selv om den tager sig letlæst ud og oven i købet har noget så brugervenligt som et indeks. Bogens indlæg er for specialiserede til, at de kan stå alene. Men netop det, at lade de enkelte bidrag tale for sig selv, er bogens strategi, idet der hverken er en egentlig indledning eller konklusion til at formidle et samlet argument om Estlands udenrigspolitik i fortid, nutid og fremtid. I stedet er der et lidt tåget forord, som dog lufter lidt ideer med hensyn til, hvordan det lykkedes de baltiske lande at

løsrive sig, hvormed det meget forfriskende hedder: «Sometimes it is just being there that counts.» Bogen søger at bygge bro mellem historie og politologisk udenrigspolitisk analyse, i praksis dog uden, at forfatterne gør vældig meget ud af deres analysedesign og begrebsapparat.

Hvad angår de ni delanalyser, der udgør substansen, indleder den ene redaktør, Eero Medijainen, med «On the Background of the Achievement of Independence». Han er faghistoriker fra Tartus Universitet med speciale i mellemkrigstiden og skriver for så vidt udmærket og informativt om det *window of opportunity*, som 1. verdenskrig skabte (inklusive USAs anerkendelse af de baltiske stater 28. juli 1922), som en begivenhed, der reelt hjalp balterne i deres kamp for uafhængighed 50 år efter.

Dernæst følger et bidrag ved den anden redaktør, Vahur Made, ligeledes historiker samt vicedirektør for The Estonian School of Diplomacy. Made er bedre til at få lagt en linje for sin analyse «In Search of Abstract Security: Estonia and the League of Nations» fra starten, nemlig hans fokus på Storbritanniens appeasement-politik over for Sovjetunionen under optakten til 2. verdenskrig til ugunst for de baltiske stater. Made viser, hvordan noget så prosaisk som indbetaling af medlemsgebyr til Folkeforbundet blev et redskab for balterne til at gøre sig synlige internationalt. Storpolitikken i skyggen af konfrontation med Hitlertyskland umuliggjorde balternes ønske om selvstændighed, konkluderer Made. Måske burde man tilføje, at mellemkrigstidens problem ikke kun var Folkeforbundets svaghed, men også den forudgående Versaillesfreds forkrøbling af Tyskland, jævnfør den lære man drog heraf efter 1945 i form af Marshall-hjælpen.

Næste bidrag er af Medijainen og omhandler det fejlslagne kommunistiske kup i 1924. Det er nok så interessant set ud fra denne anmelders snævre faglige horisont, idet forfatteren ser på såvel sovjetmytologien om en ægte arbejderopstand, Kominterns og Sovjetunionens rolle samt teorien om *agents provocateurs*. Stalin var på dette tidspunkt i gang med at udmanøvrere Trotskij og samtidig Komintern-lederen Zinovjev under devisen «socialisme i ét land», så bag kulissen blev de estiske kommunister svigtet med yderligere ostrakisering i Estland til følge.

Andres Kasekamp er en vestligt uddannet historiker, der i dag er lektor i Tartu og direktør for Estlands Udenrigspolitiske Institut. Han skriver om «External Ideological Influences on Estonian Politics», dvs. indflydelsen fra den europæiske fascisme i mellemskrigstiden på samtidens estiske højrefløj. Det drejer sig om henholdsvis

den italienske, tyske og finske påvirkning, hvoraf den sidste betød mest på grund af det nære fællesskab med Finland, finsk sprog, kultur og historie. For Estlands vedkommende fokuseres der på krigsveteranerne i *Vapsid* og den omklamring, de blev udsat for f.eks. fra nazistiske tyskbaltere.

Ifølge Kasekamp var esterne mere pragmatisk højrenationalistiske à la Mazzini under Italiens samling og slet ikke antisemitiske, hvilket han belyser med sigende citater. I det hele taget kan man vel sige, at den baltiske højrefløj ikke på samme måde som tysk og anden kontinentaleuropæisk totalitarisme havde en traumatisk 1. verdenskrig som afsæt – verdenskrigen gav i stedet balterne enestående politisk handlerum. Det gjorde dem antagelig mere jordnære i deres højreorientering. Kasekamp anfører, at selv Roosevelts *New Deal* blev taget til indtægt af *Vapsid* som den samme korporatistiske keynesianisme, som de selv stod for. Selv om man ikke skal bagatellisere de indskrænkninger i de demokratiske frihedsrettigheder, der fulgte, kan det være meget velgørende med en sådan lille eksercits i revisionistisk historieskrivning.

Bortset fra det, må jeg sige, at jeg som helhed finder bogen lovlig uengagerende. Der kan måske være nationskonstruktivistisk og diskursanalytisk ræson i at se på, hvordan Estland så på den Tredje Verden i perioden 1918–40 – emnet for Karin Hiiemaas bidrag. Meget passende opholder hun sig ved Estlands reaktion på Italiens annektering af Abessinien i 1935, en storpolitisk krise, som eftertiden kender som et søm i det stakkels Folkeforbunds ligkiste. Men netop på grund af den principielle betydning for en småstat som Estland ville jeg have foretrukket en kulegravning af denne sag, hvor det kunne have været interessant at se den såkaldt Engelske Skoles magtbalance-kynisme drøftet (se. f.eks. Adam Watson, *The Evolution of International Society*, Routledge, 1992: 285–86).

Med Eero Medijainens bidrag «Before and During the Year 1939» er vi tilbage i noget mere relevant, nemlig Estlands begrænsede sikkerhedspolitiske optioner i mellemkrigstidens snæversynede storpolitiske miljø – den periode, som nutidens amerikanske neorealister kaldte *buck passing*, dvs. at sende Sorte Per videre. Jeg er dog ikke enig med forfatteren, når han karakteriserer mellemkrigstiden som præget af liberale normer på det økonomiske område og derfor hævder, at Estland gjorde åbenhed til sikkerhedsstrategi. I praksis var mellemkrigstiden ret så protektionistisk – alle lande omgav sig med tårnhøje toldmure. Problemet med mellemkrigstiden var vel i høj grad kløften mellem de bestræbelser på *governance*, der udfoldede sig på det sikkerhedspolitiske

niveau, herunder også Frankrigs vision om Den lille Entente (Tjekkoslovakiet, Rumænien og Jugoslavien), og den uhæmmede egoisme på det økonomiske niveau, *in casu* fraværet af en fransk østhandel, hvilket overlod al østhandel til Hitler.

Sagt mere overordnet var problemet dengang det internationale systems svage institutionalisering (jfr. Robert O. Keohane, *International Institutions and State Power*, Westview Press, 1989). Det betød, at alle aktører var henvist til mere eller mindre bilaterale *ad hoc*-arrangementer, hvor småstaterne selvsagt ikke stod i en stærk forhandlingsposition som leverandører af sikkerhed, markedsgang og deslige. Man kan kalde al denne *buck passing* forståelig oven på chokket over de overforpligtelser, der skabte 1. verdenskrigs offensive inferno. Men det gjorde mellemkrigstiden til en rædselsfuld ilddåb for de mange nye småstater, wilsonianismen havde skabt. Selv om Medijainen skriver meget lødigt og indsigtfuldt sår jeg her og andre steder sådanne perspektiver på stoffet med inddragelse af den relevante teoretiske faglitteratur.

Vahur Mades analyse af «The Baltic Issue during the Cold War» er overraskende nok bogens mest alment interessante, da det peger tilbage mod såvel annekteringen af Baltikum i 1940 som det russiske syn på sagen som konfliktemne i nutidens estiske udenrigspolitik. Vahur Made gør op med gængse realistiske og geopolitiske teorier om den sovjetiske adfærd og ender op med en forklaring i stil med den konstruktivistiske strategiske kulturforklaring (jfr. Henrikki Heikka, *Beyond the Cult of the Offensive*. Ulkopoliittinen instituutti & Institut für Europäische Politik, Programme of the Northern Dimension of the CFSP, no. 10, 2000). Det er en forklaring, som gør den imperialistiske sovjetiske udenrigspolitiske kultur til omdrejningspunkt. Den metodiske pointe i kulturtilgangen er, at den kan svæve frit i luften i forhold til det faktiske trusselsbillede. Selv om USA havde et mere moralsk-idealistisk syn på det baltiske spørgsmål end andre aktører og derfor gav eksilbaltene en platform at operere fra, endte alle med at affinde sig med Sovjetunionens annektering. USA blev ligefrem overhalet af de skandinaviske lande i genoprettelsen af normale diplomatiske relationer til de baltiske lande i 1991.

Den samme Ruslandsforståelse optræder hos den eneste finske bidragsyder, Tapani Kaakkuriniemi, der er leder af Aleksanteri Instituttets mastersprogram i russiske og østeuropæiske studier. Bidraget ser på Ruslands tilstedeværelse i Østersøregionen i 1990'erne og handler følgelig om Ruslands og ikke Estlands udenrigspolitik, idet det gennemgår Ruslands officielle doktriner og syn på regio-

nen. Det er en udmærket indføring i den indiskutabelt relevante russiske variabel, om jeg så må sige, men i og med, at det ikke just skorter på analyser af Ruslands udenrigspolitik, finder jeg det uheldigt at bruge plads på det her. Kaakkuriniemi dokumenterer dog, hvordan 11. september har fået Putin til at afblæse Ruslands modstand mod Baltikums optagelse i NATO, så vejen omsider er banet for dette scenario.

Med denne disponering af stoffet er kun et enkelt kapitel helliget analysen af Estlands udenrigspolitik af i dag, hvilket sker i form af en indholdsanalyse af estiske beslutningstageres trussels- og integrationsperceptioner skrevet af Erik Männik. Han er ph.d.-studerende på Manchester Metropolitan University, oprindeligt kemiuddannet i Tallinn og senere ansat i det estiske forsvarsministerium og *Security Police Board*. På sine egne præmisser er bidraget godt og metodisk gennemarbejdet, idet han knytter an til småstatsforskningen og betoner Estlands småstatsidentitet. En interessant iagttagelse finder man på ss. 160–61: Med en tilvækst fra 100 ansatte i det estiske udenrigsministerium i 1992 til 524 i 2001 måtte udenrigspolitikken blive mere personaliseret og idiosynkratisk frem til midt i 1990'erne, hvorefter professionaliseringen begyndte at slå igennem (jfr. den svenske politolog Kjell Goldmanns udmærkede begreb om udenrigspolitikens stabilisatorer, *in casu* administrative stabilisatorer. Se hans bog *Change and stability in foreign policy: the problems and possibilities of détente*. Harvester Wheatsheaf 1988).

Som man kan forstå, er jeg ikke ubetinget begejstret for denne bog, selv om der er gode enkeltheder. Antologien er næsten irrelevant for den, der ønsker dybdeanalyser af nutidig estisk udenrigspolitik, f.eks. indgående studier af konkrete beslutninger, komparative analyser eller lignende. Den giver naturligvis stof til et historisk perspektiv på Estland af i dag, men da der hele vejen igennem er tale om punktnedslag og ikke nogen systematisk fremstilling, er spørgsmålet, hvor meget antologien kan bruges til andet end for særligt interesserede. Som jeg har forsøgt at vise med mine henvisninger og diskussioner ville det være ønskeligt med lidt mere perspektiv og tyngde inklusive inddragelse af synspunkter og synsvinkler fra anden faglig litteratur. Med andre ord er denne udgivelse for specialiseret og usammenhængende grebet an til at egne sig til politologiske undervisningsforløb om Baltikum og Østersøregionen, hvilket ærgrer mig! Den supplerer faglitteraturen, men ikke meget mere.

The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe

Sanimir Resic & Barbara Törnquist-Plewa (red.)

Lund: Nordic Academic Press 2002

234 s. ISBN 9189116380

Omtalt av **Pål Kolstø** [professor, Institutt for østeuropeiske og orientalske studier, Universitetet i Oslo]

For noen måneder siden snakket jeg med en britisk forlegger om utgivelse av en bok om kultur og historie på Balkan. Han var skeptisk til salgsmulighetene med følgende begrunnelse: «As you know, the Balkans is not in focus any more.» Sanimir Resic og Barbara Törnquist-Plewa har med denne bokutgivelsen nektet å godta en slik pessimistisk oppfatning, og ønsker å hjelpe oss til å holde Balkan fast på netthinnen. Det er høyst prisverdig.

Boken *The Balkans in Focus: Cultural Boundaries in Europe* springer ut av et seks måneders prosjekt finansiert av Centre for European Studies ved Lunds universitet, som munnet ut i en konferanse i oktober 2001. Kapitlene i boken bygger på de foredragene som ble presentert der. I tillegg til det geografiske fokus «Balkan» er bidragene holdt sammen av en felles tematikk, «kulturgrenser». Som vi skal se, brukes imidlertid begrepene «Balkan» og «kulturgrenser» av og til nokså løst, og boken fremstår derfor som noe mindre stramt komponert enn man først kan få inntrykk av.

Som et bakteppe for de mer spesialiserte analysene diskuterer den tyske teologen Thomas Bremer på et bredt grunnlag religiøse og kulturelle grenser i Sørøst-Europa. Bremer har mange fine observasjoner, men også enkelte forvirrende påstander. Han hevder blant annet at «the Bosniaks themselves did not need to stress religious differences from Serbs and Croats, because the religious factor did not play any role in their process of becoming a nation» (s. 22, uthevet her). Hvilken faktor var det da som lå til grunn? Det er utvilsomt riktig at bosniakker flest var blitt nokså sekulariserte i Tito-tiden, men man kan neppe komme fra at en residual religion, eller en historisk arv av religiøse forskjeller, er en hovedforklaring bak utkrystalliseringen av en egen bosniakkisk identitet. Noen andre signifikante kulturgrenser i Bosnia fantes jo ikke.

De to beste kapitlene i boken er skrevet av Ivo Zanic og Ivan Colovic, to av de kanskje mest kjente kulturhistorikere i dag i Kroatia, respektive Serbia. De har begge valgt et ganske snevert tema for sine bidrag. Zanic skriver fornøyelig om hvordan fødestedene

til hhv. Tito og Franjo Tudjman i den nasjonale kroatiske propaganda er blitt frisert for å passe inn i tidens rådende ideologi: Titos bakgrunn måtte gjøres mest mulig bondisk og proletarisk, mens Tudjmans familie helst skulle fremstå som fremtidsrettede sentraleuropeere. Colovic skriver glitrende om nasjonalinstrumentet gusle, som opprinnelig var felles for mange balkanfolk, men som i stigende grad er blitt assosiert med serberne, og som albanere og kroater derfor ikke lenger vil vedkjenne seg. De velger seg i stedet andre instrumenter som nasjonalinstrument. Kapitlet er på høyde med de beste bidragene i Eric Hobsbawm og Terence Rangers berømte artikkelsamling *The Invention of Tradition* (1983), der det tematisk ville glidd glatt inn. Med sitt lille format gir det en langt bedre innsikt i produksjon og manipulering av kulturgrenser enn det mange tunge teoretiske arbeider gjør.

Steven Sampson gir en fin og velskrevet rapport fra møtet mellom vestlige givere og NGOer på Balkan. Den kulturgrense han fokuserer på, er en annen enn den vanlige i boken: Den går ikke mellom forskjellige grupper på Balkan, men mellom Balkan-folkene på den ene side og andre europeere på den andre. I et annet langt kapittel, Renata Jambresic Kirins bidrag om kroatiske oppfatninger av kvinnelige partisaner, er det derimot for denne anmelderen nokså uklart hvilke(n) kulturgrense(r) det fokuseres på: er det kjønngrensen? Blir ikke det i så fall å tøye kulturgrensebegrepet nokså langt? Kapitlet munner ut i en påstand om at «interethnic violence is still the main impetus that brings men and women into being as particular, dignified personalities within a national memory and gives them permission to narrate and write» (s. 109). Kan dette virkelig være sant? Det virker usannsynlig, og uansett har ikke kapitlet gitt grunnlag for å trekke en slik konklusjon ettersom det kun tar for seg forholdene i krigstid og ikke diskuterer menn og kvinners muligheter til å være «particular, dignified personalities within a national memory» i fredstid.

Lengden på kapitlene i boken varierer sterkt, fra Maja Lovrenovic' kort-korte bidrag på bare 6 sider om Bosnia-Hercegovina til Maja Povzranovic Frykmans over 50 sider om kroatisk diasporakultur, med hovedfokus på kroatiske eksilmiljøer i Sverige. Dette kapitlet virker sant å si mer som et kapittel fra et doktorgradsprosjekt enn som et bearbeidet innlegg fra en konferanse, og det er noe underlig at det er tatt med i en bok om *The Balkans in Focus*. For nå befinner vi oss jo nettopp *ikke* på Balkan lenger, men i Sverige! Eller skal vi forstå det slik at «Balkan» er alle steder der det finnes «balkanere», og at «enhver kroat bærer med seg Kroatia i

sitt hjerte»? En slik tanke hører vel mer hjemme i en festtale på en tilstelning blant eksilkroater enn i en vitenskapelig artikkelsamling.

Frykman utgangspunkt for analysen er at «it would not only be difficult, but also wrong, to assess the construction of identities by the people living in diasporic contexts without taking into consideration (...) the transnational, homeland-oriented aspects of their daily lives, their emotional links and their political concerns» (s. 141). Hvem er det Frykman snakker om her: alle eksilkroater, eller bare om dem som engasjerer seg i kroatisk kulturorganisasjoner? Dersom hun mener det siste, er påstanden nærmest tautologisk, og ut fra sammenhengen virker det som om hun mener det første. Det hadde vært et viktig og interessant funn om det viste seg at de aller fleste eksilkroater faktisk holder ved like sterke bånd til Kroatia. Men Frykman påviser *en passant* at mange i den yngre generasjonen kroater i Sverige tvert imot føler seg minst like mye som svensker som kroater. De ønsker å bryte ut av den folkloristiske kroat-identiteten som den eldre generasjonen har definert. Når de ikke får lov til å danse aerobics på kroatisk kulturfestivaler, der bare folkedanser blir godtatt, ender de opp i «the majority group of those 'not active'» (s. 171). Denne lille avslørende setningen antyder at Frykman kan ha blitt ledet på villstrå av sin egen metodologi: Hun har tatt utgangspunkt i et nærstudium av eksilmiljøets aktivister, og har generalisert ut fra de holdninger og oppfatninger hun har funnet der til hele eksilmiljøet.

Også på andre områder vikler Frykman seg inn i logiske selv-motsigelser: Mens hun i det ene øyeblikket hevder at det ikke finnes én felles kroatisk diaspora, ettersom eksilgruppene i hvert enkelt land har utviklet egne tradisjoner og en egen mentalitet, bruker hun samtidig utsagn fra kroater ikke bare i Sverige, men også Australia og Argentina, for å illustrere eksilkroatiske holdninger til religion. Frykman har utvilsomt samlet mye spennende materiale, men det trengs en teoretisk oppstramming før det eventuelt kan presenteres i en doktorgrad.

Som de fleste artikkelsamlinger er *The Balkan in Focus* noe ujevn, men samlet sett er den et verdifullt bidrag til nordisk balkan-forskning.

Den ryska idén. Min syn på Rysslands historia

Mauno Koivisto

Stockholm: Forlaget Atlantis 2002

254 s. ISBN 9174866397

Omtalt af **John Lind** [dr.phil. med speciale i russisk og finsk historie]

Hvis man som Mauno Koivisto er noget ud over det sædvanlige, kan man tillade sig at udgive en bog med titlen *Min syn på Rysslands historia* og alligevel påregne læsernes interesse. Under den sidste del af Urho Kekkonens 25 år som præsident var Mauno Koivisto (f. 1923) udover at være politolog og bankmand en af Finlands mest fremtrædende socialdemokratiske politikere som statsminister 1968–70 og 1979–81. Den sidste periode sammenfaldt med Kekkonens tiltagende sygelighed og i 1981 måtte Koivisto træde til først som fungerende og i årene 1982–94 som valgt præsident.

Koivistos embedsperiode blev dels præget af hans eget opgør med Kekkonen-tidens magtmisbrug, dels af den omvæltning der skete internationalt. Da Koivisto tiltrådte lignede Sovjetunionen fortsat en urokkelig monolit, som Finland måtte tage udstrakt hensyn til. Da han fratrådte i 1994 var Sovjetunionen borte og Finland godt på vej ind i EU. Siden er Koivisto kun sjældent trådt offentligt frem, men da med markante meninger om den førte udenrigspolitik. Især har han kritiseret regeringen for i EU-regi at gøre for lidt for at vedligeholde gode forbindelser til Rusland og i den nu stadigt opflammende debat om Finlands mulige tilslutning til NATO har han vendt sig herimod – igen af hensyn til Rusland for, med et citat fra bogen, «den svaghet som vi nu ser i Ryssland är ... tillfällig».

Forventer man i bogen, der i 2002 også kom på russisk, at få uddybet indsigt i denne holdning bliver man dog skuffet. Bogen rummer et «slutord», hvorfra en del oplysninger burde have stået i et forord. Her mere end antydes, at Koivisto har haft en ghost-writer, Antti Blåfield, «som också tidigare har hjälpt mig skriva mina böcker, har samlat ihop alla lösa trådar och tankar till en läsbar och förståelig helhet». Netop det sidste er imidlertid ikke lykkedes.

Det første der falder i øjnene er, at hensigten virkelig har været at skrive en komplet Ruslandshistorie fra Rjurik til i dag. Sammenlignet med andre moderne Ruslandshistorier er der endda lagt ud-sædvanlig stor vægt på den tidlige historie. Dette er dog ikke udelt positivt, for man mærker hurtigt, at Koivisto ikke er fortrolig med den ældre historie og derfor bliver stærkt afhængig af nogle få hurtigt læste værker, hvorfra han har tilegnet sig en del tvivlsomme

synspunkter. Det er her, i et stort kapitel «Moskva – det tredje Rom», at Koivisto afslører det, han opfatter som den «russiske idé», nemlig tre faktorer, der skal have styret russisk ekspansion: at skaffe sig værdifuld jord; at sprede den ortodokse tro; og at forene alle slaver under russisk ledelse (s. 46). Hertil må fremholdes, at mission, i modsætning til hvad der var tilfældet i Vestkirken, faktisk spillede en påfaldende ringe rolle i Rusland frem til 1800-tallet, mens panslaviske tankegange opstod endnu senere. Noget andet er så at denne «russiske idé» heller ikke i bogen fremstår særligt centralt og egentlig er det svært at se, at bogen med dens utroligt mange afstikkere ud ad denne eller hin tangent skulle være skrevet over en samlende idé. Tværtimod virker bogen både episodisk og anekdotisk.

At netop Pskov-munken Filofej's idé om Moskva som det Tredje Rom, hvorefter et fjerde aldrig ville opstå, har fascineret Mauno Koivisto og har inspireret til «idéen» er der dog ingen tvivl om. Tanken havde ikke stor gennemslagskraft i samtiden, men har vakt desto større interesse blandt moderne historikere. Koivisto helliger den derfor et helt kapitel, hvori han finder lighedspunkter mellem Filofej og Hegel, hvilket involverer os i en længere diskussion af Ricardo, Marx og Lenin samt Sovjetunionens sammenbrud (s. 39–40). Senere i bogen ser Koivisto i Filofej's profeti en forklaring på først det begyndende fjendskab mellem Aleksandr 1. og Napoleon, da sidstnævnte ved at lade sig krone til kejser gjorde Paris til et «fjerde» Rom, og siden på Aleksandr 2.s misbilligelse, da Wilhelm 1. efter den tysk-franske krig antog kejsertitlen og dermed gjorde Berlin til et «femte» Rom (s. 85–86). At de to Aleksandr'er – eller nogen i udenrigsforvaltningen – havde kendskab til Filofej's tankespind er der dog intet der tyder på.

Dette med at følge tangenter er bogens mest kendetegnende træk og drives nærmest til det absurde. Fra Polens delinger føres vi til Jaruzelskis beklagelse over, at protestantismen ikke slog rod i Polen, tilbage til udnævnelsen af Suvorov til «generalissimus», frem til at også Stalin begyndte at kalde sig «generalissimus», men måtte affinde sig med, at Zjukov tog imod sejrparaden «till häst», da han selv ikke havde haft tid til at øve (s. 80–81). Senere om Østersøflåden, som Nikolaj 2. skal have sendt til Stillehavet presset af den almene opinion, hvilket fører over til konstateringen, at hverken Hitler eller Stalin behøvede at tage sådanne hensyn. Alligevel skal nazisterne have efterstræbt popularitet, og derfor placeredes en del af de kvinder, der importeredes østfra til den tyske industri, i private hjem. Uden yderligere overgang afslutter Koivisto tankerækken: «Allt tyder på att man under kriget genomförde betydligt radikalare

åtgärder för jämlikhet i det traditionella engelska klassamhället än i Tyskland eller Sovjetunionen» (s. 169). Først derefter får den russiske Østersøflåde lov at gå til bunds i Tsushimastrædet.

Det bliver ikke bedre af, at bogen også indeholder ganske mange faktuelle fejl. Eksempelvis bliver den litauiske fyrst Jogaila gjort til lette (s. 38), mens det lettiske skarpskyttekorps, der i 1918 nedkæmpede det socialrevolutionære oprør, bliver litauisk (s. 201), etc.

Bogens bedste kapitel er det afsluttende «Det nya gamla Ryssland» med betragtninger over Ruslands overgang fra sovjetisk stats-eje til chockterapeutisk privatisering. Her kan Koivisto gøre brug af den store indsigt, han har erhvervet sig som politiker og bankkyndig også i IMF-regi. Læserne havde derfor været bedre tjent med at Koivisto havde ladet ambitionerne om at forfatte en samlet Ruslandshistorie ligge og i stedet leveret en analyse, hvor hans ekspertise uomtvisteligt kunne have beriget os med indsigt i det gensidige forhold mellem Finland, EU og det nu fremvoksende moderne Rusland.

Nordkaukasus – folk og politik i en europæisk grænseregion

Lars Funch Hansen & Helen Liesl Krag

Københavns Universitet: Museum Tusulanums Forlag 2002

226 s. ISBN 8772897279

Omtalt av **Julie Wilhelmsen** [forsker, Forsvarets forskningsinstitut]

Visste du at det overordnede etnografiske begrep for folkegruppene adygejer, tsjerkessere, sjapsuger og kabardiner er adyge? Visste du overhodet at disse folkene fantes? Boken *Nordkaukasus – folk og politik i en europæisk grænseregion* er et slags oppslagsverk for den som vil vite mer om folk og konflikter i denne ukjente regionen. Formålet er å bringe Nord-Kaukasus, som en av det nye Europas grenseregioner, nærmere oss. Dessuten håper forfatterne at bredere kunnskap om regionen vil kunne bidra til en løsning på de mange konflikter, både aktuelle og potensielle, som hjemsøker Nord-Kaukasus.

Boken inneholder både kapitler som gir oversikt over de ulike republikker og folk i regionen og kapitler som analyserer aktuelle problemer og konflikter. Den gir klare definisjoner av begreper og termer og er utstyrt med flere kart og tabeller. Det siste er meget kjærkomment i det virvar av ulik informasjon og feilinformasjon som enhver som befatter seg med Nord-Kaukasus må manøvrere i.

Nord-Kaukasus er en smeltedigel. Forfatterne begynner sin presentasjon av republikker og folk med å skildre hvordan invasjonene av iranske, tyrkiske, arabiske og mongolske folkegrupper har skapt denne smeltedigelen. Ikke desto mindre er resultatet i dag blitt en distinkt nordkaukasisk identitet som forener de ulike etniske gruppene. Denne identiteten er blitt til i møte med enda en ytre fiende, nemlig Russland. Russlands kolonisering av Nord-Kaukasus, som begynte på 1700-tallet, er den erobring som har satt størst spor. Boken tar konsekvent minoritetenes parti. Den beskriver de grusomme Kaukasus-krigene der hundretusener døde eller ble drevet på flukt. Den beskriver den russiske og senere den sovjetiske stats bedrag og manipulasjon av de små folkeslagene. Crescendo i denne historien er deportasjonene av karatsjajer, kalmykker, tsjetsjenere, ingusjetere og balkarer til Sentral-Asia og Sibir i 1943–44, en deportasjon forfatterne karakteriserer som folkemord. Den korte gjennomgangen av historien gir et inntrykk av minoritetenes fortvilte kamp mot en til dels grusom overmakt. Noen ville kanskje innvende at denne fremstillingen er noe ensidig. Samtidig er dette kanskje nødvendig, årtier med undertrykkelse og medfølgende historieforfalskning tatt i betraktning?

Nord-Kaukasus er ekstraordinært mangfoldig med sine ulike religioner, språk og minst 40 ulike folkegrupper. I boken legges det vekt på at de folkegrupper en finner i Nord-Kaukasus i dag, i stor grad er et resultat av etnisk konstruksjon. Opprinnelig var identitet i Nord-Kaukasus først og fremst forankret i den utvidede familien. Dagens grenser mellom folkegruppene er blitt til ved en bevisst splitt- og-hersk-politikk. Man har skapt skillelinjer mellom folkeslag som før var ett, så som tsjetsjenere og ingusjetere. Andre folkeslag har rett og slett forsvunnet som resultat av at de aldri ble offisielt registrert. Et annet ledd i konstruksjonen var utvelgelsen og standardiseringen av visse språk og tilordning av autonom status med tilhørende rettigheter til utvalgte folk. Det etniske landskapet i Kaukasus er altså et resultat av en dynamisk historisk og politisk prosess, det er ikke statisk.

Jeg hadde sett frem til å lære mer om de ulike folkeslagene og å sitte igjen med noen «karakteristikker». Dette evner dessverre ikke forfatterne å gi leseren. Det er rett og slett for mange folk og faktaopplysninger på for lite plass. I stedet for klare bilder av folkene, sitter man igjen med forestillingen «mangfold» (som kapitlet heter) og ikke så mye mer. Denne delen av boken fungerer derfor best som et oppslagsverk.

Man trenger bare kaste et blikk på kartet midt i boken, der folke-

gruppene er tegnet inn med ulik farge, så skjønner man at det er et stort potensial for konflikt i Nord-Kaukasus. Forfatterne tar sikte på å forstå konfliktene ut fra alle nivåer i regionen: forholdet mellom etniske grupper innenfor de administrative enhetene, forholdet mellom naborepublikkene, regionale relasjoner, relasjoner til makt-sentrene (Russland og Georgia) og internasjonale relasjoner. I utgangspunktet synes dette å være en riktig tilnærming, den eneste rette måte å forstå kompliserte konflikter på. Problemet er igjen at republikkene og konfliktene er så mange og at en så bred analyse derfor er nødt til å bli overfladisk.

I kapitlet som beskriver forholdet til Russland og russerne, legges det vekt på at Russland siden 1993 har hatt et ønske om å øke kontrollen over Nord-Kaukasus. Dette har kommet til uttrykk i en ny militærdoktrine, konsentrasjon av tropper i området og forsøk på å tvinge Georgia og Aserbajdsjan til å bli medlemmer av SUS. Den nye konstitusjonen i 1993 og ikke minst innføringen av syv nye administrative regioner og strømlinjeformingen av lovverket under president Putin har medført en kraftig sentralisering av makten. Parallelt med denne økende interessen for territoriet har fordommer og rasisme mot de nordkaukasiske folkegruppene økt blant russerne. Denne oppblomstrende «kaukasofobi» ses som en trussel mot de nordkaukasiske folks rettigheter, likestilling og anerkjennelse. Dette er et sentralt poeng i fremstillingen. Forfatterne mener at konfliktene i Nord-Kaukasus i siste instans skyldes at de nye regjeringssentrene i Russland og Georgia har ignorert eller direkte bekjempet minoritetsbefolkningenes rettmessige territoriale, politiske og kulturelle krav.

Hva gjelder de primært russiskbefolkede nordkaukasiske områdene Stavropol og Krasnodar, rapporteres det også om stigende fremmedfrykt. Der har titusener av flyktninger presset på som følge av konfliktene i Nord-Kaukasus og lenger sør i Kaukasus. I møte med disse problemene har de lokale myndighetene innført en sterkt diskriminerende politikk overfor nordkaukasere og andre ikke-slaviske folkegrupper. Generelt går altså utviklingen i retning av et sterkere skille mellom den slaviske og den nordkaukasiske befolkning, i Russland generelt og i Nord-Kaukasus spesielt. Dette på et tidspunkt da man skulle forsøke å skape en samlet identitet innenfor den nye føderasjonens grenser.

Innad i, og til dels mellom, de etnisk definerte republikkene i Nord-Kaukasus er det spenninger knyttet til territoriale og rettighetsmessige krav hos de enkelte folkegruppene. Kjernen i problemene er igjen, slik forfatterne ser det, at dette er folk hvis rettigheter aldri er

blitt ivaretatt. Derfor har flere av disse gruppene også et anstrengt forhold til Russland og krever større uavhengighet fra Moskva. I tillegg til disse spenningene kommer en konflikt mellom tradisjonell religiøs tro, ofte sufismen, og nyere, mer fundamentalistiske bevegelser som wahhabismen. Denne konflikten næres ikke minst av krigen i Tsjetsjenia. Selv om forfatterne er varsomme med å komme med spådommer, er det åpenbart fare for at noen av de mange konfliktene kan eskalere, spesielt tatt i betraktning de vanskelige økonomiske og sosiale forholdene som råder i disse republikkene.

Tsjetsjenia dekkes bredere og mer interessant enn de andre republikkene. Det er tydelig at dette er forfatternes hjertebarne. I boken fremstilles konflikten som resultat av en kontinuerlig motstandskamp, der det lille undertrykte folket forsøker å løsrive seg fra kolonimakten. Dette har vært en vanlig måte å beskrive konflikten på i vestlige fremstillinger, i hvert fall før 11. september 2001. Den bryter imidlertid sterkt med dagens russiske versjon, der Tsjetsjenia-krigen er blitt redusert til en antiterrorkampanje mot fundamentalistiske muslimer.

Fremstillingen legger vekt på Moskvas brutte løfter om uavhengighet, den særdeles brutale krigføringen, mangelen på gjenreisning i mellomkrigstiden (1996–99) og mediekampanjer med sikte på å kriminalisere tsjetsjenerne som folk. Krigsutbruddet i 1999 forklares som resultat av politiske rokader i Moskva: Den nye statsminister og presidentkandidat, Vladimir Putin, starter krigen for å bevise sin handlekraft. Tsjetsjenia-krigen blir hans vei til makten. Putins dilemma blir til syvende og sist at han må velge mellom å fortsette krigen, hvilket vil kunne innebære et folkemord, eller å forhandle, hvilket vil kunne innebære hans egen politiske død. Det kan se ut som han velger det første.

Ut fra bokens perspektiv blir radikaliseringsen av de tsjetsjenske separatistene «russernes skyld». Deres terroraksjoner blir de svaikes desperate våpen. I en tid hvor det legges mer vekt på å bekjempe terrorismen med vold enn å forsøke å forstå hvorfor den har oppstått, er en slik fremstilling viktig. Den står imidlertid i fare for å bli ensidig. Den første krigen i Tsjetsjenia var ikke bare et resultat av russiske lederes ønske om makt og kontroll, men også av grådige og manipulerende tsjetsjenske lederes handlinger. Likeledes er det en kjensgjerning at internasjonale islamistiske aktører fikk innpass i Tsjetsjenia i mellomkrigstiden, og at disse har andre hensikter enn å skape et fredelig og demokratisk Tsjetsjenia.

Russiske myndigheter uttaler stadig at situasjonen i Tsjetsjenia og Nord-Kaukasus er i ferd med å normalisere seg. Boken *Nord-*

kaukasus – folk og politik i en europæisk grænseregion tegner ganske andre perspektiver.

Hot, identitet och historiebruk

Erik Noreen, Susanna Björk & Stefan Lundblad (red.)

Lund: Studentlitteratur 2002

109 s. ISBN 9144024096

Omtalt av **Andreas Selliaas** [dr. gradsstipendiat, NUPI]

Ofte oppfattes trusler forskjellig i eliter og i resten av befolkningen. Den uttrykte støtten fra regjeringene i den såkalte Vilnius 10-gruppen (Albania, Bulgaria, Kroatia, Estland, Latvia, Litauen, Makedonia, Romania, Slovakia og Slovenia) til Bushs Irak-politikk og mangelen på folkelig oppslutning om den samme i disse statene (med unntak av i Romania), er en god illustrasjon på dette. På samme måte viser det seg at oppfatningen av Russland som en trussel for de baltiske statene er ulik i eliter og folkeopinion. Majoriteten ser på Russland som en trussel, mens elitene har et mer avslappet forhold til Russland som sikkerhetspolitisk aktør, særlig siden slutten av 1990-tallet.

Det er denne forskjellen i synet på Russland og utviklingen av trusselbildet i de baltiske statene som forfatterne av *Hot, identitet och historiebruk* ønsker å finne forklaringer på. I første rekke ser de på beslutningstakere i de respektive lands utenriksdepartementer, journalister og forskere. Forfatterne betegner disse som deler av den sikkerhetspolitiske eliten, og deres trusselvurderinger blir sammenlignet med allmennhetens. Forfatterne stiller spørsmål om hvordan de alternative trusselbildene ser ut, og om årsakene til forskjellene. Boken er delt opp i seks kapitler samt et appendiks med spørsmålene intervjuobjektene har svart på (seks sakskomplekser).

I de første to kapitlene (metode- og teorikapitlene) er forfatterne svært ambisiøse. Dessverre greier de ikke helt å leve opp til ambisjonene. Særlig avgrensningen og bruken av kilder skaper validitets- og reliabilitetsproblemer. I tillegg er bokens betraktninger om aktør og struktur, basert på Københavnerskolen og sosialkonstruktivismen, ensidige, noe som gjør at vi bør være kritisk til konklusjonene.

Forfatterne tar utgangspunkt i at trusselbilder konstrueres. Denne konstruksjonen kan beskrives som en idealtypisk prosess i tre ledd:

1) Hvordan vi *tenker* på noe som en trussel, 2) Hvordan vi *snakker* om noe som en trussel (fra tanke til tale), og 3) Hvordan vi *plasserer* trusselen på den politiske dagsorden (fra tale til handling). I boken fokuseres det mest på hvordan vi snakker om noe som en trussel. Forfatterne har ønsket å få frem både forskjeller og likheter mellom eliter og opinion, og forskjeller og likheter mellom de tre statene. Studien tar for seg utviklingen av trusselbildet i Estland gjennom 1990-tallet og i Latvia fra 1997 til 1999. Bakgrunnsmateriale henter forfatterne hovedsakelig fra internettssidene til de to landenes utenriksdepartementer og fra intervjuer med sentrale aktører. I Litauen har de i hovedsak basert seg på dybdeintervjuer fordi tilgangen på internettstoff har vært begrenset. De har også benyttet seg av meningsmålinger.

Undertegnede er imidlertid kritisk til kildebruken. I utgangspunktet er Internett en grei måte å få tilgang til data og dokumenter på, til tross for at tilgangen er forskjellig i de tre landene, og derfor kan gjøre det vanskelig å sammenligne forekomsten av spesifikke ord eller foreta en optimal innholdsanalyse. Slike mangler kan selvfølgelig delvis oppveies av intervjuer og observasjon – noe forfatterne har forsøkt.

Når det gjelder utvelgelsen av tekster, er jeg imidlertid mer skeptisk. Forfatterne har kun valgt å se på tekster fra utenriksdepartementene. Hva om de for eksempel hadde valgt tekster fra forsvarsdepartementene? Hadde forskjellene mellom elite og opinion vært like store da? Siden utenriksdepartementene har ansvar for både EU og NATO, mens forsvarsdepartementene i hovedsak fokuserer på NATO og militær sikkerhet, vil det være naturlig å anta at de førstnevnte i større grad fokuserer på et utvidet sikkerhetsbegrep: Fortell meg ditt departement, og jeg skal si deg hvem du frykter! Ut fra en slik logikk kan vi anta at forsvarsdepartementene fokuserer mer på Russland enn utenriksdepartementene. En slik utvalgsvurdering er etter min mening nødvendig fordi det har konsekvenser for konklusjonen. Noen betraktninger rundt forskjellige definisjoner av sikkerhet og hvilke departementer som har ansvar for utredning og bekjempelse av ulike trusler, er nødvendig for å kunne si noe om de respektive lands trusselbilder. Et tredje metodisk problem er om elite og opinion har blitt stilt de samme spørsmålene slik at svarene er sammenlignbare. Dette står det ikke noe om i boken.

I teorikapitlet diskuterer forfatterne hvordan staters utenrikspolitikk oppstår. De er skeptiske til å forklare utenrikspolitikk som et resultat av enkeltaktørers handlinger og støtter seg heller til en

sosialkonstruktivistisk forståelsesramme der individers handlinger ses som et resultat av institusjonaliserte forestillinger. Personene som er med i undersøkelsen, representerer med andre ord et kollektiv (staten, nasjonen) og ikke nødvendigvis seg selv. Det er den såkalte Københavnerskolen og begrepet sikkerhetisering som er det teoretiske utgangspunktet for analysen. Man skiller mellom de aktørene som sikkerhetiserer visse spørsmål (politiske ledere, byråkrater, regjeringsmedlemmer, lobbyister og pressgrupper) og det som står overfor en trussel (staten, identiteten, nasjonen, folket eller lignende). Å sikkerhetisere handler om å treffe bevisste politiske valg og det er selve talehandlingen (speech act) som er sikkerhetiseringen.

Forfatterne knytter diskusjonen om et lands identitet (territorium og kulturelle faktorer) til sikkerhetisering og trusler, og lanserer to hypoteser som de ønsker å teste på de tre statene. Den første er *polariseringshypotesen*, som sier at jo sterkere man legger vekt på identiteten innenfor den nasjonale gruppen, jo mer tilbøyelig er man til å utpeke grupper utenfor sin egen som en trussel. Den andre er *integrasjonshypotesen*, som sier at jo mer utviklet identitet en nasjonal gruppe har, jo mindre tilbøyelig er man til å oppfatte andre grupper som en trussel. I det første tilfellet utvikles altså egen identitet *på bekostning* av andres, i det andre *sammen* med andres. Hypotesene har noe for seg, selv om de er vanskelige å operasjonalisere og inneholder flere teoretisk kompliserte begreper (identitet, nasjonal gruppe og trussel), noe som gjør dem vanskelige å teste.

Jeg har imidlertid problemer med å akseptere det ensidige fokuset på struktur og institusjonaliserte forestillinger i stater som for bare et drøyt tiår siden fikk sin selvstendighet. Jeg vil anta at enkeltaktører har større selvstendig betydning i nye og nyetablerte stater enn i stater som lenge har vært selvstendige og demokratiske. Det gjør ikke strukturen mindre viktig, men krever at man avklarer hva slags institusjonalisering man snakker om. Historie er viktig ikke bare som konstruksjon, men også som erfaring. Dette gjør skillet mellom aktør og struktur uklart, og det er derfor viktig med en avklaring av hva slags kollektiv institusjonalisering man baserer analysen på. Samtidig er det viktig som sosialkonstruktivist å ikke henge seg opp i struktur, men å se på struktur *og* aktør – enten samtidig eller i sekvenser – særlig i stater som er i rask endring.

I kapitlet om Estland finner forfatterne at majoriteten av den estiske befolkningen ser på Russland som en trussel. Den estiske eliten har imidlertid i stadig større grad nedtonet dette trusselbildet til fordel for f.eks. internasjonal kriminalitet og miljøtrusler. På eli-

tenivå styrkes integrasjonshypotesen, mens polariseringshypotesen styrkes i befolkningen som helhet. Til tross for funnene de legger frem, mistenker allikevel forfatterne at eliten har en uoffisiell dagsorden som ikke kommer til uttrykk i dokumentene og intervjumaterialet de presenterer. Hva skyldes denne mistanken? Enkeltindividers (manglende) troverdighet eller strukturelle forhold? Eller holder de noen av svarene fra intervjurunden skjult? Spørsmålet forblir ubesvart.

Også i kapittelet om Latvia finner forskerne at den politiske eliten i stadig større grad fokuserer på andre sikkerhetstrusler enn Russland. Utviklingen fikk imidlertid et avbrekk under det såkalte pensjonistopprøret i 1998, da en gruppe russisktalende pensjonister protesterte mot dårlige levekår. Opprøret kulminerte i en bombeeksplosjon utenfor den russiske ambassaden med en påfølgende straffereaksjon i form av reduksjon av russisk eksport av olje gjennom latviske havner. I denne perioden er det tydelig at den sikkerhetspolitiske eliten i Latvia fokuserte på de negative sidene ved historien, slik som den sovjetiske okkupasjonen. Den langsiktige utviklingen etter 1991 samt mellomspillet i 1998 gjør at forfatterne finner støtte for begge hypotesene. Dessverre unnlater forfatterne å sammenligne elite og opinion, noe som gjør det vanskelig å trekke paralleller til Estland.

I kapittel fem sammenligner forfatterne Latvia og Litauen fordi de mener Latvia er det landet som har hatt mest problemer med Russland og Litauen minst – i hovedsak fordi Latvia har en stor andel av russere (ca. 30 prosent) og Litauen en liten andel (8,5 prosent). Dette er ikke en uproblematisk innfallsvinkel ettersom det på mange måter setter likhetstegn mellom etniske russere og Russland. Spørsmålet er da om man greier å måle om latviere og litauere vurderer Russlands realpolitiske motiver eller om frykten baseres på sosiale faktorer. Spørsmålene i appendikset og meningsmålingene man refererer til, gir ikke noen avklaringer på dette. Forfatterne finner at trusselbildet i Estland og Litauen kan forklares i strukturelle samfunnsproblemer, mens det i Latvia er mer aktørbasert. De finner også at det er betydelige generasjonsforskjeller i Latvia: De yngre er mindre tilbøyelig til å betrakte Russland som en trussel.

I siste kapittel konkluderer forfatterne med at trusselbildet har utviklet seg likt i de tre statene og at tendensen er at elitene i stadig større grad refererer til et utvidet trusselbilde. Elitens oppfatning av Russland som en trussel har gradvis avtatt etter at russerne trakk seg ut i 1993–94, samtidig som den i stadig større grad vektlegger

sin tilknytning til Europa. Opinionsundersökkelser pekar i en litt annen retning. Målinger fra 1996 viser at 81 prosent av esterne, 68 prosent av latvierne og 72 prosent av litauerne så på Russland som en trussel, mens tallene i 2000 var henholdsvis 78, 66 og 50. Litauen har altså hatt størst nedgang, mens holdningen i Estland og Latvia har vært relativt stabil. Disse funnene får forfatterne til å konkludere med at en stat med en usikker identitet vil ty til negativ historiebruk og ha et aktørbasert trusselbilde.

Boken tar opp viktige temaer som forholdet mellom eliter og folkeopinion, forholdet mellom aktør og struktur, konstruksjon av trusler og forskjellige trusseloppfatninger mellom stater med tilsynelatende lik fortid. Det fremsettes også interessante hypoteser som gir et godt utgangspunkt for analyse av forholdet mellom identitet, historiebruk og trusseloppfatninger. Det er imidlertid for mange metodiske svakheter og for få teoretiske avveininger omkring sikkerhet og sikkerhetspolitikk til at man kan slutte seg til konklusjonene i boken. Den fungerer allikevel godt som en pilotstudie, og den bør kunne tjene som inspirasjon for flere til å ta opp de problemstillingene som boken beskjeftiger seg med. Hvordan vil for eksempel elite og opinion oppfatte Russland etter at NATO-medlemskap blir en realitet i 2004? Kan hende elite og opinion da blir mer samkjørt i sikkerhetspolitikken?

Kysen i Ryssland

Per-Arne Bodin

Stockholm: Norma 2002

222 s. ISBN 9172170387

Recenserad av **Elina Kahla** [fil.lic., forskare vid Alexanderinstitutet och redaktör för Kikimora Publications]

Till vardags kyskes det oftast för att uttrycka ömhet och intimitet, vid återseende och farväl, utan att ifrågasätta eller analysera betyendets betydelse. Det gäller en helt annan sak när kysen är framställd som en kulturologisk fråga och uttrycker ett främmande, även skrämmande teckenspråk. Bilden som fick namnet «Dödens kys» och som ursprungligen var målad på den år 1989 rivna Berlinmuren blev emblematiske: den östtyske kommunistledaren Honecker kys ses fräckt på munnen av den sovjetiske generalsekreteraren Brezjnevs. Bilden tolkas entydigt negativt av Per-Arne Bodin, en djupliggare i rysk-ortodox kultur och rysk litteratur. Den politiska kysen mel-

lan storryssen och den allierade hänvisar till tvång från den ena sidan och underkastelse från den andra. Kyssen kan inte vara ömsesidig om bara en vill.

Kyssbilderna i Bodins bok tillhör emellertid inte bara historieforskningen. Man blir också skrämmd över dagens bilder. Till exempel mamman som har gjort en ikon av sin fallne sons foto och kysser och ber med den i kyrkan. Kyssen hänvisar till sacrum och till offer – och nya uppkommer varje dag.

I den bysantiska arvtagaren Ryssland kysser man handen på tsaren, prästen och t.o.m. godsägaren eftersom den högre uppsatta representerar Kristus Allhärskaren på jorden i vars händer ödet till den som kysser ligger. Enligt den ortodoxa gemenskapens ideal kan ingen själ bli frälsad ensam, utan endast tillsammans med sina bröder och sin jordiska härskare. Kyssen betyder inte bara tillhörighet till samma öde, utan tillhörighet till samma lidande och frälsning efter den personligen genomgångna Golgata. Kyssen är ett tecken på lydnad och uppfyllelse. Man kysser korset och blir avrättad, ett tecken blir dåd. I kapitlet om terrorismen som religion påminner Bodin om terrorismens breda tradition och påfrestning hos den ryska 1800-talsintelligentsian.

Det är allvarligt att kysstas i Ryssland, där lidandets och lydnadens ideal är gemensamma för nästan alla. Kyssen är en nyckel till att förstå offrets religion. Som bäst har dess kärna blivit formulerad av Dostojevskij i *Bröderna Karamazov*, i episoden om Kristus som kysser storinkvisitorn.

För att förtydliga offrets religion presenterar Bodin en rad ryska poeter och författare. Under 1900-talets barbari var det ett offer att verka som författare. Osip Mandelstam, Boris Pasternak och Andrej Platonov är var och en originell i sitt formspråk, men har alla gemensamt sin litterära martyrdom. Mandelstam, själv av judisk härkomst, kallade sig för den siste kristne poeten, d.v.s. en som lever inför apokalypsen, ser den med sina egna ögon och inte kan undvika den. En av hans sista och finaste dikter, *Nattvard*, skriven i förvisningen, beskriver dödsrikets hemskheter och offrets slutliga nödvändighet:

Jag fryser om ryggen, ögonen värker,
jag fångar fästet fastspikat i väggen.

Och för varje slag av murbräckan
skingras stjärnor utan ögon.
Under samma nattvard nya sår,
den ofärdiga freskens mörker.

Den största gåvan för läsaren, vid sidan av fina och aktuella analyser, är de rikliga citaten av dikter och en samling av de religiös-filosofiska nyckelidéer om helhet och enhet människan, Gud och naturen emellan som är nödvändiga för att förstå den ryska idévärldens säregenhet. En kliché att säga, men man kan inte på riktigt sätta sig in i den ryska litteraturen utan att förstå dess yttre omständigheter och tvärtom. Detta urval av essäer kan därför rekommenderas som obligatorisk och spännande läsning för alla som är intresserade av Rysslands politiska strömningar och samhälle.

En annan stark sida hos boken är att Bodin reflekterar över hur sällan det egentligen är möjligt att en ömsesidig sammankomst kan äga rum. Det kräver en viss aning av jämlikhet, ett villkor som främst uppfylls av intelligentsian, som var både global och mobil och kapabel att överstiga gränser, medan folket som betjänar dem förblir utomstående av naturliga skäl. Eller värre, blir tvångskysst, kysst av en björn, en Medvedev, som i Platonovs roman *Grundningsgruppen*.

För en nordisk läsare beskriver Bodin en rad exempel på kulturkontakter. En svensk kammarherre och diplomat, Gustav af Norden, född år 1799, alltså årsbarn med Pusjkin, hjälpte skalden genom att skicka honom förbjudna böcker, till exempel Heine från Tyskland. Norden vantrivdes i det kyliga och byråkratiska St. Petersburg (fast han själv var ett slags Onegin-hjälte i stadens nöjesliv och till slut gifte sig med en rysk societetsflicka trettio år yngre än honom), men han var också kännare och uppskattare av Pusjkins poesi. Intressant nog lägger han i ett brev märke till åtgärderna efter Pusjkins död i duell, nämligen att tsaren betalade alla Pusjkins skulder, gav änkan en pension på 5000 rubel och 1500 till vart och ett av de fyra barnen samt lät utgiva en praktupplaga av Pusjkins arbeten som såldes till förmån för familjen, «detta tros kunna inbringa 4 à 500 000 rubel».

Ett annat exempel är Karelska näset som en internationell mötesplats före den ryska revolutionen, i synnerhet efter år 1870 när järnvägslinjen mellan St. Petersburg och Helsingfors blev färdig. Det fanns år 1908 cirka 5000 utlandsägda sommarställen, hotell, restauranger och minst tre sommarteatrar. Ändå blev de «internationella» kontakterna sällsynta. Pigorna mjölkade, kuskarna körde och hade ett minimum av umgänge med de överklassens sommargäster som brukade näset som ett «frihetsreservat» med mildare lagar än de där hemma. Konstnären Ilja Repin skriver till exempel till sin vän Stasov: «Hur jag uppskattar vårt upplysta hörn av den finska svala stranden, där man kan få tag på allt [av tidskrifter] från Europa.

Låt mig för Guds skull få det sagt innan vårt dumma kreatur, den skytiske barbaren, gubbstrutten [Nikolaus II.] kommer och tar det.» På Karelska näset skrev skaldinnan Edith Södergran, själv kosmopolit, sin *Landet som icke är*, och Finlands högt älskade poet Eino Leino «Karelska näset är ert,/Karelska näset är vårt».

På en av de ryska sommarteatrarna i Terijoki spelades det år 1912 en minnesföreställning av Strindbergs *Brott och brott*, två månader efter författarens död. Hans dotter Karin Strindberg var inbjuden som hedersgäst och godkände iscensättningen. Bland organisatörerna var Rysslands främste levande skald Aleksandr Blok, som efteråt förklarade att han inte kunde få fram ett ord när han blev presenterad för Karin Strindberg, men var mycket imponerad av pjäsens själsspråk. Betydande sammankomster behöver inte alltid vara högljudda, ändå har de långa och djupa spår...

Arbeiderhistorie 2002: Norge og Russland/Sovjetunionen

Knut Eriksen *et al.* (red.)

Oslo: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek 2002

242 s. ISBN 8290759193

Omtalt av **Dina Roll-Hansen** [informasjonsansvarlig Norge-Russland 2004/2005, Norsk Folkemuseum]

Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek har i 2002 viet mesteparten av sin årbok *Arbeiderhistorie* til en beskrivelse av forbindelsene mellom Norge og Sovjetunionen. I alt 8 av 14 artikler omhandler årbokens hovedtema. Bakgrunnen er Utenriksdepartementets store russlandssatsning. Norsk Folkemuseum har i samarbeid med Russisk etnografisk museum i St. Petersburg fått i oppdrag å forberede en stor kulturhistorisk utstilling om norsk-russiske forbindelser gjennom tidene, og Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek medvirker til denne.

Utstillingsprosjektets mål er foruten den forestående utstillingen i 2004 og 2005 å bidra til at kontakten mellom norske og russiske forskningsmiljøer styrkes. Sommeren 2002 arrangerte derfor Det russiske vitenskapsakademi i samarbeid med Institutt for forsvarsstudier en konferanse i Moskva om norsk-russiske forbindelser i det 20. århundre. Noen av bidragene i *Arbeiderhistorie 2002* representerer en videreutvikling av innlegg holdt på denne konferansen.

Ofte møter man en forestilling om at revolusjonen i 1917 representerte et brutalt brudd i kontaktene mellom Norge og Russland,

og at hele det 20. århundre var preget av mangel på samkvem. Først etter Sovjetunionens sammenbrudd har man kunnet gjenopprette de båndene som fantes før sovjetmakten ble innført. Dette er bare delvis riktig. Til tross for de praktiske begrensninger for reiser og kontakt landene imellom som revolusjonen i 1917 førte med seg, har det i løpet av det 20. århundre vært dramatisk økning i kontakten mellom Russland og Norge. Reisevirksomheten tok seg jevnt opp fra 1920-tallet og fremover. Det kom i stand organisert utveksling på en rekke områder, språkopplæringen skjøt fart, oversettelser av litteratur økte i omfang, det ble jevnlig skrevet om Sovjetunionen i norsk presse osv.

Denne utviklingene skyldes selvsagt bedret kommunikasjon i verden generelt; radio, TV, bedre reisemuligheter, etc. Det var naturligvis ikke bare fra Sovjetunionen impulsene økte, men arbeiderbevegelsens helt spesielle bånd til Sovjetunionen spilte likevel en særegen rolle og gjorde at landet fikk en helt spesiell status i det norske folks bevissthet. *Arbeiderhistorie* tar opp mange sider ved disse kontaktene, og viser hvor sammenvevet de politiske og kulturelle forbindelsene var.

Boken innledes med Åsmund Egge og Terje Halvorsens fyldige artikkel om forholdet mellom de norske partiene på venstresiden og Moskva. Nettopp forholdet til Moskva har til alle tider vært styrende og ført til splittelser og opprettelse av nye partier. De partipolitiske båndene til Moskva holdt seg helt frem til Sovjetunionens oppløsning. Artikkelen har da også fått tittelen «Kriteriet på en kommunist er hans forhold til Sovjetunionen».

Men forbindelsene favnet mye videre enn partibyråkratiet. Ole Martin Rønning tar opp mellomkrigstidens forbindelser innen økonomi, handel, organiserte delegasjonsreiser på forskjellige områder, samt arbeidsvandring. På 1930-tallet reiste nemlig et ikke ubetydelig antall norske arbeidere, i første rekke skogsarbeidere, til Sovjetunionen for å være med på å bygge opp den nye staten. Dette var dels motivert av arbeidsløshet i Norge, dels av politisk overbevisning. De fleste kom hjem etter en tid, men noen ble værende.

En av dem som reiste var landbrukskandidat Erik Tandberg. Morten Jentoft følger i Tandbergs fotspor fra Oslo Katedralskole og Landbrukshøyskolen på Ås, via begeistrede artikler i norsk arbeiderpresse om den norske skogbruksingeniørens innsats i Karelen, til FSBs arkiver i Petrozavodsk og intervjuer med Tandbergs gjenlevende sønn i Volgograd. Tandberg var en av de norske idealistene som fikk møte sovjetsystemets grusomhet. Anklaget for sabotasje i 1937 havnet han i fangeleir i Sibir hvor han ble værende i

ti år. Først etter Stalins død og den 20. partikongress i 1956 ble han rehabilitert. Han døde i en forstad til Moskva i 1962 uten noen gang å ta kontakt med sine slektninger i Norge.

Sovjetunionen var et foregangsland på mange områder, blant annet når det gjaldt folkeopplysning og propaganda. I 1934 utformet Arbeiderpartiet et nytt agitasjonsprogram. Inspirasjon ble hentet både fra Sovjetunionens og Tysklands massebevegelser. Lill-Ann Jensens artikkel handler om utviklingen av dette programmet og nye agitasjonsmetoder innen arbeiderbevegelsen. Inspirasjonen fra Sovjetunionen er særlig tydelig i hammersymbolet, agitatorisk teater og bruken av film. Hammersymbolet ble brukt på jakkemerker, plakater, brevpapir etc. Merket er en direkte henspilling på hammeren og sigden i det sovjetiske flagget og har samme utforming og vinkel. På arbeiderbevegelsens røde flagg har hammersymbolet holdt stand helt opp til våre dager.

Fra en teaterfestival i Moskva i 1933 hadde Olav Dalgard med seg ferske sovjetiske teaterimpulser. Det ble opprettet et sentralt arbeiderteater som bisto amatørteatergrupper over hele landet. Også de såkalte tramgjengene ble svært utbredt. Tramgjengene benyttet teaterformer som lett lot seg oppføre under enkle sceneforhold, som et lasteplan eller en tram, og med enkle midler, som talekor. Tramgjengene var særlig populære som del av valgkampen før stortingsvalget i 1936.

Også de kulturelle organisasjonene som Sambandet Norge–Sovjetunionen og dets forløpere i mellomkrigstiden hadde tette bånd til sovjetisk kulturpolitikk. Disse organisasjonene var riktignok norsk initiert og styrt, og hadde til tider et anstrengt forhold til sovjetiske myndigheter, som flere ganger prøvde å overta kontrollen. Geir Bentzen redegjør i sin artikkel for Sambandets første år og for uenigheten mellom Sambandet og sovjetiske myndigheter når det gjaldt metoder, utvekslingsformer, byråkrati og politisk syn.

Artikkelsamlingen gir en interessant oversikt over de viktigste kontaktflatene mellom Norge og Sovjetunionen i det 20. århundre og inneholder mye tidligere ukjent stoff. Boken er leseverdig også for dem som er generelt interessert i Sovjetunionen og Russland uten å være faghistorikere. Boken er rikt illustrert med fotografier, plakater og annet materiell fra Arbeiderbevegelsens arkiv. At artiklene veksler mellom generelle redegjørelser for den historiske utviklingen og enkeltpersoners dramatiske historier, som Nordahl Griegs opphold i Sovjetunionen, Otto Lühns rolle som kulturformidler, eller den allerede nevnte skogbruksingeniør Tandbergs skjebne, gjør samlingen spennende å lese.

Udviklingen i Rusland, Polen og Baltikum. Lys forude efter ændringen af det økonomiske system

Martin Paldam

Århus: Aarhus Universitetsforlag 2002

318 s. ISBN 8772889381

Omtalt av **Hermann Smith-Sivertsen** [høgskolelektor i statsvitenskap, Høgskolen i Buskerud]

Martin Paldam har skrevet en bok som er lettlest, pedagogisk tilrettelagt og med personlig preg, om et vesentlig emne: de økonomiske transisjonene i Russland, Polen og Baltikum fra 1989 og utover. Genremessig ligger boken i grenselandet mellom makroøkonomi, samtidshistorie og politikk, dog er samfunnsøkonomiske metoder og data brukt der boken kommer frem til selvstendige konklusjoner. Forfatteren har vært ivrig etter å illustrere de makroøkonomiske utviklingstrekkene med grafer og kurver. Innimellom det makroøkonomiske stoffet er det imidlertid funnet atskillig plass til ytringer om nyere historie og politikk. Forfatterens personlige inntrykk fra noen av de fem angjeldende landene og eksempler fra andre verdensdeler er også flettet inn.

Paldam innleder med å ta for seg levestandarden i de fem landene boken handler om. Han plasserer disse tilfellene i en internasjonal sammenheng: De var og er «mellemindkomstlande» i et globalt perspektiv. Han gir så en lettforståelig innføring i kommunisttidens økonomiske system. Leseren blir nærmere informert om både kolhozene, ladaen og sovjetisk øl. Beskrivelsen av planøkonomien er nyttig lesestoff spesielt for dem som ikke selv har opplevd den kalde krigen. Hoveddelen av boken handler imidlertid om forløpene de økonomiske transisjonene tok i Russland, Polen og Baltikum fra slutten av 1980-tallet frem til rundt årtusenskiftet. Videre har bokens siste del egne kapitler om spredning av velstand, utenlandske investeringer, sosial kapital samt kriminalitet og korrupsjon. Kanskje kan det innvendes at disse kapitlene ikke passer like bra inn under bokens hovedtema som resten av verket. Russland, Polen og de baltiske land er i disse kapitlene i mindre grad i fokus enn i det øvrige av boken.

Generelt gir Paldams bok en god gjennomgang av de økonomiske systemskiftene i Russland og Polen. Dette er land hvis nære historie og samtid forfatteren kjenner godt. Når Paldam setter de økonomiske transisjonene i Russland og Polen i en politisk kontekst, blir derfor resultatet interessant og leseverdig. Han forklarer

dynamikken i økonomiske transisjoner ved spisselitenes personlige egenskaper, valghandlinger samt deres kunnskaper. Fra et statsvitenskapelig synspunkt er en slik tilnærming diskutabel, men som samfunnsøkonom kan ikke Paldam forventes å levere en statsvitenskapelig, sosiologisk eller historiefaglig analyse.

Etter denne anmelders mening ligger svakheten i boken i dens behandling av omstendighetene rundt transisjonen i de tre baltiske stater. Her foregir Paldams tekst å dekke både økonomi, politikk og samtidshistorie. Men hans kildegrunnlag og personlige kunnskap viser seg for spinkel hva gjelder disse tre landene, og dermed skjemmes fremstillingen av en rekke faktafeil og overdrevne beskrivelser. Paldam bemerker at «det er også et problem, at litteraturen om de tre lande er meget mere sparsom end om Polen og naturligvis især om Russland» (s. 158). Samtidig kan man lese fra litteraturlisten at han har oversett en rekke arbeider som gir inngående behandling av baltisk politikk, og som forelå da Paldam skrev boken. Anatol Lieven (1993), Romuald Misiunas & Rein Taagepera (1993), Juris Dreifelds (1996), Aadne Aasland (red.) (1996, 2000), Anton Steen (1997), Bruce Parrot & Karen Dawisha (red.) (1997), Sten Berglund, Tomas Hellén & Frank Aarebrot (red.) (1998), Marja Nissinen (1999) og Frank Aarebrot & Terje Knutsen (red.) (2000) – ingen av disse sentrale bokreferansene er anvendt av Paldam! Og når han heller ikke kan bruke kilder på estisk, latvisk eller litauisk, blir det problematisk at han gir uttrykk for kategoriske oppfatninger om de baltiske lands politikk.

Noen generaliseringer blir også uheldige. Paldam hevder for eksempel at «overalt i Østeuropa er nationalismen blevet den ideologi, der har erstattet den socialistiske» (s. 296). Her overser han beklageligvis liberalismen, som i sentrum–venstre- og sentrum–høyre-versjoner konkurrerer med nasjonalismen i Sentral- og Øst-Europa. Tre ganger påstår Paldam at alle partier i Estland er høyreorienterte (s. 158, 163, 166). Men hvem har sagt at støtte til markedsøkonomi automatisk innebærer en generell høyreorientering? Andre dimensjoner enn synet på markedet kan også konstituere et skille mellom høyresiden og de andre partiene. Dessuten virker det som Paldam ikke er klar over den essensielle forskjellen mellom sentrumspartier og høyrepartier i Estland.

På side 160–61 gir Paldam en feilaktig fremstilling av statsborgerskapspolitikken i Latvia og Estland. Det er ikke bare detaljene i hans fremstilling som er feil, men det grunnprinsippet han hevder ligger til grunn for denne politikken. Paldam overdriver også problemene både ved det etniske og det kirkelige mangfold i Latvia.

Blant annet påstår han at skillet mellom protestanter og katolikker er politisk viktig i Latvia (s. 159), hvilket ikke er tilfelle. Ellers begås det en rekke faktafeil. For eksempel betegnes Latvias statsminister Ivars Godmanis (1990–93) som nasjonalkommunist. Vilis Kristopans' regjering (1998–99) hevdes å ha stått til høyre for Andris Skeles regjering (1999–2000), mens det motsatte var tilfelle. Og Litauens Sajudis presenteres som en *borgerlig* frihetsbevegelse, mens den var langt bredere i perioden 1988–90, årene da Sajudis vant valgene.

Paldams konklusjon er at Polen, Estland og til dels Litauen er i ferd med å lykkes i den økonomiske overgangen. Han tror også at veksten i Russland vil fortsette, men den kan trues av råvarepriser og den politiske stabiliseringens avhengighet av en person (president Putin). I konklusjonen hevder Paldam at det land han er mest bekymret for er Latvia på grunn av landets indre splittelse (s. 301). Han hevder at både Latvia og Estland har store etniske problemer, men denne anmelderen kan ikke se at forfatteren har vist belegg for denne påstanden. I Latvia er det ikke snakk om en etnisk konflikt i egentlig forstand, men om en uenighet om språkernes status. Hvis de som ennå er statsløse i Latvia lærer seg latvisk, kan de ganske raskt bli statsborgere via naturalisering. Mange har allerede gjort det. Men dette poenget virker det som forfatteren ikke er kjent med.

Nye bøger i Norden

DANMARK:

Bro Jørgensen, Inge

Tjekkiet er andet end Prag: på kryds og tværs gennem Mæhren og Schlesien

Lyngø: Bogan 2003

553 s.

ISBN 8774664093

Clasen, Gry

Kærlig hilsen Selim

Århus: CDR-Forlag 2003

80 s.

ISBN 8778413311

Daidsen, Leif

De gode søstre: roman

3. udgave

København: Lindhardt og Ringhof

2003

349 s.

ISBN 8759518588

Fredslund, Gunnar (red.)

Det nye Europa: politisk rejseguide

Nykøbing: E-demand 2003

150 s.

ISBN 8798916505

Frello, Birgitta

Identiteter på spil: medierne og krigen i Kosovo

Revideret udgave af ph.d.-

afhandling, Aarhus Universitet
København: Politiske Studier
2003

474 s.

ISBN 8787749890

Gottlieb, Christian

Dilemmas of Reaction in Leninist Russia: the Christian Response to the Revolution in the Works of N.A. Berdyaev 1917–1924

Odense: Syddansk Universitetsforlag 2003

453 s.

ISBN 8778388074

Haven, Peder von

Reise udi Rusland

Med forord af Ludvig Holberg; genudgivet og kommenteret af Peter Ulf Møller & Jesper Overgaard Nielsen

Århus: Aarhus Universitetsforlag
2003

347 s.

ISBN 8772889446

Krog, Niklas

Gudernes søn

Oversat af Arne Herløv Petersen
København: Sesam 2003

167 s.

ISBN 8711137517

Paskov, Viktor

En violin til Vorherre: roman

Oversat fra bulgarsk af Helle Dalgaard

Århus: Husets Forlag 2003

149 s.

ISBN 8774834673

Varmer, Hjørdis

Blodhunden fra Budapest

København: Forum 2003

182 s.

ISBN 8755334040

Wolder, Svetlana

Skt. Petersborg i rejsetasken

Hasselager: Helikon 2003

180 s.

ISBN 8798635972

FINLAND:

Antila, Juha & Pekka Ylöstalo

Working life barometer in the Baltic Countries 2002

Labour policy studies no. 247

Helsinki: Ministry of Labour 2003

272 s.

ISBN 9517357427

Heikka, Henrikki

Grand strategies and the Northern dimension of European security: four scenarios for 2010

Programme on the Northern

Dimension of the CFSP no. 18

Helsinki: Finnish Institute of International Affairs 2003

158 s.

ISBN 9517691394

Larmola, Heikki

The «Czechoslovak path»: a communist route to power monopoly in 1943–1948 within the framework of «Mittel-europa», great power setting, and the Soviet sphere of interests

Helsinki: University of Helsinki, Department of Political Sciences

2003

439 s.

ISBN 9529158181

Merisalo, Outi & Raija Sarasti-Wilenius (red.)

Erudition and eloquence: the use of Latin in the countries of the Baltic Sea (1500–1800)

Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia, Sarja Humaniora no.

325

Helsinki: Academia Scientiarum

Fennica 2003

242 s.

ISBN 9514109244

Michulka, Dorota & Marja Leinonen (red.)

Poland: on politics, culture, literature and education

Tampere: University of Tampere

2003

123 s.

ISBN 9514456688

Miklóssy, Katalin

Manoeuvres of national interest: internationalism and nationalism in the emerging Kádárist criticism of Romania 1968–1972

Kikumora publications. Series A; 8
Helsinki: Helsingin yliopisto 2003
260 s.
ISBN 9521011084

Paastela, Jukka

**Finnish communism under
Soviet totalitarianism: opposi-
tions within the Finnish Commu-
nist Party in Soviet Russia
1918–1935**

Kikumora Publications. Series B; 27
Helsinki: Kikumora Publications
2003
360 s.
ISBN 9521007559

NORGE:

Borchgrevink, Aage

Eurostories

Oslo: Gyldendal Litteratur 2003
256 s.
ISBN 8205311730

Dochweiler, Annette

**Turen går til Budapest og
Ungarn**

Aschehoug reiseguiden
Oslo: Aschehoug 2003
156 s.
ISBN 8203228542

Holm-Hansen, Jørn, Lars B.

Kristofersen & Trine Monica

Myrvold

**Orphans in Russia: Policies for
family-like alternatives**

NIBR Report 2003: 1
Oslo: NIBR 2003
140 s.
ISBN 8270714151

Kerrigan, Fergus et al.

**Legal aid against the odds:
evaluation of the Civil Rights
Project (CRP) of the Norwegian
Refugee Council in former
Yugoslavia**

Evaluation report
Oslo: Royal Norwegian Ministry of
Foreign Affairs 2003
78 s.
ISBN 8271777076

Strandenes, Jon Roar

**Riven and cleansed, stabilised
and democratised: the ongoing
experiment of Bosnia and
Herzegovina**

Nordem report 03/2003
Oslo: University of Oslo, Norwe-
gian Centre for Human Rights
2003
79 s.
ISBN 8290851499

Åtland, Kristian

**Russlands forhold til NATO og
EU: på vei mot et sikkerhets-
felleskap?**

FFI-rapport 2003/00369
Kjeller: FFI 2003
66 s.
ISBN 8246406868

SVERIGE:

Arnstberg, Karl-Olov & Thomas

Borén (red.)

**Everyday economy in Russia,
Poland and Latvia**

Stockholm: Almqvist & Wiksell
International 2003
216 s.
ISBN 9189315324

Bodin, Per-Arne, Ulf Abel & Folke Sandgren

Det ofattbara undret: Maria, Guds moder i ortodox tradition

Skellefteå: Artos 2003

95 s.

ISBN 9175802325

Brodin, Alf

Baltic sea ports and Russian foreign trade: studies in the economic and political geography of transition

Göteborg: Kulturgeografiska institutionen, Handelshögskolan 2003

321 s.

ISBN 9186472461

Energimyndigheten

Den ryska oljan: nuläge och framtidsmöjligheter

Eskilstuna: Statens energimyndighet 2003

79 s.

ISSN 14043343

Hedman, Jörgen & Lars Åhlander

Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina

Stockholm: Dialogos 2003

477 s.

ISBN 917504157-X

Hedman, Kristina

Landsbyggsutveckling i ett utvidgat EU: en fallstudie i Polen

Lund: Livsmedelsekonomiska institutet (SLI) 2003

70 s.

Hosking, Geoffrey

Ryssland: folk och imperium 1552–1917

Översättning av Per Nilson

Lund: Historiska media 2003

647 s.

ISBN 9189442296

Murphy, Paul

Budapest

Berlitz reseguide

Stockholm: Wahlström &

Widstrand 2003

144 s.

ISBN 9146201866

Nilsson, Sven

Baltiska broar: berättelsen om Frälsningsarmén i de baltiska staterna

Stockholm: FA-press 2003

360 s.

ISBN 9185956546

Savinkov, Boris Viktorovic

En terrorists memoarer

Översättning av Kjell Johansson

Borrby: Murbräckan 2003

420 s.

ISBN 919737170-X

Singer, Isaac Bashevis

På vår gata: syndare och sanningssägare i min fars domstol

Översättning av Caj Lundgren

Stockholm: Bromberg 2003

255 s.

ISBN 917608-9231

Tillberg, Margareta

Coloured Universe and the

**Russian Avant-Garde:
Matiushin on colour vision in
Stalin's Russia 1932**

Stockholm: Stockholms universi-
tet, Konstvetenskapliga
institutionen 2003
406 s.
ISBN 9172656832

Ulfving, Lars

**Introduktion till den ryska
krigskonsten**

Stockholm: Krigsvetenskapliga
institutionen, Försvarshögsk. 2003
68 s.
ISBN 9189683374

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter. Fra årsskiftet vil Norsk Utenrikspolitisk Institutt skifte adresse til *C.J. Hambros plass 2*, like ved Tinghuset. Postadressen vil fortsatt være P.b. 8159 Dep., 0033 OSLO. Våre nye telefon- og faksnumre vil bli å finne på www.nupi.no.

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

NUPI flytter

Forord

Rusland og WTO

Jens-Jørgen Jensen

**Da smør var guld. Andelsmejeribevægelsen i
Vestsibirien, 1902–08**

Inge Marie Larsen

**Marknadsanpassning hos foretag i Viborg.
Reglerings- og styrningsteorier inom forskningen
i postsocialism**

Riitta Kosonen

Kirke og stat i Romania før og etter 1989

Sabrina P. Ramet

Föräldralösa barns uppväxtmiljö i Lettland

Thomas Strandberg

Pjotr Tkatsjov – den første bolsjevik?

Bjørn Nistad

Velkommen til Internett

Bokomtaler

Nye bøker i Norden

ISSN 0801-7220

9 770801 722005